

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

Фомін Федір Валерійович

УДК 130.2: 316.356.2 (477)

**ЕВОЛЮЦІЯ СІМ'Ї В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЙ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

Хамігов Назіп Віленович,

доктор філософських наук, професор

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ	13
1.1. Аналіз джерельної бази, визначення основних понять та обґрунтування методології дослідження	13
1.2. Феномен любові як екзистенціальна та моральна основа сім'ї	37
1.3. Еволюція сімейно-шлюбних відносин в ситуації постмодерну	55
Висновки до першого розділу	78
РОЗДІЛ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНА ДИНАМІКА СІМ'Ї В УКРАЇНСЬКОМУ ПРОСТОРІ	81
2.1. Соціальні та культурні особливості традиційної української сім'ї.....	81
2.2. Сучасна українська сім'я: соціокультурні, економічні та моральні проблеми.....	101
2.3. Формування партнерської моделі сім'ї в умовах сучасної України.....	122
2.4. Вдосконалення механізмів соціокультурної регуляції та актуалізації сімейних відносин	141
Висновки до другого розділу.....	168
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні проблеми життєдіяльності та розвитку інституту сім'ї цікавлять багатьох вчених з різних напрямів науки: філософії, психології, соціології, педагогіки, демографії. Однак лівова частка досліджень, зокрема вітчизняних науковців, спрямована на вивчення суто кризових трансформацій сім'ї, таких як нестабільність сімейно-шлюбних відносин; зростання кількості розлучень; падіння народжуваності та її «старіння» (коли народження першої дитини відкладається на пізніший вік); збільшення кількості шлюбів, що не реєструються; руйнування релігійних основ шлюбу та інші тенденції, які почали з'являтися в розвинутих країнах Заходу з середини 1960-х років, а в інших країнах Європи – з кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Проте у сучасному світі все актуальнішими стають дослідження екзистенціальних аспектів буття сім'ї. В атмосфері складних соціокультурних умов сьогодення, враховуючи актуалізацію потреб людини у відносинах, що ґрунтуються на добрі та довірі, пошук людиною шляхів подолання все більш поширюваної проблеми самотності, прагнення до відновлення та збереження національно-родових традицій, аналіз феномена сім'ї потребує нової філософської парадигми, яка здатна допомогти не лише адекватно розглянути тенденції еволюції сім'ї, окреслити її проблемні моменти, а й запропонувати шляхи їх подолання.

Тому сім'я повинна розглядатися не тільки як соціальна спільність, а й як складний соціокультурний феномен, в якому відбувається матеріальне, духовне та душевне єднання чоловічого та жіночого начал, основою якого повинна бути любов у справжньому розумінні цього слова.

Серед основних завдань, які стоять перед сім'єю сьогодні, крім загальновідомих: народження і виховання дітей, турбота про батьків та близьких, культурний розвиток тощо, які, безумовно, є важливими, – слід

акцентувати увагу на особистісному спілкуванні подружжя. Оскільки однією з величезних проблем ХХ ст. є проблема «самотності удвох», коли подружжя не має спільних інтересів, цінностей, захоплень, це знецінює сімейне життя і робить його лише відчуженим союзом двох людей протилежної статі.

Незважаючи на всі труднощі й небезпеки трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, сьогодні, з нашої точки зору, для людини відкривається унікальна можливість побудувати по-справжньому щасливу сім'ю з міцними взаємовідносинами.

У таких умовах, врешті-решт, стає потенційно можливим розвиток партнерських взаємостосунків як між подружжям, так і між батьками та дітьми, коли кожен член сім'ї сприймається як особистість, чий бажання та устремління небайдужі для інших, коли люди підтримують один одного, разом проходять життєві випробування, цінують свободу кожного і розвивають унікальні якості своїх особистостей.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Протягом розвитку історії філософії на окремі питання сімейних відносин звертало увагу чимало мислителів. В античній філософській думці передусім слід назвати Платона й Аристотеля, які одними з перших почали приділяти увагу вивченню проблем сім'ї, дослідженню її форм та місця в суспільстві. Вагомими є роботи середньовічних мислителів: Аврелія Августина, Томи Аквінського, представників філософії Нового часу та Просвітництва: Т. Гоббса, М. Монтеня, Дж. С. Мілля, Ш. Фур'є. Значущий внесок у дослідження феномена сім'ї внесли представники німецької класичної філософії – І. Кант, Й. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегель, в концепціях яких були поставлені важливі соціокультурні та етичні проблеми.

З другої половини ХІХ століття особливе значення у вивченні проблем сім'ї почав становити конкретний історичний матеріал, необхідний для обґрунтування основних закономірностей історичного розвитку сім'ї. Особливо вагомими тут є праці, що належать філософам, соціологам,

антропологам, зокрема: І. Бахофену, Л. Моргану, Ф. Енгельсу, М. Ковалевському, А. Пономарьову.

Слід зазначити, що з другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. серйозну увагу філософському дослідженню сім'ї приділяли російські мислителі, зокрема Д. Писарєв, М. Чернишевський, О. Герцен, В. Соловйов, М. Бердяєв, В. Розанов.

Значний внесок у дослідженні еволюції феноменів сім'ї та шлюбу належить західним (Е. Тоффлер, Т. Парсонс, Е. Гідденс, Р. Вайтфілд, Дж. Девіс), радянським та сучасним російським вченим ХХ – початку ХХІ ст. (А. Харчев, А. Антонов, С. Голод, В. Медков). При цьому якщо вказані західні науковці припускали, що сучасні трансформації сім'ї не є відхиленням від норми, а лише свідчать про незворотні еволюційні зміни в інституті сім'ї, які, в свою чергу, викликані загальносоціальними змінами, то російські вчені вважали їх суто кризовими проявами, що руйнують інститут сім'ї.

Трансформаційні зміни в інституті сім'ї та шлюбу в українському суспільстві досліджуються сучасними вітчизняними науковцями: О. Чорним, Т. Медіною, Н. Гордєєвою, Л. Слюсар, М. Пірен, Л. Амджадін, А. Буковинським та ін.

Аналіз сімейної політики та різноманітних соціокультурних механізмів актуалізації сімейних відносин простежується в працях Е. Лібанової, С. Толстоухової, Ю. Якубової, Т. Медіної, І. Курило, А. Буковинського, В. Ткачової та ін.

При дослідженні феномена сім'ї методологічно й світоглядно значущими є роботи низки сучасних українських авторів у галузях філософії культури, філософської антропології, соціальної філософії, філософії права, історії філософії, етики та естетики – таких як В. Андрущенко, Т. Андрущенко, Н. Адаменко, О. Базалук, В. Бех, Є. Більченко, В. Бондаренко, В. Вашкевич, Д. Дзвінчук, І. Дробот, В. Заблоцький, А. Конверський, І. Ковальова,

В. Кремень, М. Култаєва, С. Куцепал, Г. Меднікова, Л. Панченко, Я. Пруденко, М. Розумний, Т. Руденко, О. Чорний, Т. Стоян та ін.

У дослідженнях Т. Розової маємо ґрунтовний соціокультурний аналіз утопічної свідомості та феномена громадянського суспільства, що є значущим для усвідомлення трансформацій сім'ї в сучасній культурі.

Здійснений Н. Хамітовим аналіз авторитарної, відчуженої та партнерської форм сім'ї, які маніфестують її трансформації в буденному, граничному та метакризовому вимірах буття людини, розкриває можливості досягнення феномена сім'ї в координатах проекту метаантропології та андрогін-аналізу. В руслі цих методологічних стратегій розвиваються дослідження С. Крилової, яка трактує «цілісну сім'ю» як форму соціального партнерства, наукові розвідки вітчизняних та закордонних вчених: Л. Гармаш, С. Міневої, М. Препотенської, Л. Тарасюк та ін., що є продуктивними для досягнення соціокультурних вимірів сім'ї.

Незважаючи на досить велику кількість досліджень феномена сім'ї як зарубіжних, так і вітчизняних вчених та віддаючи належне практичній і науковій значущості їхніх робіт, слід зазначити, що соціокультурні виміри еволюції сім'ї вивчені недостатньо та потребують подальшого філософського осмислення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в межах науково-дослідної роботи кафедри філософської антропології Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова й безпосередньо пов'язано з темою «Актуальні проблеми філософської антропології», науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (затверджений Вченою радою університету 29 січня 2009 року, протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 25 вересня 2012 року, протокол № 2.

Метою дослідження є спроба побудови моделі щасливої сім'ї в умовах сучасної України на основі комплексного соціально-філософського та метаантропологічного аналізу даного феномена з урахуванням духовних, ціннісних та культурно-історичних особливостей українського суспільства.

Для досягнення поставленої мети сформульовані такі **завдання**:

- проаналізувати джерельну базу, визначити основні поняття та обґрунтувати методологію дослідження сім'ї як соціокультурного феномена;
- розглянути сутність феномена любові як екзистенціальної та моральної основи сім'ї;
- проаналізувати еволюцію сімейно-шлюбних відносин у ситуації постмодерну;
- висвітлити соціальні та культурні особливості традиційної української сім'ї;
- проаналізувати стан та проблеми розвитку сучасної української сім'ї;
- сформулювати плідну модель сім'ї в умовах сучасної України;
- проаналізувати механізми соціальної регуляції сімейних відносин та розробити пропозиції щодо їх вдосконалення, зокрема стосовно оптимізації державної сімейної політики.

Об'єктом дисертаційного дослідження є феномен сім'ї.

Предметом дослідження є соціокультурні аспекти становлення сім'ї в сучасному українському суспільстві.

Методологічна основа дослідження. Важливими для дослідження стали ідея історичного розвитку сім'ї (І. Бахофен, Л. Морган, П. Сорокін) та протилежна їй «антиеволюційна» гіпотеза (Б. Маліновський, Ф. Фукуяма), згідно з якою моногамна сім'я існувала завжди і була основною формою сім'ї протягом усієї історії людства.

Важливими складовими методологічних пошуків виступили філософія сім'ї В. Розанова та концепція любові Е. Фромма, які можуть слугувати

основами для усвідомлення можливостей морального оновлення сучасної сім'ї.

Методологічно значущим став проект метаантропології, розроблений Н. Хамітовим, у межах якого людське буття розділяється на буденні, граничні та метаграничні виміри, які визначають авторитарний, відчужений та партнерський типи сім'ї. Важливо, що запропонована типологія не лише відображає тип влади в сім'ї, як зазвичай в соціологічних науках, вона характеризує соціокультурну сутність сім'ї, весь набір характеристик, поглядів, вчинків та відносин, які створюють сім'ю та, відповідно, відкривають її буття суспільству, що дозволяє по-новому осмислити сім'ю, а також специфіку її існування на сучасному етапі розвитку культури.

Поруч із метаантропологічною методологією феномен сім'ї розглянуто в сукупності декількох теоретико-методологічних підходів, зокрема: функціонального (Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, Т. Парсонс, Б. Маліновський) та футурологічного (Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма). Це поглиблює розуміння конкретно-історичних форм прояву сім'ї та дозволяє усвідомити соціокультурну сутність даного феномена.

Наукова новизна одержаних результатів полягає передусім у тому, що феномен сім'ї аналізується з методологічних і світоглядних позицій метаантропології, що дозволяє визначити партнерську сім'ю як найбільш плідну форму її існування, в якій панує любов та відповідальність, та прояснити специфіку її існування на сучасному етапі людського буття. На підставі соціокультурного аналізу еволюції родини розробляються необхідні умови для формування партнерської сім'ї в сучасному українському суспільстві.

Наукова новизна конкретизується в тому, що *вперше* в українській філософській науці:

– встановлено, що стан сучасної сім'ї все більше зумовлюється міжособистісними взаєминами, а вплив макросоціального середовища вже не є вирішальним. За розглядом основних проблем сім'ї в сучасному суспільстві

(розлучення, незареєстровані шлюби, аборти, позашлюбні діти, падіння та «старіння» народжуваності тощо) можна зробити висновок, що криза інституту сім'ї в Україні, тим більше його падіння або крах, про які говорять деякі автори, з багатьох об'єктивних обставин не має місця. Навпаки, в сучасному суспільстві відбувається унікальне як з історичної, так і з культурологічної точки зору формування нового «партнерського» типу сім'ї, який характеризується відсутністю патріархальної субординації і висуненням на перший план духовно-душевних відносин і особистісної реалізації. Отже, доведено, що сім'я залишається найбільш стабільною соціокультурною спільністю;

– обґрунтовано, що любов є фундаментальною цінністю, яка необхідна для формування партнерської сім'ї. Оскільки саме в любові в найбільшій мірі проявляється принципова відкритість буття людини, яка знаменує вихід за межі буденного та граничного буття в позамежне (метаграничне) буття. Також встановлено, що окрім любові важливими складовими формування по-справжньому щасливої плідної сім'ї є довіра, відповідальність, вірність, рівна повага, терпіння, ніжність, уважне ставлення, активна зацікавленість життям один одного;

– доведено, що перманентні структурні зміни в центральних органах виконавчої влади, відповідальних за здійснення державної сімейної політики, гальмують ефективну реалізацію цієї політики. Державна сімейна політика в Україні не повинна бути засобом піару для тих чи інших політичних сил або інструментом політичного впливу, адже країна зазнає величезних втрат у зв'язку з постійним реформуванням профільного відомства, що опікується сім'єю, перерозподілом його функцій та завдань. Це призводить до порушення ефективної взаємодії з регіональними структурними підрозділами, втрати фахівців, а разом із тим до великих витрат бюджетних коштів та інших наслідків, які унеможливають ефективне та послідовне впровадження державної сімейної політики;

– за результатами аналізу концептуальних засад державної сімейної політики, її нормативно-правового забезпечення акцентовано увагу на необхідності розробки цілісної стратегії розвитку сім'ї, направленої на об'єднання й узгодження положень основних державних документів, в яких піднімаються проблеми сім'ї, на основі визнання фундаментальної цінності партнерської сім'ї для сучасного українського суспільства, а також необхідності визнання сімейної політики окремим пріоритетним напрямком соціальної політики сучасної України.

Уточнено:

– поняття сім'ї, яка визначається як складне соціокультурне явище, що ґрунтується на шлюбному союзі між чоловіком та жінкою, в якому відбувається матеріальне, духовне та душевне єднання чоловічого та жіночого начал, народження і виховання нового покоління. Діти є тим важливим елементом, який надає сім'ї глибинного сенсу й природного призначення. Основою ж буття сім'ї є любов в усіх її вимірах – від любові-еросу до родинної любові – любові-строге;

– головні ознаки, які відрізняють феномен закоханості від любові, що є вкрай важливим, оскільки для формування міцної щасливої сім'ї необхідно розуміти принципову різницю між цими реальностями. Доведено, що закоханість не є любов'ю – це почуття скороминуще, швидкоплинне, воно завжди носить тимчасовий характер, в той час як справжня любов зростає поступово та перевірена щирою дружбою, часом і життєвими випробовуваннями, вона свідома, вимагає зусиль та дисципліни. Людина, яка по-справжньому любить, живе духовно багатим, натхненним життям; любов будить у неї самовідданість і великодушність, загострює почуття відповідальності за свої дії й вчинки по відношенню до коханого. Така любов непомітно утримує особистість від багатьох егоїстичних вчинків, допомагає відмовитися при необхідності від низки задоволень і зручностей, стати цілеспрямованою. Більше того, людина, яка сильно й глибоко кохає, здатна на самопожертву заради щастя того, кого вона любить.

Отримали подальший розвиток положення про те, що:

- прагнення людини до створення сім'ї від самого початку закладено в самій її природі. Виявлено, що сім'я являє собою одну з найдосконаліших форм соціальної організації буття людини і виступає глибинно-екзистенціальною основою реалізації як кожної окремої особистості, так і всього людського роду. Саме в сім'ї людина може актуалізувати ту глибоку й усвідомлену любов, яка є сутнісною характеристикою людського буття;

- негативні трансформаційні аспекти, які відбуваються сьогодні, свідчать про непослідовну, не завжди соціально орієнтовану сімейну та економічну політику держави, а разом з тим про недостатню увагу до даної проблеми з боку основних соціальних інститутів та об'єднань громадянського суспільства. Державна сімейна політика має бути орієнтованою на підтримку та розвиток благополучної сім'ї, а не тільки тієї, в якій вже зафіксовано факт неблагополуччя. Настав час зосередити максимум зусиль на зміцненні в суспільстві цінності сім'ї, шлюбу, батьківства та материнства.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення та рекомендації, сформульовані в роботі, можуть бути корисними при розробці державної сімейної політики, а також при вирішенні конкретних завдань, які стоять перед органами виконавчої влади в рамках даної проблематики.

Теоретичні та емпіричні результати дослідження можуть бути використані при розробці нормативних і спеціальних курсів у ВНЗ із соціальної філософії, філософії культури, філософської антропології, культурології та при підготовці соціальних працівників і фахівців більш широкого гуманітарного профілю.

Слід зазначити, що використані в роботі методологічні підходи відкривають новий – екзистенціальний – вектор у вивченні феномена сім'ї, який може бути основою для досліджень сучасних трансформацій сім'ї.

Крім того, результати дослідження пройшли апробацію при вирішенні низки актуальних проблем діяльності Департаменту сім'ї та дітей Міністерства соціальної політики України, зокрема використовувались при розробці Концепції Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї на період до 2016 року, яка в подальшому була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 року № 341.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на спільному засіданні кафедри філософської антропології і кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також були представлені у вигляді доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, а саме: на методологічних семінарах «Філософія. Екзистенція. Комунікація» Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України (Київ, 2011 – 2013 рр.); Міжнародній науково-практичній конференції «Людина в модифікаціях інформаційного світу: синергетичний аспект» (Київ, 2012); щорічних звітних наукових конференціях викладачів, аспірантів та студентів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, 2011 – 2013 рр.).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дослідження викладено в 6 публікаціях, серед них: 5 статей у спеціалізованих фахових виданнях з філософських наук, 1 стаття в науковому журналі.

Структура і обсяг дисертації. Відповідно до поставленої мети та завдань робота складається зі вступу, 2 розділів, що містять 7 підрозділів, висновків та списку використаних джерел (213 позицій). Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 196 сторінок, з них основного тексту – 176 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ

1.1. Аналіз джерельної бази, визначення основних понять та обґрунтування методології дослідження

Сім'я, як первинний осередок суспільства, як спільність людей, пов'язаних подружніми стосунками, взаєминами батьків і дітей, як структура з важливими соціальними функціями, має особливе значення в житті кожної людини. Загальновідомо, що вона фокусує в собі практично всі аспекти життєдіяльності суспільства і виходить на всі рівні соціальної практики – від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного. Сім'я виступає важливим носієм культури та її складових: цінностей, аксіологічних орієнтацій, традицій, соціальних норм, правил поведінки тощо.

Слід зазначити, що категорія сім'ї є однією зі складних для визначення, тому що вона є предметом вивчення не лише філософії, а й історії, економіки, юриспруденції, психології, педагогіки, демографії, етнографії, соціології та інших наук. Кожна з них вивчає специфічні сторони буття сім'ї відповідно до свого предмета і методу.

У демографії, наприклад, досліджується сімейна структура населення; у педагогіці акцентують увагу на вивченні виховної функції сім'ї як одного з важливих чинників формування особистості; етнографію цікавлять побут і культурні особливості сімей у різноманітних етнічних групах і спільнотах; правові науки з'ясовують юридичні аспекти розлучень, майнового стану сім'ї; для економіки одним з основних завдань є аналіз сімейного бюджету, стану споживання; історія досліджує виникнення сім'ї та форми її існування у різні періоди історії людства. Філософія ж, досліджуючи сім'ю,

зосереджується безпосередньо на її субстанційній основі, вивчає саму природу сім'ї, мету та сенс її буття у світі.

Уявлення про сім'ю почали формуватися з найдавніших часів розвитку інтелектуальної культури людства. Протягом розвитку історії філософії на окремі питання сімейних відносин побіжно звертали увагу чимало мислителів.

Як відомо, достатньо велику увагу на питанні дослідження сім'ї одним з перших зосередив давньогрецький філософ Платон у своїй праці «Держава» [94]. Він вважав сім'ю незмінним первинним суспільним осередком, але зазначав, що індивідуальне повинно бути цілковито підпорядковане загальному, тобто сім'я існує в першу чергу не для людини, а для блага і розвитку держави.

В своєму утопічному проекті майбутнього суспільства філософ заперечує індивідуальний шлюб та сім'ю, вважаючи їх разом із багатством джерелами егоїстичних, особистих інтересів людини, які можуть суперечити суспільним інтересам. Філософ будує чітку систему виховання і освіти молодого покоління в ідеальній державі, залишаючи сім'ї лише функцію дітородіння, при цьому зазначає, що всі чоловіки (в межах каст) мають вважатися батьками всіх дітей, а всі жінки – загальними дружинами всіх чоловіків: «А окремо нехай жодна з них не з ким не співмешкає; і діти також мають бути спільними, і нехай батьки не знають своїх дітей, а діти – батьків [94, с. 209]». Більш того, Платон вважає, що «кращі чоловіки повинні здебільшого поєднуватися з кращими жінками, а гірші, навпаки, з найгіршими; дітей же слід виховувати лише тих, які походять від кращих чоловіків та жінок ... бо наша спільнота повинна бути найвідбірнішою, і вона не повинна ані зменшуватися, ані зростати [94, с. 211]».

Таким чином, ця мета – створити правильну сім'ю та надати державі придатних громадян – стає у Платона панівною. Заради неї він забуває природні потреби особистості, для реалізації яких тільки й існує ідеальна держава, і в ім'я неї він приносить у жертву все, що сьогодні ми вважаємо

найбільш дорогим і святим. Щоправда, у своєму останньому незакінченому творі «Закони» давньогрецький філософ дещо переглянув свої погляди, відмовившись від повного знищення сім'ї, однак залишивши за державою функцію сімейного контролю. Наприклад, обов'язковість вступу до шлюбу (якщо чоловік до тридцяти п'яти років не одружувався, він повинен був сплачувати пеню та підлягав засудженню), обов'язковість для сім'ї мати дітей тощо.

Сміливими для того часу є погляди Платона на становище жінки в суспільстві. Для нього вона перш за все була людиною, з тими ж правами і обов'язками, що і чоловік. Платон переконаний, що між здібностями і силами чоловіка і жінки не існує ніякої якісної різниці, яка б виправдовувала різке розмежування в правах та сферах їхньої діяльності, і згідно з цим він хоче, щоб жінка отримувала те ж саме виховання й освіту в музиці, поезії, математиці, а також займала ті ж державні пости, що і чоловік: «Отже, – робить висновок Платон, – закон, який ми пропонуємо, цілком узгоджується з вимогами природи, а тому – не неможливий і не фантастичний; той же стан речей, який існує насправді, в дійсності становить не більше, як порушення природного права [123, с. 125]».

Такі сучасні, а особливо прозорливі погляди Платона на жінку як на повноцінну людину та громадянську особу можуть лише дивувати нас. Минуло більше двадцяти трьох століть, але ми і досі є свідками активної боротьби жінок за рівність своїх прав та можливостей; їхньої боротьби проти стереотипних уявлень людства про роль і обов'язки жінки в сім'ї та суспільстві.

Видатний учень Платона Аристотель не погоджувався з багатьма положеннями концепції свого вчителя [14, 15]. Якщо Платон вважав, що найкращими відносинами в сім'ї є рівність, то Аристотель стверджував, що чоловік повинен панувати над жінкою: «Адже чоловік за своєю природою – за винятком деяких природних відхилень – більш покликаний до керування [15, с. 31]». Під сім'єю він розуміє сім'ю патріархальну, де чоловік, як

господар, є уподібненим до монарха. Владу чоловіка над дружиною філософ порівнює із владою державця над громадянами, а владу батька над дітьми – із владою царя над підданими. Отже, жінка, діти та раби знаходились у повній залежності від чоловіка і були лише частиною домогосподарства.

Аристотель схвально наводить у своїй «Політиці» слова Софокла: «Мовчання надає жінці красу [129]». У такому ставленні до жінки позначилося її принижене становище в Аттіці, в Афінах, де жінки були зовсім виключені з культури, освіти, громадських справ і політики.

Відмінність у поглядах на сім'ю у Платона і Аристотеля проявляється не тільки під час аналізу ролі жінки, Аристотель також критикував платонівську ідею щодо знищення сім'ї, відстоюючи важливість і необхідність її збереження в суспільстві. Філософ акцентує увагу на природному прагненні людини до створення сім'ї: «Перш за все, необхідність змушує сполучатися попарно тих, хто не може існувати один без одного, – жінку й чоловіка, аби продовжити рід, і це сполучення – не від свідомого, а зумовлюється природним прагненням, що притаманне й решті живих істот та рослин, – залишити після себе подібну істоту [15, с. 31].

Аристотель вважав, що знищення сім'ї призведе й до загибелі держави [14, с. 389-398]. Оскільки держава, на думку філософа, утворюється на базі об'єднання декількох поселень, а поселення, у свою чергу, утворюються завдяки формуванню сім'ї, як першого виду комунікації людей, та розвитку родових відносин.

Новим етапом у формуванні філософського розуміння сім'ї став період середньовіччя. Хоча для нього, як з рештою і для періоду Відродження, який ми будемо аналізувати далі, проблема сім'ї не була визначальною, і, відповідно, представники цих епох приділяли вкрай мало уваги дослідженню феномена сім'ї.

Слід зазначити, що розвиток культурного та соціального буття суспільства в цей період знаходився під глибоким впливом християнства. Отже, середньовічні мислителі (Августин Аврелій, Фома Аквінський),

використовуючи біблійне оповідання про появу жінки: «...Не чоловік був створений для жінки, а жінка для чоловіка [1 Кор. 11:9]», «...І сказав Господь Бог: не добре бути чоловікові одному; створімо йому помічника, за його подобою [Бут. 2:18], «Вона (жінка) чоловіковою буде зватись [Бут. 2:23]», – продовжували протиставляти чоловіче та жіноче і розглядати поняття «чоловічий» як таке, що означає «кращий», ніж «жіночий», що означає «гірший» [132, с. 35].

При цьому Августин Блаженний зазначав, що існування сім'ї є важливим, оскільки вона покликана продовжувати рід: «Тому подружнє життя треба прославляти, бо воно із розпусти похоті робить певне благо... [1, с. 481]». До речі, ставлення до сексуальної сторони в стосунках між чоловіком та жінкою в цей час диктувалося концепцією первородного гріха, згідно з якою сексуальний потяг є наслідком гріхопадіння. Тому, щоб отримати шанс на спасіння, людина має утримуватися від похоті та берегти цнотливість. Проте церква все ж таки дозволяла сексуальні відносини між чоловіком та жінкою, якщо їх метою було зачаття та народження дитини.

Слід також констатувати, що, як і раніше, сім'я в цей період створювалась не за власним бажанням подружжя, а згідно з інтересами батьків чи родичів. Романтична любов вважалася неприйнятною. За словами історика Л. Стоуна, сім'я впродовж цього часу «була відкрита для порад та втручання ззовні, з боку батьків та близьких. Поняття недоторканності особи було відсутнє. Сім'я, таким чином, залишалась легко проникливим, неупередженим, авторитарним інститутом [205; 39, с. 68]».

Лише в епоху Відродження поширюється більш ліберальна точка зору на шлюб та набуває широкого розвитку філософія любові. Любов між чоловіком та жінкою починає займати своє законне місце в сім'ї. Поступово стає можливим шлюб, заснований на взаємних почуттях чоловіка і жінки. Однак, як і раніше, більшість шлюбів все ж таки укладається з прагматичної точки зору, враховуючи економічні, політичні, майнові та інші інтереси роду. В суспільстві стає модним і престижним мати багато дітей, і навпаки,

відсутність дітей в сім'ї засуджується та вважається покаранням за гріхи. Таку точку зору поділяли, зокрема, М. Монтень, Т. Гоббс [86; 87]. Але, як ми вже зазначали вище, для епохи Відродження проблема сім'ї не була визначальною, і, відповідно, представники цієї епохи практично не приділяли уваги філософському дослідженню цього феномена.

В період нового часу сім'я починає розглядатися як мікро модель суспільства. Виникає виробництво, сім'я починає втрачати роль економічної одиниці суспільства. Зростає мобільність населення, що призводить до обмеження або навіть розривання сімейних стосунків між родичами. Все більш поширеною формою організації сімейного життя стає нуклеарна сім'я (від латинського «нуклеус» – ядро). В центрі такої сім'ї знаходиться подружня пара, члени якої в більшій мірі обирають один одного, керуючись почуттям любові та взаємної схильності, ніж розрахунком. Даний різновид сім'ї є демократичнішим, у тому розумінні, що не вимагає для своїх членів єдиної професії та формує різні стилі життя.

Деякі мислителі цього часу, виступаючи за жіночу емансипацію, зазначили необхідність зміни приниженого становища жінки в суспільстві і в сім'ї. Так, французький філософ та соціолог Ш. Фур'є, виступаючи за жіночу емансипацію, вважав, що головним принципом соціального прогресу є розширення прав жінки. Англійський мислитель Дж. С. Мілль відстоював майнові та політичні права жінок, виступав за надання рівного виборчого права всім громадянам незалежно від статі та соціального походження [132, с. 40].

Вагомий внесок у дослідження феномена сім'ї в цей період внесли представники німецької класичної філософії: І. Кант, Й. Г. Фіхте, Г. Гегель. Концепції цих вчених ми розглянемо не послідовно, у відповідності до їхнього історичного розвитку, а комплексно, для зіставлення та порівняння позицій вчених відносно тієї чи іншої сторони буття сім'ї, тим більше, що деякі їх погляди мають спільні риси.

Слід зазначити, що концепції шлюбу і сім'ї в системах німецької класичної філософії склалися не виключно на німецькому ґрунті; вони відчули вплив і античності, і французької філософії, і англійської літератури. В межах цих концепцій знайшли місце важливі загально-етичні проблеми: моральної поведінки, співвідношення особистого і суспільного, моралі і права тощо.

Так, згідно з поглядами І. Канта, найбільш доцільним та етичним при створенні сім'ї виступає моногамний шлюб, який має будуватися на договірних засадах подружжя. При цьому важливо, щоб права кожного члена сім'ї не порушувалися. У сімейному житті, на думку вченого, жінка доповнює чоловіка, а чоловік, в свою чергу, доповнює жінку, і тільки тоді створюється гармонійна пара.

Але, з іншого боку, жінка, за І. Кантом, – це лише «предмет володіння» [59]. Для вченого вона не є особистістю як громадянин і не має цивільної самостійності. Чоловік має право володіти жінкою так само, як і власністю, землею, господарством. Більш того, І. Кант не заперечує й можливості прямого насильства в сім'ї над жінкою, для того щоб шлюб жив у тому ключі, в якому його бачить чоловік. Проте такій суперечливості поглядів І. Канта на шлюб та сім'ю не слід дивуватися, оскільки на ній вже акцентували увагу багато дослідників, серед яких, зокрема, і К. Фішер.

Як І. Кант, так і Й. Г. Фіхте розглядають проблеми шлюбу і сім'ї, виходячи з теорії природного права. Для них шлюб – це морально-правовий інститут, при цьому роль чоловіків у цьому союзі досить суттєва, зважаючи на їх «природну перевагу» [там же]. Теорія природного права виключала ідею божественного походження сім'ї. До речі, саме завдяки німецьким ідеалістам вперше була виправдана європейська теорія суспільної угоди, яка допускала створення сімейного союзу без участі церкви. Згідно з її положеннями створити сім'ю можна було на підставі угоди (домовленості) подружжя та відповідного дозволу осіб, які представляли закон (судді, мери, губернатори).

Головна теза Й. Г. Фіхте у вченні про сім'ю полягає в тому, що «чоловік – стать діюча, жінка – пасивна, як в сім'ї, в інтимних стосунках, так і в соціумі [153, с. 61]». Підтримуючи І. Канта, він зазначає, що «жінка не є юридичною особою, держава гарантує чоловікові право власності на все майно дружини [153, с. 63]». Проте саме жінці філософ відводить вирішальну роль у духовному житті сім'ї. Він вважає, що її природній потяг виражається в любові, яка служить поєднанням природи і розуму. У любові проявляється моральна натура жінки. Жінка є носієм і поширювачем любові серед людей.

Г. Гегель також визнавав верховенство сильної половини людства, оскільки за чоловіками закріпилося діяльне начало, а жінка, відповідно до вчення філософа, становить «пасивне і суб'єктивне начало» [36, с. 198]. «Жіноча сфера – це сімейна сфера, – підкреслював Г. Гегель. – Чоловік на відміну від жінок має додаткову сферу дій, оскільки він «надсилається духом сім'ї у громадськість [33, с. 221]». У зв'язку з цим чоловік виконує подвійну функцію, як вважав Гегель, в сім'ї виступаючи батьком, у суспільстві – діючою виробничою особою.

Щодо прояву любові в шлюбі у І. Канта та Й. Г. Фіхте відповідь схожа – насамперед потрібні розумні відносини, а вищі прояви людського духу можуть почекати. І. Кант відрізняв любов (моральну любов) від статевого потягу, кажучи про те, що людина, уподібнюючись в задоволенні своїх тваринних інстинктів нерозумній істоті, тим самим принижує себе. У сім'ї філософ цінував дружбу, бачив в ній засіб до взаємного морального збагачення, бо справжня дружба допомагає людям ясніше бачити свій моральний обов'язок. І. Кант ставив дружбу незмірно вище за любов між чоловіком і жінкою, бо у любові, на його думку, усвідомлення морального обов'язку заглушається егоїстичними схильностями, які не підносять, а принижують людську гідність. Отже, шлюб, за І. Кантом, як вже було зазначено, не повинен бути заснований на любові, оскільки почуття ніяк не можуть стати міцною основою для створення сім'ї та довгого її існування.

За Й. Г.Фіхте ж шлюбний союз між чоловіком і жінкою – це союз серця і волі, тобто почуття мають бути обов'язково присутні. Проте, коли вони зникають, це не повинно призводити до руйнування зв'язку, навпаки, подружжя має проявити всю природну витримку і волю, для того щоб відносини зберегти.

Концепцію Г. Гегеля дослідники вважають вищим еталоном розвитку вчення про шлюб та сім'ю в німецькій ідеалістичній філософії. Ця проблема вирішувалася Гегелем у тісному зв'язку з питаннями морального оновлення суспільства. Теорії Ж.-Ж. Руссо, І. Канта і Й.Г. Фіхте були предметом систематичної критики Г. Гегеля, він заперечував природне право як поняття в системі цінностей людини [35].

Сім'я, за Г. Гегелем, – це моральна субстанція, «безпосередня сутність духу [34, с. 198]», яка виступає як його прояв у природній формі. Г. Гегель абсолютизує моральний характер сімейних відносин. В його концепції сім'ї особистість відмовляється від своїх особливостей і входить в середину якогось цілого, що, як підкреслював К. Фішер [154], стало новою думкою у вченні про сім'ю і шлюб того часу.

К. Фішер справедливо зазначає, що «подібно до Канта і Фіхте, Гегель визнає наявність юридичної сторони в сімейних відносинах, проте не зводить до неї складну за своєю будовою систему сімейних відносин; ця сторона підпорядкована моральній. Більш того, Гегель приходить до дуже сміливої думки про те, що правові відносини чужі сімейному союзу самому по собі, пояснюючи це протиріччям між духовно-моральним єднанням в сім'ї та зовнішнім (юридичним) регулюванням цих відносин [154]».

З другої половини XIX століття особливе значення у вивченні проблем сім'ї почав становити конкретний історичний матеріал, необхідний для обґрунтування основних закономірностей історичного розвитку сім'ї. Один з найбільших внесків у становлення історичного, або еволюційного, як ще його прийнято називати, підходу до вивчення сім'ї належить швейцарському історичному І. Бахофену, який випустив у світ в 1861 р. книгу «Материнське

право. Дослідження гінекократії старого часу і її релігійної та правової природи». У цій роботі Бахофен висловив ідею мінливості форм шлюбу і сім'ї в ході історії, а також ідею передування матріархату патріархатові.

Згідно з цією концепцією форми сім'ї на шляху своєї еволюції від первісного суспільства до сьогодення змінювались: спочатку між людьми існували нічим не обмежені статеві відносини; з часом на їхній основі сформувався груповий шлюб, який тим не менш ще не передбачав постійних «подружніх» стосунків. Походження дітей рахувалося (визначалося) тільки за материнською лінією. На цій основі виникла материнська сім'я (матріархат), в якій жінки, як єдині достовірно відомі батьки молодого покоління, користувалися високим рівнем поваги і пошани в суспільстві. Поступово на ґрунті взаємних потягів почали складатися достатньо постійні пари, що ознаменувало появу парного шлюбу. З виникненням такого шлюбу статеві зносини між партнерами вже почали регулюватися не тільки моральними нормами, а й певними соціально-економічними відносинами. Виникнення та зміцнення приватної власності, на думку деяких дослідників, зокрема Л. Моргана, Ф. Енгельса, призвело до усталення класових відносин, що стало основою сучасного виду шлюбу – моногамії.

Ідея історичного розвитку сім'ї знайшла підтримку в роботах видатних філософів, культурологів, антропологів та соціологів різних країн: Л. Моргана, Ф. Енгельса, Е. Дюркгейма, М. Ковалевського, Ф. Ле Пле, П. Сорокіна, А. Пономарьова.

Так, американський етнолог та антрополог Л. Морган в своїй підсумковій праці «Стародавнє суспільство» виділив ряд послідовних форм сім'ї, які змінювались в процесі її еволюції. Серед них: кровнородина сім'я; пуналуальна сім'я; парна сім'я (синдіасмічна); патріархальна і моногамна сім'ї. Кожній з цих форм сім'ї відповідав свій порядок шлюбу – груповий, парний та моногамний. При цьому моногамна сім'я, на думку Л. Моргана, як було зазначено, сформувалася завдяки переходу від материнського роду до батьківського в результаті виникнення власності та зміни умов її

успадкування [133]. В своїй праці вчений також висловив думку, що моногамна сім'я буде еволюціонувати і надалі: «доки не буде досягнута рівність статей» [208].

Ця ідея була розвинена Ф. Енгельсом, який підкреслив, що моногамна сім'я – це не підсумок індивідуальної любові, а відбиття економічних умов панування чоловіка, і що народження дітей, які успадкували його багатство, – справжня мета моногамії [49]. Революція та виникнення соціалізму, на думку Енгельса, повинні були знищити приватну власність, а широке залучення жінок до суспільного виробництва – допомогти встановити справжню рівність і подолати дискримінацію. В такому суспільстві, вважав вчений, утвердиться нова форма сім'ї, основою якої виступатимуть справжні людські почуття, щира взаємна повага та рівність статей, а не користь і прагматичний розрахунок [49].

Відомий російсько-американський філософ і соціолог П. Сорокін, розділяючи концепцію історичного розвитку сім'ї писав: «...форми сім'ї і шлюбу не оминули загальної долі всього, тобто вони постійно змінювалися, як не перестають змінюватися і зараз [127]».

П. Сорокін одним з перших почав розглядати сім'ю як організовану соціальну групу, відводячи їй перше місце в ієрархії соціальних структур. Він розмежував функції сім'ї та інших соціальних інститутів, перш за все – наслідування соціального статусу батьків, освіти і виховання. Сорокіну належить теза про те, що сім'я як елементарна суспільна група «не може бути передана», а як окреме ядро – не може бути і «ділена». Критично осмислюючи інститут сім'ї, вчений приходив до думки про його кризу, акцентуючи увагу на швидкому зростанні кількості розлучень, зменшенні числа шлюбів, зменшенні кількості дітей у шлюбі та емансипації жінок, що є факторами, які викликають розпад патріархального типу сім'ї. В той же час вчений передбачав, що сім'я як союз подружжя і як союз батьків та дітей не загине, а лише трансформує свою форму. Але така трансформація, зазначав

П. Сорокін, повинна виглядати як «моральна реконструкція» людства [126], яка б змогла наповнити старі форми «новим» змістом.

Український вчений А. Пономарьов докладно висвітлив процес історичного творення сім'ї і розвитку родових відносин на Україні [96; 97; 69]. До речі, він підкреслював, що українська назва сім'ї – родина – містить ключ до розуміння витоків її походження. «Адже сім'я зароджувалася в надрах роду і певною мірою співіснувала з ним, вплітаючись у його систему через родинні, сакральні та релігійні зв'язки [97, с. 243]».

Однак поруч з еволюційною концепцією формування моногамної сім'ї в гуманітарній думці існує й інша, протилежна їй гіпотеза, згідно з якою моногамна сім'я існувала завжди і була основною формою сім'ї протягом всієї історії людства. До прибічників такої думки слід передусім віднести Б. Маліновського [75] та Ф. Фукуяму [162], а також інших дослідників.

Так, англійський культуролог і етнограф Б. Маліновський взагалі заперечував існування будь-яких форм групового шлюбу, зазначаючи: «Якось, і досить могутня, школа вірить в існування групового шлюбу, тобто в такий стан суспільства, при якому індивідуальний шлюб був невідомий, а замість нього людські істоти з сексуальною метою об'єднувалися у груповому шлюбі [75, с. 455]». Досліджуючи особливості розвитку шлюбно-сімейних відносин у племен центральної Австралії, а також інших континентів, вчений вважає, що звичаї, що допускають дошлюбні сексуальні відносини, «не демонструють нічого такого, що вселяло би думку про якийсь попередній стан розгнужданого проміскуїтета чи про який-небудь звичай на кшталт «групового шлюбу». Все це важко уявити, – каже Б. Маліновський, – коли виходиш з відомих фактів соціального життя [75, с. 831]».

Дослідник вважає, що поширення ідей про існування групового шлюбу пов'язано з тим, що автори-еволюціоністи, які «шукали сліди» групового шлюбу, не цікавилася всеосяжним описом працюючих інститутів у тому вигляді, в якому вони реально існували і функціонували всередині конкретного і складного соціокультурного контексту. Таким чином, як

зауважує Б. Маліновський, «кожен елемент культури, кожна ідея, звичай, форма організації, слово – змушені бути вихопленими з притаманного їм контексту та встановленими в якусь уявну схему [75, с. 454]».

Американський вчений та дослідник Ф. Фукуяма в своїй праці «Великий розрив» також стверджує, що моногамні шлюбні відносини та нуклеарна сім'я не є нещодавнім історичним винаходом. «Сучасні соціальні антрополози, – пише Ф. Фукуяма, – скептично дивляться на моделі, які були вживаними донедавна і в яких африканські, американські та тихоокеанські суспільства подавалися як асоціації родинних об'єднань, що розчиняють сім'ю та індивіда. (...) Навпаки, нуклеарні моногамні шлюби помічаються повсюдно і виявляються найбільш важливим сімейним інститутом [162, с. 98]».

Слід зазначити, що з цих двох протилежних точок зору стосовно шляхів формування сучасної моногамної сім'ї еволюційна концепція все ж таки має значно більше прихильників, фактів та спостережень із життя різних племен і народів на свою користь, тому, вочевидь, є більш достовірною.

Отже, проаналізувавши історичний матеріал щодо розвитку сім'ї, ми знову можемо повернутися до дослідження цього феномена в класичній філософській думці.

Слід зазначити, що з другої половини XIX – початку XX ст. серйозну увагу філософському дослідженню сім'ї приділяли деякі російські мислителі, зокрема Д. Писарєв, М. Чернишевський, О. Герцен, В. Соловйов, М. Бердяєв, В. Розанов. Слід зауважити, що погляди цих філософів можна поділити на два паралельні напрямки: перший серед яких розвивався в більш демократичній західній традиції, а другий – базується на православ'ї.

Важливою рисою, яка об'єднувала ідеї російських вчених першого напрямку (зокрема Д. Писарєва, М. Чернишевського, О. Герцена), було розуміння важливості ролі сім'ї у життєдіяльності суспільства, а також проблема становища жінки в сім'ї та суспільстві. Так, О. Герцен високо оцінював класичну селянську родину з притаманними їй традиціями та

цінностями і вважав, що така сім'я може стати прикладом для оновлення західного світу.

М. Чернишевський підкреслював, що відмінності між чоловіком та жінкою – наслідок не природної обмеженості, а особливостей сімейного становища, виховання та суспільного статусу. Він писав: «Звичайно, між чоловіком та жінкою повинна бути певна природна різниця в організації розуму й характеру, як є різниця в організації тіла, але ми говоримо, що ця розумова природна відмінність між статями є незначною у порівнянні з тим впливом, який здійснює на розвиток особливостей жіночого розуму й характеру вплив виховання [178, с. 283]». Отже, мислитель категорично не підтримував ідею домінування чоловіка над жінкою і взагалі вважав її джерелом всіх інших форм гноблення, придушення та експлуатації людини.

У філософів другого напрямку, з релігійним сприйняттям сім'ї (зокрема В. Соловйова, М. Бердяєва, В. Розанова), домінуючою темою в її дослідженні є актуалізація феномену любові як екзистенціальної основи буття людини. Так, В. Соловйов вважав любов єдиною силою, «яка здатна зсередини підірвати корінь егоїзму і яка дійсно його підриває [125, с. 20]». Філософія сім'ї В. Соловйова тісно пов'язана з вченням про Ерос. Як зазначав Е. Трубецької, описуючи світогляд філософа, поняття Еросу є життєвим нервом філософії В. Соловйова, є тим, чим він живе, звідки черпає всі свої фарби, джерелом всієї його наснаги й творчості [125, с. 58].

Шлюб та подружнє життя для В. Соловйова є лише серединним шляхом Еросу, але найвищим є шлях справжнього людського кохання, сенсом якого є виправдання індивідуальності через жертву егоїзму. Філософ зазначає, що «любов батьківська – особливо материнська – за своєю силою наближається до статевої любові, але за іншими ознаками не може мати рівного з нею значення для людської індивідуальності. Вона зумовлена фактом народження й законом зміни поколінь, які панують у світі тваринному, проте не повинні панувати у світі людському [125, с. 22]». При цьому В. Соловйов зазначає: «Мати, яка цілком себе віддає дітям, жертвує,

безумовно, власним егоїзмом, але разом з тим вона втрачає свою індивідуальність [125, с. 22]».

Тим не менш В. Соловйов не відкидає сім'ю з притаманними їй соціальними функціями, але зазначає, що вона є перешкодою для досягнення справжньої абсолютної любові: «Зовнішнє побутове єднання, особливо фізіологічне, не має певного відношення до любові. Воно буває без любові, як і любов буває без нього. (...) Усякий зовнішній акт або факт сам по собі є ніщо; любов є чимось тільки завдяки своєму змісту або ідеї, як відновлення єдності або людської цілісності, як створення абсолютної індивідуальності [125, с. 30]».

Видатний російській філософ М. Бердяєв, на погляди якого вплинули ідеї В. Соловйова, також приділяв увагу проблемам сім'ї, при цьому поняття любові у філософа теж тісно пов'язано із вченням про Ерос [19; 20; 21]. «Людина є істотою статевою – стверджує Бердяєв – тобто половинною, розірваною, не цілою, яка прагне до цілісності. (...) Стать вносить глибокий розрив в «я», яке бісексуальне. «Я» цілісне і повне – зазначає філософ, – було б чоловіко-жіночим, андрогінним [19, с. 279-280]».

М. Бердяєв говорить про стать як результат розпаду першолодини-андрогіна, розмежовує родову (сексуальну) і особисту (еротичну) стихії в статі, протестує проти соціалізації любові в людському суспільстві, називаючи її «одним з найбільш відштовхуючих процесів в людській історії [21, с. 333]». В самому акті, зазначає філософ, немає нічого індивідуального, особистісного, цілісного; він об'єднує людину з тваринним світом. Сексуальний потяг розчавлює особистість і легко дає згоду на заміну, і вона дійсно можлива, істинна ж любов – індивідуальна, спрямована на єдину, неповторну, незамінну особу. Вона хоч і корениться у статі, все ж таки «переборює стать, вносить інше начало і спокутує її [21, с. 331]».

Отже, сім'ю М. Бердяєв розглядає як структуру, яка придушує любов. «Я належу до того покоління російських людей, – зізнається вчений, – яке бачило в сім'ї і дітородінні побут, у любові ж бачило буття [18, с. 74-75]».

Шлюб же, на якому базується сім'я, М. Бердяєв називає «дуже сумнівним таїнством». Істинне ж таїнство любові не піддається, на його думку, ніякому соціальному вираженню, ніякій раціоналізації. Суспільство відкидає любов, тому люблячий, зазначає філософ, у найвищому розумінні цього слова, – «ворог суспільства» [21, с. 333]. Тим не менш Бердяєв залишав місце для винятку, зазначаючи, що «буває, хоча й не часто, надзвичайна любов (в сім'ї), пов'язана з духовним сенсом життя [21, с. 338].

В. Розанов, на відміну від В. Соловйова та М. Бердяєва, зазначає, що сім'я, насамперед, повинна ґрунтуватися на взаємній любові, на взаємній пристрасті, адже сім'ю не можна побудувати раціонально, вона є інститутом містичним. Вилучити пристрасті з сім'ї – це вилучити нерв з живого організму, це по суті вбити сім'ю, навіть не давши їй з'явитися, вважає філософ [107]. Шлюб же, за В. Розановим, є не тільки таїнством, але й найбільш великим з таїнств: «вступаючи у шлюбний, тобто найглибший зв'язок з людиною та людством, кожен з нас підходить до сенсу індивідуального буття свого [108, с. 45]».

Кохання для В. Розанова, в тому числі і статево, є невід'ємною частиною сім'ї, тому «стать не є чимось ганебним, забороненим, а є містичною основою життя, основою сім'ї, основою суспільства [149, с. 232]». На думку Розанова, інтимні стосунки – це не прояв нашої тваринності, а, навпаки, прояв нашої людяності. Отже, тілесне кохання – це не розпуста, не гріх, а, навпаки, моральний обов'язок кожної людини: «Ми народжуємося для любові. І наскільки ми не справдили любові, ми будемо покарані на тому світі [109, с. 156]».

Отже, серед філософських концепцій російських мислителів філософія сім'ї В. Розанова, на наш погляд, є еталоном бачення сутності цього складного феномена, що може слугувати міцним фундаментом для морального оновлення сучасної сім'ї для всього цивілізованого світу.

Осмисливши таким чином погляди багатьох мислителів, філософів та соціологів різних епох на генезис та сутність сімейно-шлюбних відносин,

видається логічним спробувати знайти найбільш системні визначення цих складних категорій та їх співвідношення.

Як зазначає український вчений О. Чорний [179], який досить ґрунтовно займався проблемою співвідношення понять «шлюб» і «сім'я», в науковій думці з цього приводу домінують дві принципово різні концепції. Відповідно до однієї з них інститут шлюбу лежить в основі сім'ї: «Сучасну сім'ю можливо і визначити як інституціональну спільність, яка створюється на основі шлюбу і породжуваної ним правової і моральної відповідальності подружжя за здоров'я дітей та їхнє виховання [170; 116, 83]». Така позиція, зазначає О. Чорний, пояснюється життєвими, буденними уявленнями, відповідно до яких реєстрація шлюбу означає народження сім'ї.

Один з родоначальників протилежного підходу, як пише О. Чорний, – Б. Вестермарк, вважав, що «швидше шлюб закорінений в сім'ю, ніж сім'я в шлюб [187; 38]». Не зупиняючись на дослідженні цієї точки зору, О. Чорний зазначає, що неправомірним є сам принцип визначення понять шлюбу і сім'ї, коли одне з них береться як основа іншого. При філософському визначенні цих понять необхідно виходити з розуміння, що сім'я і шлюб є тісно взаємопов'язаними, але й історично, й за своєю сутністю різними явищами [179, с. 19].

З урахуванням цих зауважень український вчений визначає шлюб, як сукупність інституціональних соціальних (юридичних, моральних, релігійних та ін.) норм, які санкціонують і регулюють взаємовідносини між подружжям, їхні права та обов'язки по відношенню один до одного, а також як відповідну цій сукупності норм форму відносин між подружжям [179, с. 22-23].

В основі ж будь-якого підходу щодо вивчення поняття сім'ї, як зазначає сучасний український вчений Т. Цюркало, «лежить її поділ на соціальний інститут і малу соціальну групу [174]», що виявляє та підкреслює роль сім'ї у взаємовідносинах із суспільством, з одного боку, і в міжособистісній взаємодії – з іншого.

Це і зумовлює наявність двох важливих методологічних підходів, один з яких вивчає сім'ю як малу соціальну групу, а інший – розглядає її як соціальний інститут.

Так, згідно з інтеракціоністським підходом, який ґрунтується на переконанні, що природа людини і упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації, сім'я розуміється як сукупність суто соціальних ролей, які виникають і реалізуються у взаємодії її членів, зумовлюючи їхні позиції. Згідно з цим підходом сім'я вважається відносно закритою системою, яка має досить слабкі зв'язки з навколишніми інститутами [177, с. 211]. Прихильники інтеракціонізму (Дж. Г. Мід, Г. Блумер, Т. Шибутані) [27] аналізують вчинки людей у повсякденному житті, виявляють значення, які люди надають своїм вчинкам, і фактори, що зумовлюють ці значення. Отже, даний підхід акцентує увагу на дослідженні сімейних ролей і статусів та їхньої взаємодії в процесі комунікації.

Проте функціональний підхід, який набуває свого розповсюдження, починаючи з 50-х років ХХ століття, аналізує сім'ю як соціальний інститут. Цей підхід спрямований на «пошук того спільного, що притаманно різним типам сімей у перебігу історії [12, с. 18]»; разом з тим він досліджує особливості взаємодії сім'ї з іншими соціальними інститутами, вивчає соціокультурні функції сім'ї. Прихильники функціоналізму (Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, Т. Парсонс, Б. Маліновський) особливу увагу приділяють аналізу історичного переходу сімейних функцій до інших соціальних інститутів, при якому відбувається перетворення економіко-виробничої, релігійної, освітньої, рекреаційної, виховної та інших функцій, що здійснюються самою сім'єю [13, с. 46]. Зокрема, Е. Дюркгейм зазначав, що індустріалізація і пов'язані з нею соціальні зміни в якійсь мірі позбавили сім'ю надзвичайно важливого соціалізуючого впливу. Він також зазначав, що зменшення кількості членів сім'ї призводить до зменшення солідарності, яка виступає головною силою, здатною об'єднувати суспільство.

Особливої уваги заслуговує футурологічний підхід до дослідження сім'ї, який виник у західній філософії та соціології у 60-70-ті роки ХХ ст., яскравим представником якого є Е. Тоффлер. Згідно з концепцією вченого розвиток людства відбувається хвилеподібно, і в умовах наближення нової цивілізації (третьої хвилі) нуклеарна сім'я вже не відповідає очікуванням та потребам більшості людей [134].

Дослідник не каже про руйнування сімейної системи як такої, але заперечує саму класичну модель нуклеарної сім'ї, яка заснована на шлюбному союзі між чоловіком і жінкою, де чоловік, в більшості випадків, забезпечує родину фінансово, а жінка займається вихованням дітей. На думку Е. Тоффлера, зберегти таку модель сім'ї неможливо: «Якщо ми справді бажаємо реставрувати сім'ю Другої хвилі, нам краще підготуватися до реставрації цивілізації Другої хвилі взагалі – заморозити не лише технологію, а й саму історію [134, с. 188]». Тому доцільно не відроджувати сім'ю, як зазначає вчений, а пом'якшити її перехідний період і сприяти появі сім'ї нового типу, якій буде притаманна різноманітність форм та моделей.

Е. Тоффлер неодноразово акцентує увагу саме на відсутності в майбутньому конкретних моделей і форм сім'ї: «Цивілізація Третьої хвилі не намагатиметься захвати кожного хоч-не-хоч у єдину сімейну форму. Тому поява нової системи сім'ї дасть кожному з нас можливість вільно знайти його або її власну нішу, вибрати або створити стиль чи траєкторію сім'ї, співзвучну з особистими потребами [134, с. 199]». «Технологічно розвинені країни, – зазначає Тоффлер, – сьогодні мають складну мережу найрізноманітніших форм сім'ї: гомосексуальні шлюби, громадські шлюби, групи людей похилого віку, які об'єдналися, щоб розділити витрати (а іноді й статеві зносини), родові об'єднання первинних етнічних меншин та багато інших форм, що співіснують, як ніколи раніше. Мають місце шлюби по контракту, періодичні шлюби, з кількох сімей і багато інтимних мереж із взаємними статевими зносинами або без них і також сім'ї, у яких батько живе й працює у одному місті, а мати – в іншому [134, с. 192]».

Отже, Тоффлер зазначає: «З болем чи без болю, а нова система сім'ї виникає на зміну тій, яка характеризувала минуле Другої хвилі. Ця нова система сім'ї буде стрижневою інституцією в новій соціосфері, що набуває форми разом із новою техносферою й інфосферою, ставши частиною дії суспільного творення, за допомогою якого наше покоління пристосовується до нової цивілізації, будуючи її [134, с. 201]».

Отже, незважаючи на різноманітність методологічних підходів до вивчення сім'ї, в науковій думці все ж таки існує декілька загальноприйнятих визначень цього складного феномена.

Так, в пострадянському філософському та соціологічному знанні досить часто можна зустріти визначення, запропоноване російським вченим А. Харчевим, де він визначає, що «сім'я – це історично конкретна система взаємних стосунків між подружжям, між батьками та дітьми, мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними та кровними зв'язками, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю і соціальна необхідність в якій зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення [169]».

Західні соціологи нерідко використовують визначення, запропоноване американським вченим Н. Смелзером, який визначає сім'ю як засноване на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей [122, с. 424].

Однак існують і інші дефініції. Так, наприкінці 80-х років ХХ ст. київські соціологи запропонували визначення сім'ї як «форми спільності, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка і жінки, дітей (власних чи усиновлених), одного з батьків з дітьми, а також у деяких випадках з інших осіб, пов'язаних з вищеназваними родинними зв'язками [99]».

Проте в даному дослідженні, враховуючи його соціокультурний контекст, ми будемо виходити з визначення сім'ї як складного соціокультурного явища, що ґрунтується на шлюбному союзі між чоловіком

та жінкою, в якому відбувається матеріальне, духовне та душевне єднання чоловічого та жіночого начал, народження і виховання нового покоління. Діти є тим важливим елементом, який надає сім'ї глибинного сенсу й природного призначення. Основою ж буття сім'ї є любов, в справжньому розумінні цього слова.

В атмосфері складних соціокультурних умов сьогодення, з досить суттєвими чинниками кризи сім'ї у суспільстві, а також враховуючи актуалізацію потреб людини у відносинах, що ґрунтуються на добрі та довірі, пошук людиною шляхів подолання все більш поширюваної проблеми самотності, прагнення до відновлення та збереження національно-родових традицій, дослідження феномена сім'ї потребують нової філософської парадигми, нового осмислення процесів, які відбуваються в сім'ї, і взагалі нового ставлення до неї.

З точки зору автора дисертації, головною метою членів кожної сім'ї має бути постійне прагнення до вдосконалення своїх взаємовідносин, що дозволить їм вийти на якісно новий рівень буття та згодом наблизить їх до єднання з Абсолютом. При цьому критеріями абсолюту в даному випадку є відсутність в людини страху, ненависті, заздрості, ворожості, зради, брехні, гніву. І навпаки, панування в ній гідності, свободи, радості, краси, щастя, побудованих на всеохоплюючій силі любові.

Така сім'я, як комунікативна спільність і мала соціальна група, прикладом свого життя буде формувати суспільство. Суспільство, в свою чергу, в тому ж напрямку буде формувати інші суспільства, і, таким чином, формуватиметься метаграницний світ. Безумовно, ця модель виглядає дещо ідеалізованою, оскільки в цьому світі немає нічого досконалого, і, відповідно, не знайти подружжя, члени якого змогли б любити один одного такою досконалою любов'ю або хоча б завжди ставити інтереси один одного вище за свої власні. Але завдання кожного з нас – прагнути до цього. Якщо ми декларуємо та принаймні намагаємося наслідувати такий рівень взаємовідносин між особистостями, то ми стаємо його носіями і

поширювачами в суспільстві, що з часом дозволить наблизитися до запропонованого ідеалу, а можливо і досягнути його.

Визначившись із головною метою, слід зупинитися на завданнях, які стоять перед сім'єю сьогодні. Отже, окрім загальновідомих: народження і виховання дітей, турбота про батьків та близьких, культурний розвиток тощо, які, безумовно, є важливими, слід акцентувати увагу на особистісному спілкуванні подружжя. Однією з величезних проблем ХХ ст. є проблема самотності. Дуже часто в членів сім'ї, особливо в подружжя, немає спільних інтересів, цінностей, захоплень, що знецінює подружнє життя, робить його лише відчуженим союзом двох людей протилежної статі.

В найбільшій мірі в сім'ї самотність знаходить свій прояв, коли дорослі діти залишають своїх батьків. Хоча, здавалося б, чоловік та дружина залишаються наодинці, в них з'являється більше часу для спілкування та вираження подружньої любові, спільного зростання, але в стосунках між ними проступає велика прірва, яка, на жаль, існувала й раніше, але була прихованою. Виявляється, що в сім'ї немає спільних інтересів, цінностей, захоплень – і самотність в цей час «досягає своєї найвищої точки» [163, с. 125-126]. Як зазначає Н. Хамітов, «самотність удвох є насмішкою над свободою стосунків подружжя, глузуванням із самої ідеї андрогінної єдності чоловіка і жінки. Розриваючи її, багато хто рухається від ідеї андрогінної єдності і любові – до влади, сподіваючись у ній знайти останнє подолання самотності [163, с. 125-126]». У таких умовах сім'я не виконує повноцінно свої функції та завдання і, відповідно, не може досягнути своєї головної мети; вона є соціокультурною системою, в якій панує відчуження.

Отже, в сучасному світі все актуальнішими стають екзистенціальні аспекти буття сім'ї. Це дає можливість зробити припущення, що основою тієї нової філософської парадигми, яка нам необхідна сьогодні при дослідженні актуальних проблем сім'ї та її подальших трансформацій, може бути концепція, запропонована українським вченим Н. Хамітовим [151, с. 207-

211], згідно з якою він виділяє три типи сучасної сім'ї: авторитарну (домінантну), відчужену і партнерську (андрогінну).

Такий підхід, який дозволяє нам по-новому осмислити сім'ю, а також специфіку її існування на сучасному етапі розвитку суспільства, ґрунтується на проекті метаантропології, розробленому Н. Хамітовим [151; 163; 166], в межах якого людське буття розділяється на буденне, граничне та метаграничне.

Згідно з метаантропологічним підходом «буденність – це все, що є звичним, що, оточуючи нас, не дає проявитися неповторно-особистісному началу. (...) У буденності духовне обличчя людини дивно розмито – настільки, що всі здаються майже з однаковим обличчям. (...) Буденність – це невизначеність свого шляху. (...) Вона не породжує нічого живого [166, с. 187]». «Граничне буття – це заперечення гармонії буденності. (...) Бути на межі – означає ставати. Ставати чимось іншим. Або, точніше, – кимось іншим. Буття на межі для людини означає процес народження іншого, метаграничного. У цьому полягає вищій і остаточний сенс. Тому буття на межі є лише переддвер'ям іншого буття [166, с. 223]».

«Метаграничне буття – це все, що лежить за межами буденного буття з його заборонами та нудьгою, і разом з тим воно долає трагічний характер граничного буття з його жахом та відчаєм. Це якась нова гармонія, нова та яскрава все-повнота людського життя, яка дихає вічністю та підноситься до Буття. Найбільш природним та очевидним проявом метаграничного буття людини ... є любов [166, с. 287]».

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що буденне буття людини, за Хамітовим – це «буття у відносній гармонії, граничне буття – це заперечення гармонії буденності, метаграничне буття – відновлення гармонії на новій основі – вільної особистості. При цьому буденне буття наповнене прихованою самотністю, в граничному бутті самотність стає видимою, в метаграничному бутті відбувається подолання самотності, в результаті чого особистість відкривається любові [151, с. 210]».

Зазначені виміри людського буття визначають авторитарний, відчужений та партнерський типи сім'ї, де авторитарна сім'я – це сім'я, в якій придушується індивідуальність особистості та існує загроза її свободі від того, хто домінує в сім'ї фізично, психологічно та фінансово. Більш того, в такій сім'ї авторитарні відносини підсвідомо переносяться на інші аспекти людського буття.

У відчуженій сім'ї в найбільшій мірі проявляється феномен «самотності вдвох», коли, здавалося б, людина має сім'ю, але як фізично, так і духовно відчуває себе самотньою. В такій ситуації, на думку вченого, «зникає унікальна екзистенціальна атмосфера небайдужості та душевної теплоти, які виділяють сім'ю серед всіх інших феноменів людського буття [151, с. 327]». Кожен з подружжя відчуває себе чужим по відношенню до іншого.

Для партнерської сім'ї, на відміну від авторитарної та відчуженої, проблеми самотності не існує. Кожен в подружжі сприймається як цінність. В такій сім'ї як чоловік, так і жінка постійно працюють над своїми стосунками, підтримуючи один одного, спільно проходять життєві випробування, цінують свободу та розвивають унікальні риси своїх особистостей. Це призводить до формування партнерських відносин та забезпечує адекватну комунікацію подружжя в суспільстві. Серед існуючих це, імовірно, найбільш досконала форма буття сім'ї, де над всім панує любов.

Важливо, що запропонована типологія не лише відображає тип панування влади в сім'ї, як прийнято її аналізувати в соціологічних дослідженнях, вона характеризує значно більше – саму сутність сім'ї, весь набір характеристик, поглядів, вчинків та відносин, які створюють сім'ю та, відповідно, відкривають її буття суспільству.

Отже, враховуючи вищенаведене, можна стверджувати, що згідно метаантропологічному підходу сенс буття сім'ї полягає не тільки в організації сексуального життя, народженні і вихованні дітей, веденні спільного господарства, чим нерідко обмежуються сучасні науковці в своїх

визначеннях поняття сім'ї, але й «в особистісному єднанні людей [151, с. 327]», що в комплексі може сформувати гармонійну сім'ю, яка буде здатна повноцінно виконувати свої функції. При цьому головною умовою, тим фундаментом, на якому можливо побудувати таку сім'ю, на наш погляд, є любов, в справжньому її розумінні.

Це повинно стати предметом подальшої філософської та культурологічної розвідки.

1.2. Феномен любові як екзистенціальна та моральна основа сім'ї

У цьому підрозділі ми спробуємо розібратися, чому люди вступають до шлюбу, на чому будується сім'я, що є її екзистенціальною сутністю і чому більшість людей на землі вже мільйони років саме сім'ю вважає головною цінністю свого життя. Що означає любити іншу людину та яке значення має цінність любові в житті сім'ї.

Результати багатьох досліджень та наукових праць [135; 148; 76; 78; 180] засвідчують, що переважна більшість людей на землі саме сім'ї відводить перше місце на шкалі універсальних цінностей свого існування.

Хоча в суспільстві домінує усталена позиція, що сім'я обмежує свободу особистості, часто гальмує її розвиток, покладає цілий ряд зобов'язань на людину, ускладнює формування успішної кар'єри, тим не менш людина все рівно рано чи пізно таки створює свою сім'ю.

Намагаючись знайти аргументацію такого прагнення людини до створення сім'ї, ми маємо спиратися на який-небудь стійкий фундамент (філософію, ідеологію, концепцію), який може бути прийнятий більшістю. Можна стверджувати, що в сьогоденному світі, що стрімко змінюється, в якому ідеали і цінності знаходяться в процесі постійної трансформації, непорушною основою залишається біблійна ідея походження життя та миру

на Землі. І наука, і мистецтво, і суспільство в цілому сьогодні не заперечують факт створення людини Богом.

Отже, звертаючись до Святого Письма, ми знаходимо більш ніж виразну відповідь на питання, чому людина прагне до створення сім'ї: «І сказав Господь Бог: не добре бути чоловікові одному; створимо йому помічника, за його подобою. (...) І створив Господь Бог з ребра, яке взяв у чоловіка, жінку, і привів її до чоловіка. І сказав чоловік: ось, це кістка від кісток моїх і плоть від плоті моєї; вона буде зватися жінкою, бо взята від чоловіка [свого] (...) Тому покине чоловік батька й матір і пристане до своєї жінки, і будуть вони двоє одним тілом, так, що вони не будуть більше двоє, лиш одне тіло. Що, отже, Бог получив, людина хай не розлучає [Бут. 2:18, 22-23; Мф. 19:5-6]».

Варто зазначити, що стосовно природного потягу людини до створення сім'ї свідчить не лише християнство. Священний Коран також трактує шлюб як одну з найбільших цінностей в житті людини: «О люди! Ми створили вас від пари: чоловіка та жінки. І створили з вас (сімейні) роди і (різні) народи, щоб ви могли знати один одного. (...) «О люди! Благоговійте перед Аллахом, хто створив вас з однієї душі. І від неї ж створив їй пару. Від них обох Він розсіяв (по землі) у великій кількості чоловіків та жінок. Благоговійте перед Аллахом, з чийм іменем ви висуваєте один одному поспит, і шануйте родинні зв'язки». (...) «І з Його знамень – те, що Він для вас з вас самих дружин вам створив, щоб жити вам разом (і ростити потомство); зростив між вами милість і любов, – у цьому, воістину, знамення для тих, хто поринає у роздуми [65; Кор. 49:13; 4:1; 30:21]».

У хадісах (вислови пророка Мухаммеда, сума яких утворює Суну, яка є другим джерелом шаріату після Корану) про шлюб сказано: «Шлюб – це моя традиція, а той, хто відвернеться від моєї традиції, не зі мною [84]. «Одружуйтеся та розмножуйтеся! Адже у День суду я буду пишатися численністю своєї умми!.. [90, с. 58]»; «Одружуйтеся, але не руйнуйте ваші

сім'ї розлученнями!.. Від розлучення трясеться Трон Всевишнього [90, с. 118]»; «Найгірші з мертвих суть ті, хто померли неодруженими [90, с. 96]».

Завдяки такому аналізу Біблії та Корану (гадаю, ми знайдемо подібну відповідь, досліджуючи тексти й інших визнаних в світі релігій) ми можемо зробити висновок, що прагнення людини до створення сім'ї споконвіку закладено в її природі Творцем. Сім'я являє собою досконалу форму соціальної організації буття людини та покликана бути найкращим інструментом для реалізації як кожної окремої особистості, так і всього людського роду. Саме в сім'ї людина може пізнати ту глибоку й усвідомлену любов, яка є сутнісною характеристикою Бога: «Улюблені, любимо один одного, бо від Бога любов, і кожен, хто любить, родився від Бога та відає Бога! Хто не любить, той Бога не пізнав, бо Бог є любов! [1 Ів. 4:7-8]».

Отже, розібравшись з причиною, згідно з якою майже кожна людина прагне створити свою сім'ї, спробуємо розглянути сенс існування сім'ї та основи, на яких вона має будуватися.

У попередньому підрозділі ми торкалися проблеми призначення сім'ї, говорячи про те, що основна мета її існування полягає в реалізації образу Творця на землі: «І створив Бог Людину за образом Своїм, за образом Божим створив її; чоловіка і жінку, створив їх [Бут. 1:27]», – шляхом розвитку гармонійних партнерських взаємовідносин між чоловіком та жінкою, побудованих на всеохоплюючій силі любові.

При цьому всі інші сенси існування сім'ї: народження дітей, інтимне міжособистісне спілкування подружжя, спільна праця, прагнення людини врятуватися від самотності та ін., – є значущими та вкрай важливими, але не є першопричинами; це лише наслідок, без якого першопричина, що не менш важливо, також втрачає своє значення.

Створюючи сім'ю, більшість людей хоче бачити її міцною та щасливою, більш того, люди впевнені, що саме такою вона і буде. Проте дійсний стан речей свідчить про інше. Згідно із статистикою, на 1000 шлюбів в Україні в середньому припадає 550 розлучень [43]. Окрім того, більшість

сімей з тих, які не розлучилися, не є щасливими в своєму подружньому житті, і лише декілька відсотків дійсно задоволені власними взаємовідносинами та бажають передати їх приклад своїм дітям для наслідування.

Отже, одного тільки бажання та прагнення людини бути щасливою в подружньому житті недостатньо для створення міцної сім'ї. Необхідно мати певні уявлення про сім'ю, усвідомлювати принципи, на яких будується справжня сім'я, знати, як працювати над стосунками в сім'ї, а в першу чергу розуміти, що є основою сім'ї, її глибинною екзистенціальною сутністю.

Але ні в школі, ні в вищих навчальних закладах, ні, як не дивно, в батьківській сім'ї людина не отримує цих знань та навичок. Засоби масової інформації, мода, сучасне мистецтво, весь зовнішній світ в цілому сьогодні формують псевдокультуру сім'ї, відмовляються від загальнолюдських моральних принципів, на яких будуються міцні партнерські сім'ї, позбавляючи, таким чином, сім'ю істинного сенсу та знецінюючи її.

«Вся наша культура ґрунтується на жазі купувати, на ідеї взаємовигідного обміну, – пише відомий сучасний філософ Е. Фромм, – навряд чи варто дивуватися, що в культурі, де превалює ринкова орієнтація і де матеріальний успіх становить видатну цінність, людські любовні стосунки ідуть за тими же зразками, що керують і ринком. ... Щастя сучасної людини полягає в радісному хвилюванні, яке вона відчуває, дивлячись на вітрини магазину і купуючи все, що вона може дозволити собі купити або за готівку, або на виплат. Він (чи вона) і на людей дивляться подібним чином. Для чоловіка приваблива жінка – для жінки привабливий чоловік – це здобич, якою вони є один для одного. Привабливість зазвичай означає красиве пакування властивостей, які є популярними та шуканими на особистісному ринку. (...) Я шукаю вигоди: об'єкт повинен бути бажаним з точки зору соціальної цінності і в той же час повинен сам бажати мене, враховуючи мої приховані та явні достоїнства та можливості. Дві людини закохуються тоді,

коли відчувають, що знайшли найкращий об'єкт, наявний на ринку, враховуючі при цьому межі власного обмінного фонду [160, с. 5]».

В щорічній державній доповіді про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики в Україні зазначено, що головним мотивом вступу до шлюбу сьогодні, на щастя, залишається бажання як чоловіка, так і жінки «жити разом із коханою людиною [130, с. 21]», тобто, іншими словами, створюючи сім'ю, двоє людей керуються почуттям любові. Хоча поряд існують й інші мотиви, серед яких не останнє місце займає прагнення до покращення економічного становища особи шляхом укладання шлюбу, можливість виправдати свої статеві відносини, бажання поліпшити житлові умови тощо [130, с. 21].

Але в контексті даного дисертаційного дослідження нам вкрай важливо розкрити зміст цього головного мотиву вступу до шлюбу – «жити разом із коханою людиною». А також з'ясувати: що означає любити іншу людину, що є сутністю любові, які ознаки має справжня любов, чи є критерії її цінності, глибини. Оскільки лише любов, в справжньому її розумінні, може бути тією єдиною основою, на якій людина може побудувати міцну та щасливу сім'ю, яка буде здатна повноцінно виконувати свої функції та завдання.

Перш ніж надати відповіді на ці запитання, розглянемо декілька визнаних західноєвропейських концепцій подружньої любові.

Відомо, що витоки сучасної як західної, так і вітчизняної філософії знаходяться в античності. Так, видатний давньогрецький філософ Платон, як головний тодішній ідеолог любові, розглядає цей феномен як шлях пізнання навколишнього світу і самого себе. У центр своєї концепції любові філософ поміщає ідею про андрогінів, як єдину можливість набуття людиною цілісності, гармонійності та безсмертя. Цю ідею автор висвітлює в діалозі «Бенкет», вкладаючи її зміст в думки Аристофана, які він висвітлює на бенкеті. «Давно колись первісна наша природа, – починає Аристофан, – була не така, як тепер – вона була інша. Передусім, існувало три роди людей, а не два, як маємо тепер – чоловічий і жіночий. Колись був ще й третій рід, що

поєднував у собі обидва начала. Був, але вже нема, лишилося від нього одне тільки ім'я (...) – андрогіни, (...) вони поєднували в собі обидва роди – чоловічого та жіночого. Люди були тоді на вигляд круглясті – спина й боки сходилися в коло, рук мали по чотири кожний і ніг стільки ж, як і рук; на круглій шиї мали по два, цілком однакові обличчя; (...) і всього іншого було так само; голова ж у цих двох облич, що дивились в протилежні напрями була спільною. (...) Було їх три роди, такими були тому, що чоловічий рід походив від сонця, жіночий – від землі, а той, що поєднував обидва – від місяця, бо місяць має в собі щось від одного і другого. Вони були страшні своєю могутністю й силою, мали великі задуми і насмілилися навіть зазіхнути на владу богів. (...) вже почали спинатися на небо, аби повергнути богів.

І ось Зевс та інші боги почали радитися, що треба зробити з тими людьми, і не знали. (...) І тут Зевс, насилу щось придумавши, каже: – Здається, я знаю один хитрий спосіб, щоб вони залишались людьми, але, втративши трохи на силі, припинили неподобства. Зараз розсічу їх, – каже, – навпіл – і вони раз, що стануть слабшими, раз – кориснішими для нас будуть, бо число їх побільшиться вдвоє. Ходитимуть просто, на двох ногах. Якщо й після цього вони надумують показувати своє зухвальство і не захочуть сидіти тихо, я знову, – сказав він, – розсічу їх навпіл і тоді вони застрибають на одній нозі.

Сказавши таке, він порозрізував людей на дві половини – так розділяють плоди горобини, щоб засушити їх, або подібно розрізають тонкою ниткою яйце. ... Коли людську природу було розділено таким способом на дві половини, кожна половина бажала собі поєднатися із втраченою – вони припадали одна до одної, обіймалися і, прагнучи зростись в одне. (...) Отже, кожен-бо з нас, є половиною людини, розділеної на дві камбалоподібні частини – з однієї дві. І тому кожен вічно шукає своєї половини [95, с. 98-100]».

Завершує своє оповідання Аристофан наступними словами: «Якби кожен із нас зумів знайти свою половину, щоб повернутися до первісної природи, наш рід став би щасливим. Якщо це найкраще, то з усього, що маємо тепер, найліпшим треба визнати те, що найближче до найкращого, а це означає, що треба знайти свою половину, споріднену способом мислення [95, с. 100-101]».

Отже андрогінізм за Платоном – це відновлення людиною своєї природної цілісності через з'єднання протилежних, але рівноцінних начал: чоловічого і жіночого, духовного і тілесного, небесного та земного. Саме це філософ і називає любов'ю.

У філософії новітнього часу, як і в період античності, тема любові також залишається однією з центральних проблем. Філософи знов звертаються до концепції Платона і подають черговий варіант її розвитку. Як і раніше, любов трактується як фундаментальна цінність, основа людського буття і смислова складова життя. До речі, слід зауважити, що у філософії ХХ століття багато проблем екзистенції людини розглядається саме через взаємовідносини статей.

Так, величезну увагу проблемі статевої любові приділяв у своїй творчості російський філософ В. Розанов. Червоною ниттю крізь всю його концепцію любові проходить твердження про святість, чистоту та невинність статі. «Стать, – пише філософ, – не є чимось ганебним, а є містичною основою життя та основою суспільства [149, с. 232]». Статева любов є невід'ємною частиною сім'ї, більше того, сім'я, насамперед, повинна ґрунтуватися на взаємній любові, на взаємній пристрасті, адже сім'ю не можна побудувати раціонально, вона є інститутом містичним.

Шлюб же за В. Розановим, як ми вже зазначали в першому підрозділі дисертаційного дослідження, є найбільш великим з таїнств: «вступаючи у шлюбний, тобто найглибший зв'язок з людиною та людством, кожен з нас підходить до сенсу індивідуального буття свого [108, с. 45]». При цьому освячення шлюбу любов'ю є необхідною умовою його божественності, як

пише О. Королькова, досліджуючи творчість В. Розанова. Саме любов, а не формальний церковний ритуал, робить чоловіка та жінку єдиним цілим [67, с. 24-26].

Отже, подружня любов, на думку Розанова, походить від Бога. Тому він вкрай категорично налаштований на моральні табу, заборони та інші обмеження, які проповідує з цього приводу християнська церква. Будучи глибоко релігійним філософом, у питанні статевої любові він починає гостру полеміку з церквою, доказуючи, що існуюча релігійна практика суперечить самому Святому Письму. Явне протиріччя християнства В. Розанов бачить у тому, що церква обоожнює дітородіння та материнство, в той час як статеві відносини, що не мають на меті зачаття нового життя, підносять у рамки гріха, де стать оголошується «бісом, демоном, останнім гріхом, а жінка – спокусницею та дияволкою [67, с. 24-26]».

В самий момент сотворіння Бог повелів людям, чоловікові та жінці, любити один одного і любити не безтілесно, а природно. Християнство ж викривило первісний смисл статевої любові, перетворивши її на «скляну», безплідну та безлику.

На думку Розанова, інтимні стосунки – це не прояв нашої тваринності, а, навпаки, прояв нашої людяності. Отже, тілесне кохання – це не розпуста, не гріх, а, навпаки, моральний обов'язок кожної людини: «Ми народжуємося для любові. І наскільки ми не справили любові, ми будемо покарані на тому світі», – зазначає філософ [109, с. 156].

Завданням сучасної людини, згідно В. Розанову, повинно стати подолання цього сорому; виведення плоті зі сфери дії моральних табу й імперативів, відтворення гармонії духу й тіла. Способом гармонізації матеріального і духовного начал у людині повинен стати шлюб, але не формальний, безрадісний, заснований на обов'язку, а живий, природній, заснований на любові в її духовному та плотському вигляді.

Отже, одна з ключових думок В. Розанова полягає в тому, що любов воістину є божественною і космічною, але людським її пристановищем є не

що інше, як сім'я, і тому, створюючи сім'ю на основі любові і гармонії, людина знаходить Бога, реалізує його в кожному дні свого життя, а також перемагає смерть через нескінченну зміну поколінь.

Проблема подружньої любові, шлюбу та їхнього місця в сучасному європейському суспільстві також стоїть у центрі уваги швейцарського філософа ХХ століття Дені де Ружмона [112]. Він один з перших акцентує увагу на кризі інституту сім'ї та шлюбу. Причина цієї кризи, згідно Д. Ружмону, як зазначає сучасний український дослідник Н. Никишина, зароджується в середньовічній культурі, в протистоянні двох моделей моралі: християнської (Агапе) та єретичної куртуазної (Ерос), де перша розглядає шлюб як таїнство, а друга засуджує його [88]. Куртуазна культура, як зазначає Д. Ружмон, намагається зруйнувати існуючий соціальний порядок, заперечуючи саму сакральну природу шлюбу, пропонуючи взамін лише любовну пристрасть.

Пристрасть у подружній любові філософ порівнює зі смертю: «Людина, яка охоплена почуттям пристрасті, підсвідомо обирає та приймає те, що з погляду світу, є хибним шляхом – найхибнішим з можливих та неминучим – вона обирає смерть, а не життя. (...) Сучасна пристрасна людина очікує від фатального кохання якогось відкриття у собі чи, взагалі, у житті: останній відгомін первісної містики. Будь-яка пристрасть, поетична чи пікантно-анекдотична, завжди є пригодою. Це те, що може змінити життя, збагатити його несподіванкою, ризиком, брутальною та милою радістю. ... Вічна ілюзія, найнаївніша і найприродніша... Ілюзія свободи. Ілюзія наповненості життя. (...) Але вільною можна назвати лише ту людину, яка панує над собою. Натомість пристрасна людина шукає того, хто б в екстазі опанував нею, виштовхнув її за межі власного «Я» [112, с. 282, 265]».

Д. Ружмон розглядає шлюб як своєрідну гарантію еволюції та стабільності людини, суспільства та всього світу. «Шлюб – це перш за все позиція, а не емоційний порив», – стверджує філософ. При цьому гарантією цієї позиції є не розрахунок можливих варіантів та ризиків, а «сила

прийнятого рішення, в ім'я якого здійснюється заангажованість на все життя, незважаючи на те, що буде далі [112, с. 287]». «Вибрати жінку за дружину, – пише Д. Ружмон, – не значить сказати пані Х: «Ви – ідеал моїх мрій, Ви перевершуєте мої бажання, Ви – найпрекрасніша і найбажаніша Ізоolda – та ще й заможна – я хочу бути Вашим Трістаном. (...) Вибрати жінку за дружину – це сказати пані Х: Я хочу жити з Вами такою, як Ви є. Бо це насправді означає: я вибрав Вас, аби з Вами ділити життя, це єдиний доказ того, що я Вас люблю [112, с. 288]».

Вчений акцентує увагу на тому, що шлюб – це інституція, яка призначена тривати, інакше вона не має сенсу. Але усяке тривання стає непереборною перешкодою для пристрасті. Це зовсім не означає, що шлюб є «могилою для кохання», він є, як сказав Бенедетто Кроче, «могилою для дикого кохання [193]». Нерозуміння цього більшістю людей є, на думку Д. Ружмона, однією з таємниць сучасної кризи сім'ї – кризи, яка передусім вимірюється великою кількістю розлучень та нещасливих сімей [112, с. 275].

Щоб здолати пастки пристрасті у любові, необхідно розвивати бурхливу духовну активність, яка б змогла бути вищою за пристрасть. На думку вченого, якщо людина не може усвідомити власні бажання та критично проаналізувати найпотаємніші свої схильності, то вона повинна принаймні розуміти свої вчинки та за їхніми наслідками пізнавати вартість своїх рішень. При цьому лише сім'я, шлюб та любов в змозі знищити природній егоїзм людини та сформувати справжню особистість, яка зможе адекватно взаємодіяти із суспільством та поширювати образ Творця на землі.

На цій думці ми завершимо розгляд історичних філософських концепцій статевої любові, але перш ніж їх узагальнити, наведемо декілька визначень та характеристик, якими наділяють феномен любові сучасні дослідники, філософи, письменники та ін.

Так, сучасний київський філософ Світлана Крилова інтерпретує феномен любові як «найглибше відчуття повноти особистісного буття і переживання цілісності в єднанні з іншою особистістю, світом та

Абсолютом. Саме в любові в найбільшій мірі проявляється принципова відкритість буття людини, яка знаменує вихід поза межі повсякденних та граничних ситуацій в позамежне (метаграничне) буття [167, с. 113].

У філософському енциклопедичному словнику любов трактується як «спрямованість почуття та волі на іншу особистість, людську спільність чи ідею, супроводжувану потребою «віддати себе» улюбленому предмету (...), в емоціональній межі «злитися» з ним [152, с. 327]».

Про сутність любові добре сказав А. Екзюпері: «Любити – це означає дивитись не один на одного, а дивитись разом в одному напрямку [186, с. 686]». «Любити, – писав Л. Толстой, – означає жити життям того, кого любиш [186, с. 709]». Аристотель казав: «Любити – означає бажати іншому того, що вважаєш за благо, і при цьому бажати не заради себе, але заради того, кого любиш, і намагатися по можливості доставити йому це благо [186, с. 84]». В. Соловйов бачив у любові спосіб усунення егоїзму в ім'я порятунку та очищення людської індивідуальності: «Ми самі маємо зрозуміти це одкровення і скористатися ним, щоб воно не залишилося скороминущим і загадковим проблеском якоїсь таємниці [124, с. 169]».

На погляд автора даного дисертаційного дослідження, сутність подружньої любові найкраще все ж таки відображена у Новому Заповіті, у так званому «Гімні любові»: «Любов довготерпить, милосердствує, любов не заздрить, любов не вихваляється, не пишається, не безчинствує, не шукає свого, не гнівається, не замишляє зла, не радіє з неправди, а радіє істині; усе покриває, всьому йме віру, всього сподівається, все терпить. Любов ніколи не минає, хоч і пророцтва скінчаться, і мови замовкнуть, і знання зникне [1 Кор. 13: 4-8]».

Отже, підсумовуючи думки вчених та дослідників, а також погляд християнства на феномен любові, можемо сказати, що подружня любов – це вміння відчувати людину, яка поруч із тобою, радіти за неї; разом проживати її радощі й труднощі; це прагнення йти назустріч один одному, відкинувши свій егоцентризм; бажання жити все своє життя заради добра і щастя

людини, яку любиш, і, якщо це буде необхідно, готовність віддати своє життя заради неї. Така любов не має кінця; не стає меншою з часом, а навпаки, стає більш міцною та глибокою.

Зрозуміло, що в цьому світі немає нічого ідеального, а отже, не знайти й подружжя, в якому чоловік та жінка кохали б один одного такою ідеальною любов'ю або мали в собі сили безкомпромісно ставити потреби один одного вище за свої власні. Але, уклавши подружній завіт, людина зобов'язана прагнути у своїй сім'ї практикувати любов саме у такому її розумінні. Реалізуючи таку любов, людина стає її носієм у суспільстві, що надає їй можливість для зростання та досягнення запропонованого ідеалу.

В суспільстві існує тверда думка, що з часом любов проходить, яка, на жаль, підтверджена мільйонами розлучень та нещасливих сімей. Важливою тезою автора даного дослідження є те, що любов не проходить, а залишає людину, коли вона перестає на неї заслуговувати, тобто перестає кожного дня працювати над своїми взаємовідносинами та в такий спосіб практикувати любов. Як каже В. Чередниченко, «немає нічого простішого, ніж завоювати кохання, й нічого складнішого, ніж його втримати [176, с. 11]».

Любов проходить, на думку Е. Фромма, коли чоловік та жінка починають думати, що через шлюб вони отримали виключне право володіти тілом, почуттями та увагою один одного: «Зараз вже немає потреби нікого завойовувати, адже любов перетворилася на щось таке, чим людина володіє, – на свого роду власність. Ані той, ані інший з партнерів вже більше не докладає зусиль для того, щоб бути привабливим та викликати любов, тому обидва починають набридати один одному, і в результаті краса їхня щезає. Обидва розчаровані та спантеличені. Хіба вони вже не ті люди, якими були раніше? Чи не помилилися вони? [161, с. 233]».

Відповідно, коли зникає почуття любові, його місце має зайняти щось інше. А вільне від любові місце займають різні життєві випробовування та труднощі (фінансові, матеріально-побутові, психологічні тощо).

Важливо розуміти та пам'ятати, що любити – дієслово активне, воно означає діяти. Основним критерієм у любові є не те, що відчуває або говорить людина, важливо, що вона робить. Жити в любові – важко, це вольове рішення, яке свідчить про готовність людини виявляти любов також тоді, коли немає ніякого бажання цього робити, коли здавалося б все свідчить про протилежне. Жити в любові – означає мати в собі сили прощати та просити вибачення, не дивлячись на те, що не вважаєш себе неправим. «Любов до кого-небудь, – підтверджує цю думку Е. Фромм, – це не просто сильне почуття, це рішучість, це розумний вибір, це обіцянка. Якщо б любов була тільки почуттям, то не було би підстави обіцяти любити один одного вічно. Почуття приходить та йде. Як я можу знати, що воно залишиться навіки, якщо моя дія не містить розумного вибору та рішення? [160, с. 35]».

Отже, почавши практикувати таку любов, якість стосунків в сім'ї незмірно зростає. Крок за кроком кожен з подружжя робить свої стосунки більш яскравими, теплішими; вони стають більш міцними та надійними, тобто більш досконалыми. При такому розумінні любові, вона перестає бути обмеженою в часі і триває доти, доки триває фізичне життя людини.

Продовжуючи розкривати сутність феномена любові, слід зазначити значущість її впливу на інші сторони буття людини та соціуму, на більш широкий простір, ніж локальне подружжя. Якщо ми проаналізуємо самих себе, почуття, які ми відчуваємо кожен день, то ми дійдемо висновку, що все в житті так чи інакше залежить від любові. Людина має душевний спокій в тій мірі, в якій вона любить себе та інших. Рівень здоров'я й енергії людини настільки високий, наскільки вона відчуває любов та схвалення по відношенню до себе, а так само й любов та схвалення по відношенню до інших. Комунікація людини із суспільством є гармонійною настільки, наскільки особистість задоволена собою та висловлює свою любов середовищу, в якому вона перебуває. Якщо людина займається в житті справою, яка їй подобається, яку вона любить, то і життя приносить їй щастя.

Жодна людина не може дати іншій людині того, чого в неї самої немає або чим вона не володіє. Таким чином, коли один з подружжя не має любові до себе, він не може створити міцну щасливу сім'ю, яка б мала гармонійні відносини і практикувала справжню любов у сім'ї та суспільстві.

При цьому любов людини до самої себе зовсім не означає виявлення якихось егоїстичних проявів. «Справжня любов до себе, – зазначає С. Крилова, – принципово протистоїть егоїзму. (...) Любов до себе дає можливість кожній людині пережити, що крім тілесності вона має ще духовний та душевний початок, які в єдності становлять особистість [167, с. 114]».

Е. Фромм з цього приводу зазначає: «Егоїстична людина любить себе не дуже сильно, а занадто слабко, а насправді вона ненавидить себе. Відсутність ніжності та турботи про себе, які складають тільки окремий вираз творчої спрямованості, залишає її порожньою та фрустрованою. Вона неминуче нещасна і тривожно силкується урвати в життя задоволення, отриманню яких сама ж і перешкоджає. Здається, що вона занадто піклується про себе, але насправді вона тільки робить безуспішні спроби приховати і компенсувати свій провал у справі турботи про своє власне «я» [160, с. 36-37]».

Ці ідеї любові до себе не можна підсумувати краще, ніж цитуючи на цю тему М. Екгарта: «Якщо ти любиш себе, ти любиш кожну людину так само, як і себе. Якщо ж ти любиш іншу людину менше, ніж себе, то в дійсності ти не досяг успіху в любові до себе, але якщо ти любиш усіх рівною мірою, включаючи й себе, ти будеш любити їх як одну особистість, і особистість ця є і Бог, і людина. Отже, той велика й праведна особистість, хто, люблячи себе, любить всіх інших однаково [160, с. 38]».

Як вже було зазначено, любов дуже тісно пов'язана з поняттям щастя. Філософія, релігія, мистецтво стверджують: не можна бути повністю щасливим, не зазнавши глибоких хвилювань любові. На думку радянського письменника Б. Попова, сутність щастя «як цілісного, узагальненого,

інтегрального поняття може бути розкрита через його зв'язок з поняттям найвищої задоволеності життям [98, с. 3]». Під останнім мається на увазі згода людини зі своїм внутрішнім «я». При такій постановці проблеми моменти спільності любові і щастя стають ще яснішими. Поняття щастя містить в собі активну зацікавленість людини світом і виключає байдужість до нього. У стані щастя людина любить мир тою любов'ю, про яку Л. Фейербах писав: «Тільки перейшовши від байдужості до любові, людина мимоволі вигукує: тільки тепер я став людиною! Бо тепер вперше вона стала повною людиною, вперше задовольнила деякий істотний, до цих пір їй не відомий або насильно пригнічуваний потяг своєї природи [150]».

Любов має чудову властивість підвищувати для людини цінність того, до чого вона торкається. Таким чином, любов розкриває новий, більш високий сенс прозаїчної повсякденності людини. Домашні клопоти, різного роду сімейні труднощі не притуплюють усвідомлення людиною свого стану щасливої людини, якщо вона любить і є любленою, якщо несе життєвий тягар із любов'ю і в ім'я любові.

Але як відрізнити глибоке почуття любові від почуття, лише схожого на нього? Складність не тільки в неповторності й багатстві самого почуття любові. Любов нерідко знаходиться поруч з іншими почуттями, наприклад, із симпатією чи закоханістю. Проте справжня любов нічого спільного з цими почуттями не має. «Закоханість, – зауважує Н. Хамітов, – не є любов і завжди носить тимчасовий та минулий характер. У закоханості, яка розцвічує буття і підіймає людину над обрієм щоденності, завжди живе відчуття її завершення [166, с. 229]».

Отже, важливо виокремити декілька головних ознак, які відрізняють «романтичну любов» або закоханість від любові. По-перше, закоханість – це дар. Вона не є наслідком бажання або прагнення особистості, тобто як би людина не хотіла закохатися в ту чи іншу особу, актом своєї волі їй це не вдасться. З іншого боку, людина ніколи не планує закохуватись в когось, це просто відбувається і стає дійсністю. По-друге, закоханість, на відміну від

любові, не потребує ніяких зусиль. Що б не робила людина в цьому стані, їй неважко це робити. Закохані не шкодують грошей на подарунки, на щоденні зустрічі один з одним; робота, яка забезпечує добробут людини чи інші її обов'язки якось гублять своє значення в цей період. Закоханим легко робити один для одного речі, які за інших життєвих обставин вони вважали би нерозумними.

По-третє, закохана людина не зацікавлена ні в розвитку своєї особистості, ні в розвитку особистості другої особи. Тобто стан закоханості дає людині відчуття досконалості; закохані вважають, що знаходяться в найвищій точці життєвого щастя, і єдине їхнє бажання – залишатися в цьому стані. Подальший розвиток їх не цікавить.

Істинна ж любов – свідома; вимагає зусиль та дисципліни. «Я ніколи ні в чому не досягну гарних результатів, якщо не буду виконувати свою справу дисципліновано, якщо я роблю щось, тільки коли я «у настрої», це може бути приємним або кумедним хобі, але я ніколи не стану майстром у цьому мистецтві [160, с. 64]».

На відміну від закоханості, справжня любов зростає поступово та найчастіше перевірена щирою дружбою, часом і життєвими випробовуваннями. «Усяка перешкода любові тільки підсилює її», – писав В. Шекспір. Французький письменник Р. Бюссі з цього приводу зазначає: «Розлука для любові – що вітер для вогню: слабку вона гасить, а велику роздуває [175, с. 355]». На цю властивість любові звернув увагу К. Маркс. У листі до дружини він писав: «Варто лише простору розділити нас, і я одразу переконуюся, що час послужив моїй любові лише для того, для чого сонце та дощ служать рослині – для росту. Моя любов до тебе, варто лише тобі опинитися вдалині від мене, стає такою, яка вона насправді – у вигляді велетня; у ній зосереджується вся моя духовна енергія і вся сила моїх почуттів. Я знову відчуваю себе людиною в повному розумінні цього слова [77, с. 435]».

Одною з найважливіших ознак закоханості, як ми вже зазначали, є те, що вона обмежена часом; це почуття скороминуще, швидкоплинне. «Закоханість, – зауважує з цього приводу Н. Хамітов, – як почуття і буття існує в часі, любов же розгорнута у Вічності [166, с. 229-230]». На цій властивості закоханості також акцентує увагу В. Сухомлинський: «Там, де любов виражається тільки в скороминущому зачаруванні зовнішніми рисами, де людина шукає насолоди тільки в красі обличчя, фігури, – неминучі розчарування, «відмінність характерів» [131, с. 49].

Згідно з дослідженнями багатьох вчених – американського антрополога Хелен Фішер [196], російського вченого-еволюціоніста Сергія Савельєва [113], британської дослідниці Хеорхіни Флорес, які вивчають біологічну природу любові, письменників [29] та митців – період закоханості триває від декількох хвилин до трьох років. Це свідчить про те, що ті граничні, а інколи й позамежні почуття та емоції, які відчувають двоє в період своєї закоханості – охолонуть. В одних ці почуття слабшають протягом місяця-двох, не встигнувши по-справжньому розгорітися, в інших вони можуть тривати довше, але так чи інакше протягом трьох років пристрасть вичерпується, і закоханість має звільнити місце для усвідомленої, продиктованої розумом та волею справжньої любові. Але цю особливість феномена подружньої любові більшість людей не враховує, і коли почуття між чоловіком та жінкою слабшають, їм вже доводиться докладати зусиль, виявляючи свою любов один до одного, стає помітною недосконалість особистостей кожного з них, вони починають думати, що любов минула, що вони помилилися у виборі, і виношують думку про те, що другого разу в кожного з них вийде краще, і вони зможуть знайти справжнє кохання. Але у переважній більшості випадків цього не відбувається.

Вирушаючи на подібні пошуки, не можна виключати, що людина знов знайде багаті трепетом й емоціями почуття, але, не розібравшись з причиною своєї невдачі першого разу, вона, глибоко помиляючись, знову буде називати закоханість любов'ю і з часом знову упритул підійде до тієї стіни

відчуження, від якої ще зовсім нещодавно бігла. Але другого разу біль, розпач, страх самотності будуть тиснути на неї із значно більшою силою.

Так відбувається тому, що більшість людей не готові до подружнього життя, не готові до праці, виконання якої потребує сім'я, якщо ми хочемо бачити її міцною та щасливою. Для формування міцної щасливої партнерської сім'ї людина повинна мати певні уявлення про шлюб, подружні відносини; про сутність та значення любові в подружньому житті; розуміти душу іншої людини, її переживання й прагнення; вміти відрізнити щирі людські цінності від мнених. Тобто необхідно мати певний рівень етичної і психологічної культури або, іншими словами, певний рівень особистісної зрілості. Цю зрілість неможливо отримати за тиждень чи за рік, вона формується від самого зачаття людини, впродовж цілого її життя, про що ми ще будемо говорити в наступних розділах даного дисертаційного дослідження.

Підсумовуючи наші роздуми щодо феномена подружньої любові, зазначимо, що людина, яка по-справжньому любить, живе духовно багатим, натхненним життям. Любов будить у ній самовідданість і великодушність; загострює почуття відповідальності за свої дії й учинки по відношенню до любленого. Ця породжена внутрішньою потребою відповідальність непомітно втримує особистість від багатьох егоїстичних вчинків, допомагає відмовитися при необхідності від ряду задовольень і зручностей, стати цілеспрямованими. Більше того, людина, сильно й глибоко любляча готова на самопожертву заради щастя того, кого вона любить.

Але постає важливе питання: де і в якій спосіб навчитися сповідувати та практикувати таку любов в подружжі? Відповідаючи на це запитання, доцільно згадати слова німецького філософа та соціолога Е. Фромма, якого ми досить часто цитуємо в цьому підрозділі. В своїй книзі «Мистецтво любити» він пише: «Перший крок, який необхідно зробити, це усвідомити, що любов – це мистецтво, таке саме, як мистецтво жити: якщо ми хочемо навчитися любити, ми повинні вчиняти так само, як нам доведеться вчиняти,

коли ми захочемо навчитися будь-якому іншому мистецтву, скажімо, музиці, живопису, столярній справі, лікарському або інженерному мистецтву. (...) Які кроки необхідні для навчання улюбленому мистецтву? Процес навчання мистецтву можна послідовно розділити на 2 етапи: перший – оволодіння теорією, другий – оволодіння практикою. (...) Але поряд із теорією та практикою існує і третій фактор, необхідний для того, щоб стати майстром у будь-якому мистецтві, – оволодіння мистецтвом повинно стати предметом найвищого зосередження, не повинно існувати в світі нічого більш важливого, ніж це мистецтво. Це стосується музики, медицини, столярної справи – а також і любові [160, с. 6]».

Отже, якщо подружжя хоче навчитися справжній любові, воно в кожному дні має проявляти активну зацікавленість життям один одного, пам'ятаючи при цьому, що все потребує часу і, не маючи достатньо терпіння, людина не досягне успіху ані в любові, ані в будь-яких інших важливих складових буття.

1.3. Еволюція сімейно-шлюбних відносин в ситуації постмодерну

У даному підрозділі ми спробуємо розібратися в тонкощах тих змін, які відбуваються в інституті шлюбу та сім'ї, до чого вони можуть призвести, а також взагалі в тому, чи можна назвати сьогоденній постмодерністський стан сім'ї кризовим, або, можливо, вона просто еволюціонує, набуваючи нових граней та форм, які в майбутньому, не виключено, зможуть стати більш продуктивними, ніж колишні. Але перед тим як ми приступимо до цього, спробуємо розібратися з поняттям постмодерну і розкрити його аксіологічні особливості.

Історія свідчить, що на початку ХХ століття класичний тип мислення епохи модерну став змінюватися на некласичний, а наприкінці століття – на постнекласичний. Для визначення специфіки нової епохи, що формується,

знадобився новий термін, який і був запропонований французьким філософом Ж.-Ф. Ліотаром у 70-ті роки ХХ століття, який першим охарактеризував стан сучасного суспільства як «стан постмодерну».

Сьогодні все частіше можна почути такі поняття, як «постлюдина», «постгуманізм», «постіндустріалізм» та інші терміни із префіксом «пост», що свідчить про прагнення людини та суспільства вийти за межі колишніх форм, подолати скільки-небудь довготривалі стани й освоїти або створити щось нове. Те ж відбулося і з постмодерном – його зародження та розвиток в першу чергу пов'язані та логічно впливають із процесів епохи модерну як реакція на кризу її ідей.

Основним принципом постмодернізму є плюралізм. З точки зору Г. Тульчинського, постмодернізм – це своєрідна культура культур. Єдиною його нормою є усіяка «відсутність норми і канону – нормативність анормативності, еkleктизм [136, с. 42]». Постмодернізм категорично відкидає ідеологічні постулати, не бачачи в них перспективи розвитку. «Вічні цінності» – це тоталітарні ідефікси, які перешкоджають творчій реалізації. Істиний ідеал постмодерністів – це хаос, що іменується Делезом хаосмосом, первісний стан неупорядкованості, стан несковуваних можливостей [32].

Виходячи з того, що будь-який порядок «душить» саму ідею постмодерну, в сучасному суспільстві відбуваються глибокі ціннісні зміни: змінюються підходи, правила і традиції, які були прийняті та шановані більшістю впродовж цілих десятиліть та століть, що, безумовно, не може не відбиватися на інституті сім'ї. Сім'я, як кожна конкретна особа, так і суспільство в цілому, експериментуючи, знаходиться у пошуку нових форм та проявів.

Сьогодні існує багато наукових і особливо навколонукових міркувань про кризові трансформації сім'ї, такі як збільшення кількості розлучень, зменшення кількості шлюбів, що укладаються, збільшення кількості шлюбів, що не реєструються, зростання кількості позашлюбних дітей, абортів, розвиток проституції, падіння народжуваності і знов-таки її «старіння» (коли

народження першої дитини відкладається на пізніший вік), переважання малодітних сімей та інші трансформаційні прояви, які почали з'являтися в розвинутих країнах Заходу з середини 1960-х років, а в інших країнах Європи – з кінця 1980-х – початку 1990-х.

З іншого боку, про кризові трансформації сім'ї і навіть про її зникнення говорилося настільки часто, що слід вкрай обережно ставитися до подібної інформації. Так, як зазначає англійський дослідник Е. Гіденс, у 1859 році один із співробітників журналу «Бостон Куотерлі Рев'ю» писав: «Сім'я у старому розумінні слова зникає з нашого життя, і це загрожує не тільки вільному характеру наших інститутів, але саме існування нашого суспільства опинилося в небезпеці [205, с. 406-421]». У 1980 році, продовжує Е. Гіденс, партія консерваторів у Британії зробила сім'ю предметом політичного обговорення. Через декілька років у 1986 році Маргарет Тетчер заявила на Конференції жінок-консерваторів: «Наша політика починається із сім'ї, її свободи та її добробуту». У 1913 р. російський вчений П. Сорокін, аналізуючи розвиток інституту сім'ї, також акцентував увагу на таких інституціональних її трансформаціях, як збільшення розлучень, падіння народжуваності, зменшення кількості багатодітних сімей тощо. Більш того, у своєму аналізі він дійшов висновку, що «розкладання сім'ї не зупинилося, а чим далі, тим іде швидше, і, як видно, у тому ж напрямку піде й у майбутньому». Але в той же час вчений не передрікав загибелі сім'ї як такої, зазначаючи, що «сім'я як союз подружжя і як союз батьків та дітей, імовірно, залишиться, але форми її будуть іншими [128, с. 174-186]».

Слід зазначити, що сім'я ніколи не була жорсткою системою, історично вона завжди змінювалася у відповідності до більш широких соціальних змін у суспільстві. Але в даний час, в ситуації постмодерну, трансформаційні процеси, які відбуваються в інституті сім'ї та шлюбу, набувають вкрай суперечливих форм, що викликає формування більш ніж критичної позиції багатьох науковців, публіцистів та інших членів громадськості. Вони дорікають цьому періоду втратою здорових культурно-моральних цінностей,

розвитком та проявом негативних особистісних якостей людини: агресивності, жорстокої розважливості, злочинної зухвалості, сексуальної розбещеності; пропаганди розпусти як соціальної норми і орієнтації на асоціальний спосіб життя як на найкращий у життєвих устремліннях особливо молоді, що, безумовно, робить створення і збереження благополучних, щасливих сімей дуже важким, якщо взагалі можливим.

Важко не погодитися з тим, що людство дійсно опинилося перед обличчям неконтрольованості власних деструктивних інстинктів. Відсутність світоглядних орієнтирів, значущих авторитетів, морально-духовних цілей і відповідних перспектив сьогодні дійсно кидає погрозовий виклик інституту сім'ї.

Але чи насправді все так погано? Аналізуючи перспективи трансформаційних процесів, що відбуваються у сім'ї, ми виокремимо декілька найбільш істотних проблем і розглянемо їхні причинно-наслідкові зв'язки більш детально.

Отже, першою проблемою, як ми вже зазначили вище, є занадто висока швидкість фундаментальних соціокультурних трансформацій, які відбуваються в суспільстві. Промислова революція кінця XVIII – початку XIX ст. поклала початок гонці виробництва-споживання, в яку миттєво, з позиції часу еволюції, було втягнуто практично все людство. Хоча раніше, на початкових етапах формування суспільства, соціально-культурний і економічний розвиток був помітний лише після спливання століть. Сьогодні ж розвиток транспорту, засобів зв'язку, науки, інформаційних технологій перетворив сучасний світ на величезну систему виробництва-споживання. Дана система докорінно змінює свідомість людини, її підходи до організації життєдіяльності, знімає масу обмежень, культивує у ній розвиток постійного прагнення до миттєвого задоволення бажань та потягів власного Я.

«Щастя сучасної людини, – пише у книзі «Мистецтво любові» німецький філософ Е. Фромм, – полягає у радісному хвилюванні, яке вона

відчуває, дивлячись на вітрини магазину і купуючи все, що вона може дозволити собі купити або за готівку, або на виплат. Він (чи вона) і на людей дивляться подібним чином. Для чоловіка приваблива жінка – для жінки привабливий чоловік – це здобич, якою вони є один для одного. Привабливість зазвичай означає красиве пакування властивостей, які є популярними та шуканими на особистісному ринку. (...) Я шукаю вигоди: об'єкт повинен бути бажаним з точки зору соціальної цінності і в той же час повинен сам бажати мене, враховуючи мої приховані та явні достоїнства та можливості. Дві людини закохуються тоді, коли відчувають, що знайшли найкращий об'єкт, наявний на ринку, враховуючі при цьому межі власного обмінного фонду [160, с. 5]».

Чи варто дивуватися, що суспільство, в якому все орієнтовано на потреби ринку, і успіх є головною цінністю особистості, взаємовідносини людей починають іти за тими ж зразками, що керують ринком.

А головною ринковою цінністю та його рушійною силою є реклама і мода. Адже сьогодні реклама повсюдно супроводжує людину, що живе в розвинутих індустріальних містах, варто лише їй залишити межі власного будинку. Виходячи на вулицю, вона бачить її на будівлях та спорудах, на одязі інших людей; реклама розміщена навіть на асфальті, стовпах і деревах. Заходячи до транспорту, ми бачимо її на шибках, стінах і стелі. Увімкнувши комп'ютер, вона переповнює чи не кожную інтернет-сторінку; вона супроводжує людину в дорозі у вигляді дзвінків різних компаній на мобільний телефон, смс-повідомлень тощо. Протягом усього цього часу людині нав'язують придбати або збути той чи інший товар, скористатися тією чи іншою послугою, придбати нові враження, розваги або щось ще.

У результаті такого психологічного тиску людина поступово втрачає здатність критично оцінювати, що їй дійсно необхідно для реалізації тих чи інших життєвих завдань, а від чого можна відмовитися, не витрачаючи на це відповідні ресурси. Кожен намагається бути якнайбільше ближче до

загальної маси, не відрізнятись від решти у своїх думках та бажаннях, почуттях та діях.

На перший погляд, всі нібито разом, хоча в глибині кожен окремо вкрай самотній. За багатьма віртуальними шаблонами сучасного суспільства людина не помічає своєї самотності, але, вимкнувши живлення комп'ютера, її накриває хвиля відчаю, сформована відсутністю особистісної реалізації, живого спілкування і втратою традицій. Як наслідок, людина намагається подолати цей неусвідомлений відчай, використовуючи різні шаблони розваг, чи то покупка нових речей і швидка їхня заміна іншими чи ж пасивне споживання звуків та видовищ, настільки широко пропонованих розважальною індустрією. Це забирає величезну кількість життєвої енергії та сил, знебарвлюючи людину, перетворюючи її на машину споживання, примушуючи її вранці поспішати на роботу, щоб заробити грошей, а ввечері – поспішати їх витратити на різні «радощі життя».

Таким чином, сучасна людина, як справедливо зауважує Е. Фромм, дійсно близька до тієї картини О. Хакслі, яку він описав у своєму «Прекрасному новому світі»: «нагодований, прекрасно вдягнений, сексуально задоволений, але не маючий свого власного «я», не маючий ніяких, окрім самих поверхневих, контактів зі своїми ближніми, спрямовуваний гаслом «Ніколи не відкладай на завтра розвагу, яку можеш отримати сьогодні [160, с. 52]».

В таких умовах людина просто припиняє вміти любити. Створюючи сім'ю, зовсім не розуміючи її цінності і смислу, більшість сподівається лише на вдалу угоду. Люди просто шукають порятунку від самотності, намагаються унебезпечити свою безпорадну старість, а також, знов-таки, не відставати від маси. Подружжя, як правило, не має зовсім ніякого бажання змінюватися, коректувати особливості свого характеру, та й особистості в цілому, не готово поступатися в чомусь своїй другій половині, докладати зусиль для розвитку глибоких взаємовідносин. Навпаки, більшою мірою воно має намір якнайбільше брати один в одного, нічого не віддаючи натомість,

що створює «союз двох проти світу, і цей егоїзм удвох помилково приймається за любов та близькість [160, с. 52]».

У той час як у попередньому розділі ми з'ясували, що міцна та щаслива партнерська сім'я можлива лише на фундаменті справжнього кохання, де любов у першу чергу сприймається як готовність віддавати, ставити пріоритети того, кого любиш, вище за свої власні. Інакше кажучи, це означає бути готовим жити своє життя заради добра та щастя людини, яку любиш.

Звичайно, в таких умовах суспільство переповнюється відчуженими сім'ями, в яких «зникає унікальна екзистенціальна атмосфера небайдужості та душевної теплоти, які виокремлюють сім'ю серед всіх інших феноменів людського буття [151, с. 327]», і саме тоді найбільшою мірою проявляється феномен «самотності вдвох».

Другою серйозною проблемою, що ускладнює формування партнерської сім'ї, на якій ми зупинимося більш детально, є надмірна сексуальна розкутість як молоді, так і решти суспільства.

Слід зазначити, що в європейській культурі було декілька історичних періодів, коли відношення суспільства до проблеми людської сексуальності різко змінювалося. Так, під час зародження Римської імперії (700-і рр. до н.е.) мораль була вкрай суворою, а суспільство – патріархальним, з сильною владою батьків. В часи розквіту імперії звичаї ослабнули, мораль стала не настільки міцною, і імператорам часом доводилося видавати накази, що забороняли жінкам патриціїв займатися проституцією [32].

Після падіння Рима і аж до XVIII ст., у зв'язку з розвитком та поширенням християнства з притаманними для нього морально-етичними канонами, ставлення до проблеми сексуальності знов змінилося. Незважаючи на те, що різні релігійні християнські спілки дивилися на цю проблему трохи по-різному, головна позиція в них була єдиною. Полягала вона в тому, що сексуальні взаємовідносини чоловіка та жінки можливі, звичайно, тільки у шлюбі і мають право на існування лише з метою продовження роду. Усе

інше, як правило, вважалося розбещеністю і підносилося до меж гріха. Більш того, на саму тему сексу в суспільстві було накладено негласне табу.

Починаючи з XVIII ст., релігійні забобони з питання сексуальності почали слабшати. Людська краса припинила розглядатися як щось ганебне, з'явилися ідеї про те, що сексуальні взаємовідносини можливі не тільки з метою продовження роду, але й для статевого задоволення, розвитку взаємовідносин люблячих один одного людей і є невід'ємною частиною подружнього життя.

У цей же час погляди на сексуальну поведінку чоловіків та жінок стали набагато більш ліберальними. Одним з головних імпульсів для цього прийнято вважати сексуальну революцію, що відбулася в Америці у 60-ті роки XX ст., яка, в свою чергу, збіглася з переходом до індустріального суспільства, який супроводжувався, як вже було зазначено, зменшенням впливу церкви, періодом стрімкого розвитку науки, розповсюдженням фемінізму та іншими явищами, що призводили до зміни свідомості людей.

Так, покоління, яке народилося одразу після закінчення другої світової війни, більше не відчувало потреби у колишній моралі, крім того, розвиток доступних і надійних засобів контрацепції дозволяв людям використовувати секс у якості втіхи, не замислюючись про наслідки, такі як, наприклад, народження дітей.

З середини 1960-х років секс переставав бути закритою темою для суспільства, а вірність, в очах молоді, все більше ставала схожою на старомодний забобон. Сексуальна революція стрімко поширювалась по географічній мапі, а разом із нею з'являлась науково-популярна і філософська література із загальної сексуальної просвіти і критики репресивної моралі, зростала кількість різних досліджень із людської сексуальності, з'являлися цілі рухи і субкультури, що пропагували вільне кохання. Таким чином, з кожним роком секс все більше ставав невід'ємною частиною життя суспільства, і особливо молоді.

Як наслідок, сьогодні еротикою наповнено сучасне мистецтво (фотографія, музика, живопис), ЗМІ, реклама, мода, Інтернет та інші засоби комунікації. На темі прояву сексуальності, еротики і навіть порнографії ґрунтуються різні виставки, арт-вечори, свята, вечірки та інші молодіжні заходи. Молодь сьогодні відкрито говорить про секс і достатньо рано починає вести статеве життя. Більш того, багато сторін і форм статевого життя, що раніш були приховані, сьогодні стали відкритими. Так, груповий секс, трансвестизм (надягання одягу протилежної статі, характерне для деяких чоловіків), садомазохізм, свінг (нерегулярний, короткочасний взаємоузгоджений обмін сексуальними партнерами для сексу) та інші прояви сексуальності і статевого стосунків зараз відкрито обговорюються і знаходять свій прояв у реальному житті.

Імовірно, це відбувається через те, що довгий час тема сексу була закритою для обговорення в суспільстві; люди завжди хотіли про неї говорити, а їм забороняли це робити. Але настав час, коли стало можливим те, що накопичувалося цілими століттями, нарешті відкрито позиціонувати громадськості.

Однак серйозною проблемою тут є те, що молодь, занадто рано заглиблюючись у практичне вивчення природи людської сексуальності, не знає розміру ціни, яку так чи інакше доведеться за це сплатити у майбутньому.

У 2009 р. Всеукраїнським благодійним фондом «Сім'я» спільно з Інститутом соціології Міжрегіональної Академії Управління Персоналом, Державним університетом інформатики і штучного інтелекту за участю автора даного дисертаційного дослідження було проведено соціологічне дослідження на тему «Уявлення про сім'ю та основні життєві пріоритети сучасної української молоді [70]». В рамках дослідження було опитано 1200 осіб у містах Донецьк, Київ, Львів, віком від 16 до 30 років. Серед багатьох питань, на які ми хотіли знайти відповіді, в цьому дослідженні було також приділено увагу відношенню української молоді до сексу.

Серед респондентів була як одружена, так і неодружена молодь (особи віком від 16 до 30 років). Отже, для неодруженої молоді питання в анкеті ми сформулювали наступним чином: «Чи вважаєте ви нормою секс до шлюбу»? На що 14,1 відсотка респондентів відповіли «Ні», а решта 85,9 відсотка відповіли «так/у деяких випадках так» (із різницею між регіонами менше одного відсотка). Проте для одруженої молоді питання було сформульовано трохи інакше: «Чи хотіли би Ви, щоб Ваші діти мали секс до шлюбу?» В даному випадку ситуація кардинально змінилась. Відповідь «Ні» обрали майже втричі більше опитаних, а саме 39,3 відсотка, тоді як відповідь «Так/у деяких випадках так» об'єднувала лише 60,7 відсотка респондентів.

Аналізуючи цю ситуацію, ми можемо зробити висновок, що відношення одруженої молоді до проблеми дошлюбного сексу змінилось, оскільки людина, перебуваючи у статусі подружжя, вже починає розуміти наслідки, які тягне за собою раннє статеве життя та часта зміна сексуальних партнерів. Серед цих наслідків можна виділити наступні проблеми: безплідність, небажана вагітність, аборти, різні венеричні захворювання, підвищений ризик подружньої зради, властивий як чоловікам, так і жінкам у зв'язку зі звичкою частої зміни сексуальних партнерів до шлюбу тощо.

Так, наприклад, за офіційною статистикою, станом на 2010 рік в Україні зафіксовано понад 820 тисяч безплідних подружніх пар [130, с. 143]. За неофіційними даними, станом на початок 2012 року таких сімей налічується близько 1,5 млн. Головними причинами безплідності, як вважають науковці, є аборти (майже у 80% випадків причин безплідності у жінок в Україні) та інфекції, які передаються статевим шляхом (папіломавірус, трихомоніаз, хламідіоз, уреаплазмоз, гонорея та ін.) [130, с. 143].

Крім того, що безплідність розглядається як прямі репродуктивні втрати для країни, оскільки за умови сучасного показника дитородної активності (1,2 на одну жінку) щорічно втрачається біля одного мільйона бажаних ненароджених дітей, це ще і вкрай болюче питання для кожної

окремої сім'ї. Адже коли двоє люблячих один одного людей, створивши сім'ю, дізнаються про те, що вони ніколи не зможуть мати своїх власних дітей, і причиною такої ситуації в більшості випадків є їхній спосіб життя в юнацькому віці, – це трагедія.

Також вкрай актуальною для українського суспільства залишається проблема абортів. Незважаючи на те, що завдяки співпраці державних установ із громадськими та релігійними об'єднаннями, останнім часом кількість абортів у країні вдалося зменшити, їхня кількість, тим не менш, залишається надто високою порівняно з більшістю європейських країн. Так, в Україні, за офіційною статистикою, щороку роблять 200-250 тисяч абортів, в той час як, наприклад, у Польщі – лише 82 тисячі [47].

Слід зазначити, що серед інших наслідків раннього статевого життя і частоті зміни статевих партнерів до шлюбу європейські дослідники-сексологи виділяють підвищений ризик подружньої зради. Тобто, чим багатше дошлюбний сексуальний досвід, стверджують вчені, тим більше імовірність подружньої зради. Пояснюється це тим, що в людини, яка веде активне статеве життя до шлюбу, з'являється звичка змінювати партнерів, і, перебуваючи у шлюбі, їй значно важче придушити дане прагнення і зупинитися.

Третьою проблемою та серйозним випробуванням для інституту сім'ї та шлюбу в період постмодерну є легалізація розлучень та поширення сімей, які не реєструють свої стосунки.

Починаючи з кінця 60-х років ХХ ст., шлюб «один і на все життя» поступово перестав розглядатися суспільством як єдино правильна традиція. Хоча протягом багатьох століть на Заході він був практично нерозривним. Після сексуальної революції стрімко зростала кількість розлучень, а разом з тим і зменшувався засуджувачий тиск суспільства безпосередньо на феномен розлучення. Багато країн в достатньо малі терміни прийшли до того, щоб зробити розлучення більш доступним. Так, сьогодні в більшості індустріальних держав для отримання розлучення достатньо, щоб одна

сторона звинуватила іншу, наприклад, у зраді, недостатній увазі чи у жорстокому поводженні [39, с. 183].

Якщо у царській Росії шлюб розривався лише у тому випадку, коли свідки підтверджували факт подружньої невірності чоловіка або жінки, то у радянському законодавстві у 1965 році Указом Президії Верховної Ради процедура розлучення було спрощено. Більш того, у 1968-1969 рр. був переглянутий кодекс законів Союзу РСР та союзних республік про шлюб і сім'ю, з метою усунення будь-яких перепон на шляху до розривання шлюбу. Після чого розлучення взагалі стало надаватися за першою заявою однієї зі сторін. Із цього часу кількість розлучень стала стрімко зростати. Якщо у 1960-х рр. їх було зафіксовано всього 7%, то в 1970-х рр. їхня кількість зросла до 30% [106, с. 23].

Подібна ситуація спостерігалася і в інших індустріальних державах. Так, нове, менш суворе по відношенню до розлучення, законодавство набуло чинності у Великобританії з 1 січня 1971 р. [39, с. 287], у Нідерландах – з 1 жовтня 1971 р., у Швеції – з 1 січня 1974 р., у Данії, Фінляндії і Норвегії зміни датуються 1969 роком [106, с. 20-21]. При цьому багато західних держав використовували більш ніж схожі стратегії та методи лібералізації сімейного законодавства, маючи відмінності лише у деталях.

Було б неправильним стверджувати, що розлучення – це завжди погано. Бувають ситуації, коли мова, наприклад, йде про насильство в сім'ї, сексуальні домагання, різного роду експлуатації ті інші навряд чи розв'язні протиріччя; при такому стані речей розлучення, ймовірно, є найбільш правильним рішенням. Але, з іншого боку, розрив подружніх взаємовідносин завжди несе психологічний стрес для усіх членів сім'ї, а крім того, ще й для близького оточення, чи то родичі чи друзі. Однак найбільшу небезпеку розлучення становить для сімей, в яких є неповнолітні діти. У цьому випадку для жінки воно, окрім психоемоційних труднощів, ще й, як правило, супроводжується економічними проблемами і збільшенням життєвого навантаження в цілому, оскільки в 90 відсотках випадків неповнолітні діти

під час розлучення батьків залишаються з матір'ю, і вона, таким чином, змушена піклуватися не тільки про себе, а й про їхнє утримання.

Для дитини ж розрив взаєностосунків її батьків означає повне знищення того безпечного внутрішнього світу, яким є повна сім'я з матір'ю та батьком. Тобто, того стану, завдяки якому вона може зростати та повноцінно розвиватися. Подібні трансформації, як правило, формують непередбачувані асоціальні прояви особистостей дітей у майбутньому, а крім того, нерідко створюють загрозу для повноцінної соціально-культурної реалізації, що доведено багатьма дослідженнями і спостереженнями вчених.

Так, наприклад, Е. Гіденс розповідає про результати дослідження, яке було проведено англійськими вченими Джудіт Валлерстайн і Джоаном Келлі з метою вивчення психологічного стану дітей із розлучених сімей. В процесі даного дослідження було встановлено, що практично всі діти із 113 опитаних під час розлучення своїх батьків відчували страх, розчарування і глибоке емоційне занепокоєння. Більш того, більшість дітей почували себе самотніми, навіть коли батьки, з якими вони мешкали, уклали повторний шлюб. Слід зазначити, що дане дослідження проводилося в три етапи: перший передбачав опитування дітей безпосередньо під час розлучення своїх батьків прямо у залі суду; другий – після спливання півтора років; третій – п'яти років їхнього життя. При цьому було помічено, що протягом усіх трьох етапів, тобто незалежно від періоду часу, що минув, причину батьківського розлучення діти шукали у собі. Крім того, з дорослішанням у дітей з'являлося почуття озлобленості, дратівливості і незадоволеності життям.

Слід відзначити, що розлучення, окрім глибоких внутрішньоособистісних психологічних проблем, спричиняє цілий комплекс негативних проявів інституту сім'ї в суспільстві. Серед них можна виокремити проблему бідності, безпритульних дітей, неповних сімей, агресивно налаштованої молоді тощо.

При цьому страшним є не самий факт розлучення, а те, що він відображає чи не повну неготовність більшості людей до подружнього життя,

нерозуміння ними засад, на яких необхідно будувати сім'ю, а також цілей та завдань, які перед нею стоять. А найсумнішим у даній проблемі є те, що діти, виховуючись у таких сім'ях, засвоюють модель взаємостосунків своїх батьків і, відповідно, з великою імовірністю також не зможуть побудувати справжню партнерську сім'ю в майбутньому, а будуть продовжувати збільшувати кількість нещасливих сімей, а крім того, ще й поповнювати лави озлоблених на життя, суспільство і державу людей.

Досліджуючи проблему збільшення кількості розлучень, не можна не згадати про тенденцію, що все більше поширюється серед молодих пар – небажання офіційно реєструвати свої взаємостосунки. За останні 10-15 років кількість таких пар значно збільшилася. Для цілої низки скандинавських і західноєвропейських країн (Швеції, Данії, Східної Германії) подібна форма подружніх відносин практикується достатньо давно. Наприклад, у Швеції у 1950–1967 роках кількість зареєстрованих шлюбів становила всього 7 на тисячу жителів, а в 1995-му році – взагалі зменшилась до 3,8. При цьому 50 відсотків народжених у Швеції дітей – позашлюбні [132, с. 80].

У Німеччині співжиття теж стало буденним явищем: молоді люди впродовж 4-5 років «тестують» свої взаємовідносини і лише потім приймають рішення про одруження, як правило, після народження дитини. Такий стан речей підсилює те, що одинока мати в цій країні має величезні пільги, отже пара і не поспішає реєструвати свої стосунки [132, с. 80].

В Україні до недавнього часу співжиття засуджувалося суспільством і вважалося чимось скандальним. Тим не менш, з початку 90-х рр. ХХ ст. кількість пар, які живуть у незареєстрованому шлюбі, постійно збільшується. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, частка незареєстрованих шлюбів складала 7 відсотків [130, с. 29].

Раніше в правовому відношенні в Україні співжиття та офіційний шлюб не були рівними, але в 2002 р. фактичний шлюб був багато у чому прирівняний до офіційного. Так, у статті 74 Сімейного кодексу України йдеться про те, що якщо чоловік та жінка проживають однією сім'єю та не

перебувають між собою у шлюбі, то майно, що нажите ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено договором між ними, і щодо цього майна діють норми Сімейного та Цивільного кодексів України, які регулюють питання спільної сумісної власності подружжя [120].

«Фактичний шлюб» молоді люди розглядають як експериментальний період перед вступом до офіційного шлюбу. Характерною особливістю таких взаємовідносин є те, що вони імітують сімейне життя, але не оформляються юридично. В цей період молоді люди мешкають разом, ведуть статеве життя, займаються домашнім господарством, допомагають один одному і в подальшому планують одружитися. Цікавим є те, що 93% жінок, які перебувають у незареєстрованому шлюбі, вважають себе заміжніми, а 78% їхніх партнерів – неодруженими [28]. При цьому лише меншість пар об'єднує свої фінанси, що вже свідчить про серйозні протиріччя, закладаючи певні ризики у взаємовідносини.

Соціологічні дослідження, проведені серед української молоді, свідчать про те, що близько 90 відсотків юнаків та 50 відсотків дівчат розглядають співжиття як необхідний період перевірки взаємовідносин, щоб у подальшому уникнути конфліктів і, як ми вже з'ясували, болісного розлучення [132, с. 82].

Але варто акцентувати увагу на тому, що лише маленька частина з них залишиться разом і одружиться. Тут складається ситуація, що двоє людей живуть разом, не беручи на себе зовсім ніяких зобов'язань. Вони живуть разом лише тому, що їм комфортно. Таке співжиття може тривати місяць, рік, два чи п'ять, але часто закінчується воно нічим. Коли, наприклад, між двома людьми, що мешкають разом у неофіційних взаємостосунках, виникає більш чи менш серйозний конфлікт, найчастіше їм легше розбігтися, ніж шукати взаєморозуміння і вихід із ситуації, що склалася. Причиною цього є те, що ніхто з них не давав подружньої обітниці, тобто публічної клятви любити і піклуватися один про одного.

При цьому в даній ситуації не настільки важливо, хто саме буде посвідчувати дану подружню обітницю: чи буде це церква, відділ реєстрації актів громадянського стану або ж хтось ще; важливий сам факт подружньої обіцянки. На психологічному рівні це накладає на людину певну відповідальність, яка під час виникнення конфліктів, які відбуваються у всіх без виключення сім'ях, є стримуючим фактором і змушує подружжя шукати взаєморозуміння.

Багато-хто може дорікнути авторові даного дослідження тим, що немає потреби збільшувати кількість нещасливих сімей, утримуючи подружжя від розлучення штампом у паспорті або свідоцтві, що видала церква. Більш того, для великої кількості людей і ці стримуючі фактори в сучасному суспільстві не працюють.

Але, з нашої точки зору, такий стримуючий фактор важливий із тієї простої причини, що дуже часто люди приймають багато рішень на емоціях, тим більш це актуально під час конфліктів та сварок. Набагато легше, скипівши, взяти речі, грюкнути дверима і піти, як це часто буває у повсякденному житті, враховуючи, що людину не тримають жодні обставини, вона нікому нічого не винна і не обіцяла. Такі люди з часом, імовірно, вирушать на нові пошуки щасливої сім'ї, не виключено, що навіть знайдуть її, але, як ми вже казали в попередньому підрозділі даного дисертаційного дослідження, в переважній більшості випадків, не розібравшись із причиною своєї поразки першого разу, вони, глибоко помиляючись, будуть називати нову закоханість коханням і згодом знову підійдуть до тієї ж стіни відчуженості та ворожнечі, від якої ще зовсім недавно тікали. Але наступного разу образа, роздратування, біль, страх самотності будуть тиснути на них із більшою силою. В той час як чоловік та жінка, які взяли на себе відповідальність один за одного, привселюдно обіцяли любити і піклуватися один про одного протягом усього життя, з більшою імовірністю будуть змушені шукати взаєморозуміння і розв'язувати

ситуацію, що склалася, що буде розвивати їхні взаємовідносини і зміцнювати сімейний союз.

Роблячи висновок, не можна сказати, що все більш поширювана тенденція офіційно не реєструвати свої взаємовідносини виходить за межі суспільної моралі і потребує відповідного до себе ставлення з боку суспільства. Але необхідно акцентувати увагу на тому, що молоді пари повинні пам'ятати і усвідомлювати той рівень ризику, який несе в собі самий факт співжиття.

Слід зазначити, що на фоні описаних вище трансформацій, характерних для інституту сім'ї та шлюбу в період постмодерну, громадськість взагалі всерйоз заговорила про те, що класична нуклеарна сім'я втрачає свою актуальність для сучасної європейської людини і що сьогодні для неї стають більш цікавими альтернативні форми сім'ї, про що свідчить їхнє стрімке поширення в суспільстві.

Так, сучасний футуролог Е. Тоффлер, передрікаючи загибель класичної нуклеарної сім'ї, у своїй книзі «Третя хвиля» пише: «У технологічно розвинених країнах сьогодні можна побачити приголомшливе різноманіття типів сім'ї: гомосексуальні шлюби, комуни, групи людей старшого віку, що мешкають спільно, щоб об'єднати трати (інколи їх пов'язує і секс), племінні групи серед деяких етнічних меншин та інші типи співіснують, чого ніколи не було раніше. Зустрічаються договірні шлюби, серійні шлюби, сімейні групи і безліч близьких стосунків, в яких можуть бути (і не бути) сексуальні відносини... [134, с. 192]».

З Е. Тоффлером не можна погодитися в тому, що подібного розмаїття сімейних форм не існувало раніше. Оскільки й комуни, й сімейні групи, й одностатеві стосунки, словом, уся та чисельність типів сім'ї, про які пише дослідник, існувала в більшості культур протягом усього періоду історії людства. Не можна сказати, щоб вони були занадто поширені, але й не були винятками як ні для Давнього Єгипту або Давнього Рима, так і не є винятками для сучасності.

Підтвердженням тому, наприклад, може слугувати Община Онейда з Нової Англії, існування якої описує англійський науковець Е. Гіденс. Вчений говорить про те, що така община сформувалася в середині XIX століття і на час свого розпаду (проіснувала вона близько 30 років) налічувала у собі 300 чоловік. По суті, як відзначає Е. Гіденс, це була комуна, де всі чоловіки та жінки доводилися подружжям один одному і відповідно були батьками усіх народжених в межах спільності дітей.

Е. Гіденс також зазначає, що після розпаду Общини Онейда як у Великобританії, так і в інших західних державах існувала безліч інших подібних общин, окрім того, частина з них продовжує існувати і сьогодні. Найбільш яскравим тому прикладом, з точки зору науковця, є ізраїльський кібуц – сільськогосподарська комуна в Ізраїлі, що характеризується спільністю майна і рівністю в праці та споживанні [39, с. 202]. У сучасному Ізраїлі налічується близько 267 громад кібуців із загальною чисельністю більше ніж 115 000 чоловік [32].

Теж саме можна сказати з приводу занепокоєння громадськості щодо стрімкого поширення гомосексуальних пар або свінгерів. Усі ці прояви людських взаємовідносин не були винятками в історії, просто вони мали інакші назви і були приховані від очей громадськості. Так, сам термін «гомосексуалізм» був вигаданий порівняно нещодавно – у 1869 році – угорським доктором Бенкертом і введений до англійської мови Хевлоком Еллісом, який досліджував у 90-х роках XIX століття людську сексуальність. Раніше стосунки між двома чоловіками або жінками, групові сексуальні зв'язки вважалися актами содомії, мужолозством і т.д., за що у деяких країнах була передбачена смертна кара, а після її скасування в ряді європейських держав, у тому числі і в СРСР, гомосексуалізм залишався кримінально карним.

Тут, з нашої точки зору, проблема криється трохи в іншому аспекті. Суть її полягає в тому, що сьогодні все більша кількість країн легалізує, наприклад, той же гомосексуалізм, дозволяючи як чоловічим, так і жіночим

парам офіційно реєструвати свої взаєностосунки, а в деяких європейських державах – навіть виховувати дітей. Хоча насправді про рівень поширення гомосексуалізму в західній культурі, як зазначає Е. Гіденс, стало вперше відомо після того, як американський науковець, засновник інституту з вивчення сексу, статі і репродукції Альфред Кінсі опублікував результати своїх масштабних досліджень із людської сексуальності, які стали великою несподіванкою як для громадськості, так і для самого вченого, глибоко зачепивши соціальні та культурні цінності в Сполучених Штатах і в багатьох інших країнах у 60-ті рр. ХХ століття.

Так, згідно з даними, отриманими А. Кінсі, лише 42 відсотки американських чоловіків не мали за все своє життя жодного відношення до гомосексуальних зв'язків. З решти ж 58 відсотків: 8 – віддають перевагу виключно гомосексуальним зв'язкам, 10 – практикували їх у рівній пропорції з гетеросексуальними, 37 – протягом свого життя мали хоча б один гомосексуальний зв'язок, а ті 13, що залишилися, – відчували бажання гомосексуальних контактів, але з різних причин так його і не реалізували. Як вже було зазначено, ні А. Кінсі, ні його колеги, ні тим більше громадськість навіть і не підозрювали, що кількість людей, схильних до гомосексуальних контактів, настільки велика. У зв'язку з цим отримані дані неодноразово перевірялися різними методами, але результати залишалися незмінними. Більш того, як зауважує Е. Гіденс, подібне дослідження, пізніше проведене у Великобританії, тільки менше за масштабами, підтвердило вищенаведену статистику.

Якщо ми візьмемо до уваги, що дане дослідження проводилося американськими вченими ще на початку ХХ століття, а опубліковано було у 1950-ті рр., докази щодо того, що гомосексуалізм сьогодні стрімко поширюється у суспільстві і має намір замінити класичну нуклеарну сім'ю, є цілковито необґрунтованими.

Імовірно, проблема полягає у тому, що в умовах цілковитої демократизації соціально-культурного та суспільно-політичного життя,

ЛГБТ-спільноти (лесбійки, геї, бісексуали і трансгендерні люди) змогли «вийти на поверхню» і заявити про своє існування, і при цьому не бути покараними або глибоко засудженими суспільною мораллю. Це можна порівняти, наприклад, із проблемою домашнього насильства. Сьогодні і органи влади, і громадські організації, і волонтери проводять різні кампанії, спрямовані на боротьбу з домашнім насильством, чого буквально ще 5-10 років тому в Україні не було. В той час як це зовсім не означає, що була відсутня сама проблема домашнього насильства. Просто сьогодні суспільство відкрито говорить про цю проблему і намагається з нею боротися. Так само відбувається і із ЛГБТ-спільнотами – кількість їхніх прихильників не стала більшою, вони просто заявили про себе і продовжують це робити з все більшим напором. А враховуючи те, що гомосексуальні й трансгендерні особи є в органах виконавчої, законодавчої, судової влади, різних політичних силах та в інших впливових об'єднаннях, при цьому враховуючи прагнення ледь не кожної людини відкрито проявляти свої устремління в житті, вони невпинно докладають зусиль для лобіювання легалізації своїх орієнтацій на рівні закону та суспільства.

Звичайно, ми не можемо сказати, що подібна лібералізація та суспільне схвалення таких сімей не впливає на розвиток повноцінної, морально здорової сім'ї. З одного боку, ми маємо те, що люди відкрито можуть проявляти свою життєву позицію і сексуальну орієнтацію, що свідчить про все більший розвиток демократичних свобод, але з іншого боку – про реальну погрозу вихованню молодого покоління, не кажучи вже про демографічну складову суспільства. Оскільки, наприклад, дитина в період формування своїх соціально-культурних та духовно-моральних позицій у житті, бачачи довкола прояви, наприклад, той же гомосексуальності прямо на вулиці, імовірно, визнає цікавим заняття дорослих, які, більш того, схвалюються суспільством, що, звичайно, ставить під загрозу розвиток не тільки морально здорової сім'ї, але й усього сучасного суспільства.

І якщо для деяких країн Західної Європи ситуація, можна сказати, вже вийшла з-під контролю, тобто існування та розвиток ЛГБТ-спільнот підтримується на законодавчому рівні, то в Україні ми ще можемо таку ситуацію попередити, просто знявши з «порядку денного» питання легалізації будь-яких альтернативних форм спільного життя людей, що, не виключено, може і відбутися найближчим часом.

Всеукраїнська кампанія з вимогою законодавчо заборонити пропаганду гомосексуалізму триває з 2007 року. Протягом 5 років у різних регіонах України відбулися десятки акцій, що збирають сотні, а інколи і тисячі людей. В результаті 20 червня 2011 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект № 8711 «Про захист прав дітей на безпечний інформаційний простір», який забороняє пропаганду гомосексуалізму. За законопроект, а також в цілому за встановлення заборони на пропаганду гомосексуалізму зібрано біля 100 тисяч підписів, і на цей час цей процес продовжується. Законопроект отримав підтримку від профільного Комітету з питань свободи слова та інформації. Але тим не менш ще дотепер не прийнятий, оскільки на Президента України, Голову Уряду, Голову Верховної Ради, а також лідерів парламентських фракцій чиниться сильний тиск з боку низки українських та міжнародних організацій, в інтересах яких відхилити цей законопроект.

Тим не менш важливо те, що суспільство уважно спостерігає за процесом розгляду даного законопроекту, що свідчить про розуміння українцями тієї загрози, яку несе в собі легалізація ЛГБТ-спільнот, і вселяє надію на те, що законопроект все-таки буде прийнятий.

Отже, описавши низку трансформацій сучасної сім'ї та шлюбу, ми впритул підійшли, можливо, до одного з ключових векторів їхніх змін, а саме до формування нового типу моногамної нуклеарної сім'ї періоду постмодерну, який усі дослідники характеризують як «подружній».

Незважаючи на всі труднощі й небезпеки трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, сьогодні, з нашої точки зору, для

людини відкривається унікальна можливість побудувати справжню партнерську сім'ю з гарними, гармонічними і міцними взаємовідносинами. Історія ніколи раніше не давала нам такої можливості. Звичайно, в першу чергу тут ми маємо на увазі трансформацію патріархальної сім'ї зі всіма її особливостями і стрімкий розвиток соціальної рівності між чоловіками та жінками в розвинутих країнах.

Адже сьогодні жінка є повноправним учасником суспільно-політичного та соціально-культурного життя більшості індустріальних держав. Хоча ще зовсім нещодавно рівень зайнятості жінок поза домашнім господарством залишався доволі низьким. Так, наприклад, у Великобританії, відзначає Е. Гіденс, у 1910 р. більше третини жінок, що працюють за плату, були покоївками або служницями. Більш того, до складу жіночої робочої сили входили в основному молоді незаміжні дівчата, при цьому їхня заробітна плата, якщо вони працювали на фабриці або в установі, напряду пересилалася їхнім батькам. А виходячи заміж, вони взагалі вибували з лав робочої сили [39, с. 377-378].

Сьогодні ж у більшості європейських держав понад 50% жінок мають оплачувану роботу. Більш того, якщо раніше заробіток жінок був незначним і сприймався в сім'ї як додаток до основного заробітку, то зараз він нерідко складає половину сімейного доходу, а в деяких випадках – його основну частину. Отримавши ті ж права, що й чоловік, і почавши на рівних брати участь у процесі виробництва-споживання, жінка все менше стає економічно залежною від чоловіка. Вона більше не готова обмежуватися лише створенням домашнього комфорту, приготуванням їжі та вихованням дітей, вона так само, як і чоловік, прагне до цілковитої реалізації свого «я», що знаходить своє відображення не тільки в розподілі ролей у сім'ї, а й у взаємовідносинах подружжя в цілому.

В таких умовах, врешті-решт, стає потенційно можливим розвиток справжніх партнерських взаємостосунків як між подружжям, так і між батьками та дітьми, коли кожен член сім'ї сприймається як особистість, чії

бажання та устремління небайдужі для інших. У такій сім'ї обидва – як чоловік, так і жінка – підтримують один одного, разом проходять життєві випробування, цінують свободу кожного і розвивають унікальні якості своїх особистостей. А головне, що основою такої сім'ї є глибока взаємоповага і любов.

З іншого боку, не можна не сказати, що формування міцної та щасливої подружньої сім'ї є значно більш важким завданням для чоловіка та жінки, ніж створення «дитиноцентристської» сім'ї, орієнтованої на добробут дітей, а тим більше «патріархальної», де воля та влада чоловіка-патріарха придушує всю решту членів сім'ї.

У подружній сім'ї в значно меншій мірі, як вже було сказано, стримуючими факторами для чоловіка та жінки є традиції, діти або ж суспільна думка щодо тих чи інших аспектів життєдіяльності. Так, будь-яке емоційне напруження, конфлікт інтересів можуть призвести до розриву подружніх і батьківських взаємостосунків. Враховуючи те, що в подружній сім'ї, як правило, обидва з подружжя займаються трудовою діяльністю, то під час прийняття рішень, наприклад про розлучення, кількість стримуючих факторів взагалі зводиться до мінімуму. В такій ситуації головним стабілізуючим фактором є рівень особистісної зрілості кожного з подружжя і їхні ціннісні пріоритети. Це в черговий раз підтверджує значимість засад, на яких формується світогляд кожної людини, на що повинні звернути особливу увагу держава та суспільні інститути.

Таким чином, до настільки поширених сьогодні заяв про відмирання та щезнення сім'ї ми повинні відноситися досить скептично, оскільки дуже часто вони не мають під собою реального підґрунтя. Звичайно, було б нерозумно заперечувати, що сьогодні в інституті сім'ї та шлюбу дійсно відбуваються глибокі зміни, які відображають ширші соціальні зміни. Не виключено, як зазначає Е. Гіденс, що у подальшому буде процвітати різноманіття соціальних і сексуальних взаємовідносин [39, с. 208]. Але також

ясно, що сім'я не знаходиться на межі падіння або краху, більш того, вона залишається найбільш стабільною соціальною спільністю.

Висновки до першого розділу

У першому розділі дисертації приділено увагу теоретико-методологічним засадам дослідження сім'ї як соціокультурного феномена. Дана частина дослідження дає можливість в узагальнено-теоретичній формі зробити такі висновки:

1. Враховуючи, що в сучасному світі все актуальнішими стають екзистенціальні аспекти буття сім'ї, це дає можливість зробити припущення, що основою тієї нової філософської парадигми, яка нам необхідна сьогодні при дослідженні актуальних проблем сім'ї та її подальших трансформацій, може бути метаантропологічна концепція українського вченого Н. Хамітова, яка саме і стала методологічною основою дисертаційного дослідження.

В межах метаантропологічного підходу людське буття розділяється на буденне, граничне та метаграничне. Зазначені ж виміри людського буття виділяють три типи сучасної сім'ї: авторитарну (домінантну), відчужену і партнерську (андрогінну), де авторитарна сім'я – це сім'я, в якій придушується індивідуальність особистості та існує загроза її свободі від того, хто домінує в сім'ї фізично, психологічно та фінансово. У відчуженій сім'ї в найбільшій мірі проявляється феномен «самотності вдвох», коли зникає унікальна атмосфера небайдужості та душевної теплоти і кожен з подружжя відчуває себе чужим по відношенню до іншого. В партнерській же сім'ї кожен сприймається як цінність. В такій сім'ї як чоловік, так і жінка постійно працюють над своїми стосунками, підтримуючи один одного, спільно проходять життєві випробування, цінують свободу та розвивають унікальні риси своїх особистостей. Це призводить до формування партнерських відносин та забезпечує адекватну комунікацію подружжя в

суспільстві. Серед існуючих це, імовірно, найбільш досконала форма буття сім'ї, в якій над всім панує любов.

Такий підхід дозволяє нам по-новому осмислити сім'ю, а також специфіку її існування на сучасному етапі розвитку суспільства.

2. В результаті пошуку найбільш системних визначень категорій сім'ї та шлюбу, а також їхнього співвідношення автором дослідження запропоновано власне визначення феномена сім'ї, де сім'я розглядається як складне соціокультурне явище, що ґрунтується на шлюбному союзі між чоловіком та жінкою, в якому відбувається матеріальне, духовне та душевне єднання чоловічого та жіночого начал, народження і виховання нового покоління. Основою ж буття сім'ї є любов, в справжньому розумінні цього слова.

3. Розглянуто зміст та значення феномена любові в життєдіяльності сім'ї. Доведено, що любов є однією з основних складових, на якій можливо побудувати партнерську сім'ю. При цьому подружня любов – це, в першу чергу, бажання та готовність жити все своє життя заради добра і щастя людини, яка є любленою; вміння відчувати її, радіти за неї, разом проживати радощі й труднощі. Це повага, терпіння та прагнення йти назустріч один одному, відкинувши свій егоцентризм. Подружня любов не має кінця, не стає меншою з часом, а навпаки, стає більш міцною та глибокою, залишаючись у сім'ї назавжди.

4. Незважаючи на всі труднощі й небезпеки трансформаційних процесів, які відбуваються в сучасному суспільстві, саме в період постмодерну формується новий тип моногамної нуклеарної сім'ї, який дослідники характеризують як «подружній». В такій сім'ї врешті-решт стає потенційно можливим розвиток справжніх партнерських взаєностосунків як між подружжям, так і між батьками та дітьми, коли кожен член сім'ї сприймається як особистість, чий бажання та устремління небайдужі для інших. В таких умовах є підстави казати про формування партнерської сім'ї, основою якої, як вже було зазначено, є любов у самому глибокому розумінні цього феномена.

Таким чином, до настільки поширених сьогодні заяв, що сім'я втрачає свою актуальність для сучасної європейської людини слід відноситися досить скептично, оскільки в більшості вони не мають під собою реального підґрунтя. Більш того, сім'я не тільки не знаходиться на межі падіння або краху, а залишається найбільш стабільною соціальною спільністю.

РОЗДІЛ 2

СОЦІОКУЛЬТУРНА ДИНАМІКА СІМ'Ї В УКРАЇНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

2.1. Соціальні та культурні особливості традиційної української сім'ї

Інститут сім'ї та сімейних цінностей в українському соціокультурному та історичному просторі має тривалу історію процесу свого становлення і пов'язаний із цілою низкою відповідних аспектів історичних етапів, місця та ролі в суспільному житті, розвитку та змісту ціннісних орієнтацій тощо. Відповідно, цей соціальний інститут не може бути зрозумілий в його еволюції без урахування історичних та соціально-культурних особливостей розвитку українського соціуму.

Традиційно склалося, що коли мова йде про традиційні українські сімейні цінності, особливо у популярній літературі, то в першу чергу згадуються традиції української селянської сім'ї або сім'ї козацької, що переносить нас у часи українського козацького бароко.

Окрім того, варто зазначити, що навколо сімейних традицій українства, особливо в національно орієнтованих творах та в авторів, що зосереджені на питаннях української етнопедагогіки (І. Франко, К. Ушинський, Л. Українка, П. Куліш, М. Драгоманов, М. Коцюбинський), гендерного питання в шлюбно-сімейному аспекті тощо українська сімейна традиція постає часто як такий собі ідеальний тип, який відтворився у ті далекі барокові «золоті» часи (XVII – XVIII ст.). Мабуть, найбільш яскравим прикладом цієї націє-міфотворчості є культ Жінки-Матері, яким проникнуте сприйняття традиційних українських сімейних цінностей.

Втім, як і будь-який інший соціальний інститут, інститут шлюбу, сім'ї в українському соціумі розвивався у часі та мав специфічні особливості в

залежності від суспільного шару (селянські сім'ї, сім'ї робітничі, заробітчанські тощо), розташування (міські, сільські сім'ї тощо). Але дійсно, що до певної міри в суспільній свідомості традиційні українські сімейні традиції та цінності пов'язані саме із селянськими або козацькими сім'ями, що, зокрема, знайшло відображення в творчості (та ж «Кайдашева сім'я» Івана Нечуй-Левицького тому підтвердження).

З іншого боку, еволюція сімейного інституту в українській культурі неможлива без залучення етнографічного матеріалу та потребує неупередженого погляду без замовчування або міфологізації тих чи інших елементів цього соціального явища.

Відповідно, звернення до минулого, до тих прикладів, що сформувалися в історії, є важливим не тільки з точки зору історії формування елементів традиційної української культури, а й тому, що, як зазначає О. Ярошинська, «лише ввівши все краще з минулого і трансформували його в сьогодення і майбутнє та враховуючи вимоги життя нинішньої доби і діяльності людини, сучасний інститут батьківства зможе формувати особистість, в якій буде поєднуватись національна і вселюдська гуманістична культура [188]».

Еволюція інституту сім'ї у соціокультурному просторі України хоча і пов'язується традиційно перш за все із часами українського бароко, тим не менш важко не звернути увагу на більш глибокі, киеворуські часи.

Важливо зазначити, що середньовічна модель української сім'ї тісно перепліталася із загальним соціокультурним фоном та пануючими парадигмальними моделями. У нашому випадку мова йде про те, що середньовічна киеворуська сім'я – це соціальний феномен, який існував у залежності від конкретного соціального прошарку (звісно, що родина князя відрізнялася від родини смерда чи навіть дружинника), але тим не менш, не зважаючи на різноманітність, маємо певні спільності, передусім, перша і на всі часи – народження дітей, також фактори економічно-соціального ґатунку (виведення дітей в люди вимагає спільного мешкання і спільного ведення

родинного господарства малою або (в багатьох випадках) складною сім'єю), соціалізаційно-виховного (передавання наступним поколінням культури, традицій, мови, досвіду попередніх поколінь) тощо. Крім того, та модель сім'ї мала і вагомий соціальний аспект, адже полягала у наданні дітям певного статусу: за кожною законною, підкреслюємо, дитиною визнавалися права, привілеї, зобов'язання, шанси на успіх залежно від місця сім'ї у суспільній структурі.

Важко не помітити, що у ті часи закладалася патріархальна модель сім'ї із порівняно високим статусом чоловіка-батька, такого собі родинного патріарха. Разом з тим джерела свідчать про те, що вже у киеворуські часи закладалася традиція, що стане панівною саме в українському соціокультурному просторі, на відміну від, скажімо, російської, а саме – традиція малої сім'ї. Велика сім'я, яка поєднувала кілька поколінь під одним дахом, також була розповсюджена, а, можливо, і переважала, адже ця модель була на той час більш ефективною для розвитку економічного, соціального тощо. Більше того, документи свідчать, що ця модель сім'ї розповсюджувала свої крила не тільки на кровних родичів, але і на прислугу. Також зазначимо введення до складу великої сім'ї і хрещених батьків, з якими було заборонено укладати шлюби, адже вони прирівнювалися до кровних родичів.

Додамо до цього, що ця традиція набуває поширення і надалі. І, до речі, в тісний зв'язок з поняттям сімейно-родинних відносин традиція ставила і такі поширені звичаї, що засновувалися не тільки на кровній спорідненості, а й на економічних чи духовних засадах, як приймацтво, кумівство, побратимство тощо.

До цього портрета варто додати і порівняно раннє залучення дітей до економічно-господарської праці, а також велику поширеність ранніх шлюбів (враховуючи високу смертність, це цілком природній соціальний механізм відтворення соціуму). Здається, також не буде зайвим зазначити поступове відмирання полігамних шлюбів, які мали місце за язичницьких часів та на які наклала заборону християнська церква.

Часи, що настали після Київської Русі, також наклали певний відбиток на розвиток інституту сім'ї. Частина території України входить до складу Великого князівства Литовського та Польської корони, а згодом – Речі Посполитої. Про сімейні обряди та звичаї (передвесільні та весільні, пологові, пов'язані з хрестинами, похоронні й поминальні) знаємо лише із фрагментарних звісток джерел XIV та наступних століть, а також із системніших етнографічних обстежень XIX – XX ст.

У сімейному побуті, сімейних звичаях та обрядах українського народу в XIV – XVII ст. ще зберігалися риси дохристиянського часу, які тісно перепліталися із християнськими, створюючи своєрідну національну культуру сім'ї. Можна також констатувати, що в загальних рисах народні звичаї та обряди, зафіксовані джерелами XIV – XVI ст., не зазнали значних змін у наступні століття.

Очевидно, що шлюб завжди був не тільки актом цивільно-правового характеру, а й поєднував у собі соціальні, біологічні, матеріальні та духовні аспекти. До цього варто додати, що протягом століть складалася важлива риса ставлення до сім'ї, сімейних цінностей як основи життя, коли українці вбачали в сім'ї найважливішу й неодмінну умову життя кожної людини, господарську та моральну основу правильного способу життя.

Шлюб був різновидом договору, який спершу укладався усно, а з XVIII – XIX ст. – письмово, особливо, коли мова йшла про розподіл землі. Сімейно-шлюбні відносини регламентувалися офіційними кодексами, якими в більшій частині України були три Литовські статuti, народним звичаєвим правом, а також Магдебурзьким правом у містах [13, с. 356-357]. Згодом, у часи, коли територія України входить до складу Російської імперії, на цю територію розповсюджуються закони та інші акти імперії, що регламентували правові аспекти сімейного права. Ці приписи зібрано у «Своде законов Российской империи», де цим питанням присвячено було 10 том – «Свод законов гражданских» [66, с. 140-162].

Одна з основних особливостей шлюбу в традиційній українській культурі – це те, що родина цілком природно вписувалася в загальну соціальну картину місцевої громади та фактично була її невід’ємною частиною. Мається на увазі те, що, по-перше, самі майбутні молодята із самого початку свідомого життя були включені в спільну, легітимізовану традицією систему суспільних зв’язків. Тобто сам факт майбутнього шлюбу був так би мовити запрограмований. По-друге, легітимація майбутнього шлюбу передбачала включення процесу його підготовки до соціальної системи, яка, в свою чергу, передбачала факт його актуалізації у площину «спільної дії», справи народу, громади, а відтак відсутність можливості індивідуального підходу. По-третє, цей процес передбачав наявність легітимізованих форм традиційних практик, що фактично виключало можливість самотворчості. Це передбачало наявність традиційно існуючих ритуалів, освячених історією, кожний елемент яких чітко прописувався та мав конкретне смислове наповнення, наявність прописаних соціальних ролей, де сама пара молодят була в центрі, але навколо них створювалася система зв’язків як з найближчих родичів, так і з громади (що легітимували процес на моральному, духовно-релігійному, юридичному та інших рівнях). Мова йде про інститут сватання, де були прописані сценарії поведінки молодят, батьків, громади тощо, і в яких відбивалися особливості місцевої системи суспільно-громадських, господарчо-економічних, духовно-релігійних та інших зв’язків.

Аналізуючи особливості традиційної української моделі шлюбу, можна в цілому акцентувати увагу на наступному.

По-перше, українська традиційна родина мала характер моногамності, тобто не передбачала ані полігамії (тобто багатоженства), ані тим більше поліандрії (кілька чоловіків). Чоловік та жінка – це базові, основні одиниці традиційної української родини, і саме через призму зв’язків на цьому статевому розділенні будувалися соціально-економічні, господарські, психоемоційні, духовно-релігійні, моральні, інтимні та інші зв’язки.

Далі варто зазначити, що традиційна українська родина характеризувалася превалюванням патріархальної соціальної системи, або патрілінеального типу родини. Традиційне розподілення соціальних ролей закріплювало переважний статус чоловіка. Система соціальних цінностей передбачала опікування над жінкою спочатку батьків, чи, якщо вони помирали, найближчих родичів, а коли дівчина виходила заміж, вона переходила під опіку свого чоловіка. Звідси фактично неперервна система опіки над жінкою. Характеризувати це як залежність та обмеженість жінки навряд чи можливо. Адже, в цілому погоджуючись із цим, тим не менше ми маємо погодитися з тими, хто вважає, що українська родина, особливо в барокові часи, набуває значно більше рис матріархального характеру, тобто маємо певний баланс між патріархальним та матріархальним в традиційній українській сім'ї. Як зазначає Б. Цимбалістий, аналізуючи особливу роль жінки в українській сім'ї та в цілому в українській культурі, «структура української родини зберегла дуже багато рис матріархальної родини [173, с. 66-96]».

Ще одна специфіка родинно-шлюбних відносин у традиційному українському соціумі – це їх залежність від наявної соціальної стратифікації. Це відображалось в першу чергу у відсутності (відносній) легітимації нерівних шлюбів, а якщо такі і здобували суспільне визнання, то мали певні особливості, а їхня специфіка відбивала існуючу традицію суспільних зв'язків.

Наявність патріархальної системи соціальних зв'язків відображалася у тому, що система шлюбно-родинних відносин віддавала перевагу родині чоловіка як базового паттерну. Що не виключало кореляцій. Так, наприклад, у нерівних (з точки зору соціально-економічного розшарування) шлюбах чоловік (бідний) ішов до родини жінки (заможної) та набував статусу приймака (або за бажанням, або за волею батьків, або за запрошенням). Очевидно, що перший варіант ставав найбільш неприйнятним (принаймні на рівні соціально-психологічного комфорту) для чоловіка та ставив його у

принизливе, часто зневажливе становище. Приймацтво за запрошенням було більш сприятливим, оскільки актуалізувалося у випадках відсутності в родині жінки старшого (за статусом та віком людини чоловічої статі), відтак становище чоловіка в цьому випадку визнавалося завдяки заміщенню відсутнього старшого. Найбільш легітимізованим соціумом було приймацтво за згодою. У цьому випадку і соціум позитивно сприймав цей факт, і в чоловіка не було амбівалентного конфлікту: внутрішнього і зовнішнього, психологічного і соціального [96, с. 238-241].

Легітимація традиційної моделі української родини передбачала факт розділення, коли внаслідок шлюбу утворювалася самостійна соціальна та господарча одиниця. Саме ця традиція, коли син йшов з батьківської хати після одруження та створював власний соціально-економічний осередок із власною дружиною, а згодом і дітьми, і характеризується як мала сім'я в українській національній традиції.

Продовжуючи аналізувати структуру історичних форм сімей як соціальних елементів суспільства, варто зазначити, що мала, або проста (вона ж елементарна або нуклеарна), сім'я з точки зору фахівців із соціології сім'ї складається з однієї шлюбної пари (чи одного з батьків) з неодруженими дітьми (або без них). Вона може бути кількох різновидів: подружня пара; повна сім'я – батьки та діти; неповна сім'я – один з батьків і діти [12, с. 73]. Виходячи з цієї класифікації та аналізуючи наявні історичні дані, доходимо висновку, що в Україні протягом XVIII – початку XX ст. переважала так звана повна проста сім'я, тобто та, яка складалася з батьків та їх неодружених дітей.

Втім, реалії соціуму сприяли виникненню і неповних родин, які утворювалися внаслідок або смерті одного з подружжя, або, що дуже рідко, через розлучення. Єдина причина розлучення, яку до певної міри могла якщо не виправдати, то хоча би зрозуміти громада, – це відсутність дітей. Загалом у народі засуджувалась невірність, люди були проти розірвання шлюбу. Такої ж позиції дотримувалась церква.

Часом з різних причин чоловік чи жінка полишали свою сім'ю і створювали нову, в якій жили «на віру» (без церковного шлюбу). У селі такі невінчані подружжя не вважалися за сім'ї. До них ставилися негативно, оскільки такий крок вважався гріхом.

В свою чергу велика сім'я характеризувалася тим, що вона не була самостійною одиницею, а входила до селянської громади як господарський осередок, тобто була включена в загальну систему соціальних та економічних зв'язків. Велику сім'ю, в свою чергу, створювали кілька несхідних поколінь родичів, які вели свій родовід від одного батька, який виконував функції голови великої родини (такий собі старійшина), зі своїми дружинами та дітьми, що були об'єднані спільною власністю (рухомим та нерухомим майном), виробництвом і споживанням, соціально-культурними інтересами, владою голови великої сім'ї тощо.

Варіантів великої, або складної, сім'ї, було чимало. Так, складна сім'я традиційно складалася з декількох кровно рідних простих сімей, кожна з яких може бути повною чи неповною і включати інших родичів. Існувало кілька різновидів складної сім'ї: батьківська, коли одружені сини і доньки живуть разом із батьком; братська, коли після смерті батька одружені брати і сестри продовжують жити під одним дахом. Характерною ознакою складної сім'ї було те, що її члени спільно обробляли землю, вели господарство, спільно споживали плоди своєї праці та разом жили, тобто сприймалися громадськістю як цілісна одиниця. Земля, господарство, хата у великих батьківських сім'ях належали батькові. Тобто перед нами певна кореляція малої та великої родини – в традиційній українській культурі велика родина так би мовити об'єднувала малі родини. Голова сімейства, батько, фактично виконував функції соціального, економічного, культурного, господарського легітимізатора стосунків усередині цієї малої соціальної групи, він фактично керував усіма роботами суспільно-корисного, господарсько-економічного та інших гатунків, а також і внутрішньо-сімейними стосунками. Як правило, після смерті батька (голови родини) велика сім'я відразу розпадалася на малі

або ж деякий час продовжувала існувати як братська. У братській сім'ї батька заступав найчастіше старший син, що перебирав на себе функціональні обов'язки батька та ставав керманичем цих стосунків. На нього покладалися певні обов'язки, і його роль у суспільних внутрішньосімейних зв'язках була значною, адже він повинен був керувати господарством, за необхідністю відокремлювати молодших братів, давати посаг сестрам тощо [97, с. 241-254; 57, с. 96-144].

Така система існувала до середини XVII ст. та поступово трансформувалася, коли більшої соціально-культурної ваги набувала система патронімічних структур, або неподільних сімей, а зрештою ці трансформації призвели до остаточного панування саме малих родин.

Взагалі складні, або великі, родини в часи свого найбільшого розквіту могли нараховувати до 20-25 осіб. Це були переважно сім'ї трипоколінні (батьківські), хоча зустрічалися й двопоколінні (братські). Найбільше вони були поширені в районах із важкими умовами обробки землі, де потрібно мати було більше дорослих осіб для виконання сільськогосподарських робіт на своєму полі [146, с. 279; 97, с. 243-254; 96, с. 138-168].

Наш аналіз не буде повним, якщо не згадати ще одну модель української родини – так званий «шлюб на віру». Цей суспільний інститут, що сформувався в українській культурі у XVIII – XIX ст. як спроба протидії втручанню церкви у звичаєве право, сьогодні ми б назвали громадянським шлюбом. Ключовою особливістю шлюбу на віру є відсутність вінчання у процесі легітимації шлюбу. Не будучи виключно українським явищем (можна згадати російські «свободные браки» або білоруські «шлюби на сумління»), набув значного поширення [97, с. 235-236]. Легітимація шлюбу значний час не сприймала церковне вінчання як необхідний фактор, на перше місце виходило, по-перше, громадське схвалення, і, по-друге, проходження зафіксованих шлюбних ритуалів. Вінчання в цей процес якось не вписувалося. Там, де церкві вдавалося взяти під контроль ці процеси,

вінчання входило до культурного тіла. Але сам інститут хоча і зазнавав змін, все ж таки остаточно не був подоланий [146, с. 274].

Від відповідної моделі сім'ї залежала і функціональна наповненість її як цілісного соціально-культурного організму та відповідно кожного її члена.

Як бачимо, за відповідних умов велика сім'я була до певної міри вигіднішою в першу чергу з точки зору економічної ефективності у здійсненні економічно-господарської діяльності. Враховуючи, що саме економічна функція сім'ї була і є однією з найважливіших, зазначимо, що вона забезпечує, по-перше, матеріальні засади існування сім'ї, по-друге, створює моделі та механізми організації економічно-господарської діяльності її членів, по-третє, має створювати ефективні механізми споживання результатів цієї діяльності. Відповідно до тієї чи іншої моделі історичної української сім'ї ці функції коливалися, часто достатньо суттєво.

Так, українська сім'я у виконанні господарсько-економічних функцій достатньо чітко розподілялася за статево-віковими показниками. Причому чим більшою є сім'я, тобто найбільш чітко це виявлялося у великих сім'ях, тим цей розподіл був найпомітнішим. Це і природно, адже у великих сім'ях, де достатньою була кількість працівників та чіткою соціально-статево-вікова структура, цей розподіл формувався фактично автоматично, освячуючись віковими традиціями розподілу праці.

На відміну від великих сімей, малі сім'ї, хоча і мали таку структуру розподілу праці, тим не менше такий чіткий поділ не був таким жорстким. Мали місце не дуже чіткі розподілення праці між чоловіком та жінкою і відомі елементи спільного виконання певних напрямків діяльності.

Втім, очевидно, що в історичній українській сім'ї були ділянки праці, що були закріплені переважно за чоловіками або жінками. Крім того, тут варто зазначити, що такий розподіл корелювався і від конкретного виду робіт в залежності від того, чи вони були сезонними, чи повсякденними. Так, серед сезонних робіт, очевидно, переважали роботи на полях, де чоловікам належала доля у виконанні орання, сіяння, молотіння тощо. Втім, очевидно,

що це стосується землеробської праці, яка переважала в лісостеповій частині країни. Там, де переважало скотарство, наприклад у частині західних областей, чоловіку належали всі роботи, пов'язані із догляданням, утриманням худоби.

Так чи інакше, але якщо уважно подивитися на перелік робіт, що виконували чоловіки, то впадає у вічі наступне: чоловік виконував переважно, по-перше, складну та фізично важку роботу, пов'язану з великим господарством. По-друге, так чи інакше, але майже вся робота чоловіка зосереджувалася поза хатою. Чоловік фактично представляв сім'ю перед світською та церковною громадськістю. Але і хатні роботи чоловік також виконував. Перш за все це стосувалося доглядання за господарським обладнанням, ремонтних робіт, фінансових операцій тощо.

Що стосується жінки, то загалом її сфера діяльності зосереджувалася в хаті й безпосередньо навколо неї. На плечі жінки покладалася вся хатня робота по господарству, зокрема доглядання за малою худобою, птицею тощо, роботи на городі (сіяння та збирання картоплі, буряків, моркви тощо). Звісно, сюди треба додати і все, що стосується кулінарної культури.

Отже, жінки в українській селянській сім'ї не виконували фізично важких робіт: не орали, не косили, не молотили. Цього традиційного принципу легко було дотримуватися в розширених і складних сім'ях, де вистачало чоловічих рук. Дещо інша ситуація іноді складалася в простій сім'ї через брак робочої сили. В таких випадках господарі для важких робіт об'єднувалися і допомагали один одному. До цього варто додати ще й те, що до господарської діяльності доволі рано залучалися діти, фактично з п'яти-чи шестирічного віку [63, с. 271].

Слід зазначити, що втручання чоловіка в жіночі справи та навпаки громадськістю не підтримувалося, але з часом такі кордони все більше розмивалися.

Дещо інші акценти маємо в моделі сім'ї козацької, коли жінка набуває ще більшого значення в умовах відсутності чоловіка-воїна. Як зазначає

М. Постовий, «у складних соціальних, економічних, політичних умовах та у житейській круговерті українська жінка набула рис самостійності і впевненості, терплячості й небайдужості, твердої віри в добре прийдешнє та гідності слова, ніжності серця і рук, які загоюють найпекучіші ранки, не дають зачерствіти душі людини, загинути людству від природних стихій та соціальних потрясінь [104, с. 4]».

Як відомо з численних досліджень, для української культури жінка – це образ величезного значення, що набуває міфолого-поетичних рис, споріднених із міфологічним образом богині-матері, згодом Богоматері. Україна сама уособлюється в образі жінки з усіма властивими їй характеристиками. Варто згадати і образ та шанування Богородиці, що притаманно українській релігійності, і особливе значення свята Покрови Пресвятої Богородиці, зокрема в релігійності та в цілому в культурі українського козацтва. Відтак, жінка в родині – це щось більше, ніж виконання сімейних функцій. Як зазначає Н. Сивачук: «Важко перелічити всі ті таланти, якими природа наділила українську жінку. Весь світ краси – від Великодньої писанки до поховального рушника – створений її благословенними руками [117, с. 50]». Жінка в традиційній українській культурі сприймається як головний охоронець сімейних цінностей, як берегиня сімейного вогнища, як жриця сімейного ритуалу, а врешті решт – певним магічним осередком та міфічним образом, яким і навколо якого створюється світ.

Функціональні аспекти буття традиційної української сім'ї фактично мало чим відрізняються від того, як на це пропонують дивитися соціологи, та виглядають так.

В першу чергу це стосується ідеї відтворення поколінь через народження дітей, що набувало величезного значення. Діти сприймалися як дар Божий, а відсутність дітей сприймалася як велике нещастя. Тут ми маємо як моральні, так і соціально-економічні аспекти цієї проблеми. Відсутність дітей як покара за гріхи, виходила в соціальний простір у вигляді

неможливості відтворення роду, його переривання, крім того, відсутність продовжувача справи, майбутнього помічника та наслідувача господарства, бездітна старість сприймалася як трагедія. Народна мораль формувала усталені цінності відносно дітей та відносно їхньої кількості, якомога більшої. Як церковна, так і народна мораль дуже гостро негативно ставилася до можливості запобігання вагітності, переривання вагітності, абортів, що сприймалося як тяжкий гріх.

Факт безпліддя, окрім тези про його породження гріхом, також пояснювався і через порчу, свідоме прокляття збоку батьків або сприймався як знак долі. Однак, як би то не було, безпліддя жінки сприймалося негативно та мало певні наслідки. Спершу це була особиста трагедія жінки, яка значною мірою базувалася на сприйнятті цього як трагедії не стільки індивідуальної, як суспільної, сімейної. Також бездітність жінки могла сприяти конфліктам між подружжям. Існували також і суспільні обмеження. Так, бездітна жінка була обмежена у виконанні певних суспільних функцій, в першу чергу тих сімейних та громадських календарних звичаїв, що були пов'язані з культом родючості, що з точки зору магічної свідомості виглядає цілком логічним.

Треба згадати і те, що у разі неможливості мати власних дітей в українських селянських сім'ях була відома практика усиновлення, що не може не бути прикладом для сучасності. Всиновлювалися позашлюбні діти, діти з багатодітних сімей, а також сироти.

Виховна функція майже стовідсотково покладалася на жінку, що, зокрема, відбилося на таких прислів'ях, як «Умієш родить – умій їх і навчить», «Не та мати, що вродить, а та, що до розуму доводить».

Разом із тим наш аналіз буде неповним, якщо не сказати про те, що роль жінки у вихованні малої (саме малої) дитини часто була обмежена тим великим тягарем господарської праці, що покладалася на плечі жінки, а відтак виховання дитини часто покладалася на малих дочок (3-4 років), або на старих батьків. Як перші, так і другі в силу об'єктивних обставин не могли

адекватно та на повну силу приймати участь у виховальному процесі. Відтак, як стверджує О. Кісь, «цілком природно, що материнські почуття обтяженої безліччю справ жінки набували дещо амбівалентного характеру: разом із ніжністю, теплотою і турботою про здоров'я і благополуччя дитини вона могла також відчувати деяку неприязнь до нього [61, с. 156-172]».

Жінці доводилося поєднувати господарські і материнські функції, часто віддаючи перевагу саме першим, від яких, власне, залежав добробут усієї сім'ї. Як ми вже зазначали, в теплу пору року жіночі роботи були зосереджені переважно зовні дому, і мати, вирушаючи в поле, вимушена була брати із собою немовля і спеціально призначену для нього польову колиску. Якщо жінка була зайнята недалеко від будинку, дитину найчастіше залишали одну, і хоч мати намагалася попередити можливі нещасні випадки, травми і інші неприємності, пов'язані з недостатнім наглядом, все ж таки іноді траплялися. До цього варто додати і те, що для традиційної української селянської культури було притаманне порівняно спокійне ставлення матері до смерті немовляти. Смерть чергової дитини у багатодітній родині не сприймалася як трагедія. А таке мало місце доволі часто, зважаючи на відсутність адекватної медичної допомоги, побутовий травматизм немовляти, що залишалося сам на сам, частими були смерті немовляти із вродженими або набутими внаслідок неправильного догляду вадами здоров'я [16; 45; 51; 52].

Тим не менше, попри ці очевидно присутні в реальному історичному процесі явища, жінка сприймалася в першу чергу як мати, як та, що народжує дітей. Жінка в національно-міфологічній свідомості України – це не жінка сама по собі, а жінка-матір, де народження є головною її функціональною метою. І це все настільки вклалося в менталітет, що, як вказує Г. Цимбалістий, «норми поведінки, характер, моралі, ідеал людини, постановка до життя в українця є підпорядковані нормам і ієрархії вартостей – типовим для жінки, для жіночої свідомості [173, с. 87]».

Українська сімейна етнопедагогіка базувалася на кількох принципах, це передача батьківського досвіду, культурної спадщини, а також формування ціннісних орієнтацій, тобто була вагомим чинником соціалізації дитини [74]. Все це відбувалося за допомогою залучення до праці та власного прикладу батьків. Дитина була в першу чергу помічником, економічною одиницею, яку змалку треба було залучити до господарства, а для цього привити працелюбні цінності та повагу до старших. Як раз раннє залучення до домашньої та іншої праці добре цьому сприяло. Діти виконували невеликі та нескладні роботи, допомагаючи матері у домогосподарстві, там, де це було можливо, займалися збиральництвом (у лісовій полосі України), пасли худобу тощо (до речі практика, коли дитину віддавали у найми і фактично на ній заробляли, була доволі розповсюдженою).

Немалу роль у вихованні наступного покоління відігравала й передача власного батьківського досвіду для того, щоб дитина усвідомлювала свої вчинки та вміла правильно та розсудливо поводитися в різних обставинах життя. Виховання дітей фактично тривало від часу, коли дитина ставала на ноги, і до її вступу в шлюб. У цей час на батьків покладалися всі завдання із всебічного виховання та утримання дитини. Виховні (навчальні) функції родини відбилися у таких прислів'ях, як «гни бука, поки молодий, вчи сина, поки малий», «учи сина, як годуєш, бо вже тоді не навчиш, як тебе годуватиме», «вчи дитину не штурханцями, а хорошими слівцями», «учи дітей не страхкою, а ласкою», «не кричи, а ліпше навчи».

Категорія «вчити», що фактично є синонімом соціалізації, включала в себе по суті весь набір того, що можна охарактеризувати словами вчити життю, тобто максимально передати власний батьківський досвід. До речі, смерть підлітка сприймалася значно сильніше, ніж немовляти, адже підліток вже був помічником. Взагалі, як слушно стверджує О. Кісь, «для українців характерний практичний погляд на дітей, обумовлений користю від них в господарстві [63]».

Не останнє місце відводилося питанням здоров'я та фізичної звитяги. У сім'ї дітям прищеплювали елементарні гігієнічні навички: тримати в чистоті тіло і одяг, постіль і житло. Фізичному розвитку дітей сприяли рухливі ігри.

Виховання дітей неможливо було без прищеплення їм етико-моральних та духовно-релігійних цінностей. Християнські цінності, що поступово стали розповсюджуватися та вкорінюватися в культурний простір України з часу хрещення Русі, відігравали певну роль і в трансформації та формуванні сімейних цінностей. Фактично до початку ХХ ст. сім'я в Україні розглядалася як мала церква, де батько уособлював собою Христа. На плечі батьків покладалося завдання виховання дітей в християнському дусі, опікування їхнім духовним розвитком, прищеплення сталих моделей відповідної поведінки. Останнє відображалося в побутових формах релігійності, включенні до церковного життя громади та опануванні просторово-часових християнських сакральних паттернів (церква, «червоний кут» із іконами, пости, свята тощо) та, звісно, не без елементів двовір'я, які пронизували побутову релігійність. Загальносімейними торжествами були святкування православних свят (Різдво, Великдень, Трійця тощо), яке оформлювалося в тривалий сакральний час підготовки та власно святкування з обов'язковим відтворенням усіх необхідних елементів відповідно до конкретного свята, що, як ми вже казали, майже повністю покладалося на жінку-матір [17, с. 75].

Окрім духовно-релігійних аспектів, важливу роль відігравали морально-етичні норми поведінки, що, зокрема, виявлялося у прищепленні пошани до батьків, старших (наприклад, звернення на «ви» до батьків – це тогочасна норма). До цього варто також додати особливу актуальність таких чеснот, як честь, цнота тощо [189, с. 148-155].

Однак, варто зауважити, що модель традиційної української селянської родини передбачала повну покору дітей батькам та відповідно не заохочувала, а по суті прямо заперечувала непокору дітей батькам. Методи виховання включали як засоби заохочування, так і засоби табування,

заборон. Нерідкими були і методи прямого фізичного впливу на дитину та інші форми корекції небажаної поведінки. Зокрема, поширеним було залучення образів побутової та народної релігійності, а саме: дітей залякували не лише лозиною або батоном, але і Божим гнівом, гріхом, святими угодниками, священиками, циганами, вовками, а також різноманітними істотами, що демонізуються (русалками, Бабою Ягою, Залізною Бабою, бісом, татариним, дідьком тощо).

На основі та у безпосередній близькості до формування духовно-релігійних цінностей поставало формування цінностей національних. Батьки виховували дітей у дусі поваги до рідної землі, історії власного народу тощо. Фактично, за умов викорінення української культури в руслі імперської політики українська родина була єдиним середовищем, яке сприяло збереженню і передаванню наступним поколінням українських національних традицій і мови. Тобто, народна українська етнопедагогіка не цуралася різних форм покарання («діти люби, а за прутину держи») [105], але й постійно наголошувала на необхідності виховного слова, ласки тощо (така собі практика «батога та пряника»). Потакання дитині вважалося неприйнятним.

Все це передавалося через механізми усної народної творчості (казки, пісні тощо), перекази оповідань минувшини та співставлення їх із біблійною історією. Дітям у розповідях відтворювалися історії їх власної сім'ї, що формувало знання про кілька минулих поколінь.

Можливо, у цьому відношенні не є випадковим, що одним із слів, що позначає аналізований нами феномен, є термін «родина», що в українській мові постає синонімом слова «сім'я». Це вказує на особливе значення саме ідеї роду, безперервності поколінь, що своїм корінням уходить у глибоку давнину та має продовжуватися. Відповідно, родина-рід має як вертикальний, так і горизонтальний рівні. Перший зв'язує членів сім'ї-родини в часовому просторі – всі покоління минулі (звідси особливе значення для української релігійності саме звичаїв, традицій, пов'язаних із

культури предків, що йде ще з дохристиянських часів та відтворюється у різноманітних обрядах). Другий зв'язує актуальні зв'язки нині живучих членів родини, уособленням якої є велика сім'я.

Відношення між статями в традиційній українській культурі з точки зору інтимно-еротичних аспектів в цілому було пронизане народною та церковною мораллю. Так, вважалися за неприйнятне дошлюбні статеві контакти, тобто дівчина, як вже йшлося вище, мала плекати таку цінність як цнота. Відповідно, протилежна позиція засуджувалася соціумом та мала наслідком певні форми соціального ostracismu. Максима про обов'язковість статевих контактів тільки в межах освяченого церквою шлюбу була частиною тогочасної суспільної моралі. Те ж саме стосувалося і позасімейних інтимних стосунків, зв'язків, як сьогодні кажуть, «на стороні». Тим не менше і таке мало місце, хоча і не було розповсюджене.

Еволюція сімейних цінностей та взагалі інституту родини, традиційної української культури не буде повною без аналізу такого явища як розлучення. Відразу варто зазначити, що за часів, коли формувалася традиційна українська селянська родина, а саме у XVI – XVII століттях, інститут розлучення був, і це, мабуть, найбільш важливе, що відрізняло українську культуру від того ж Московського князівства, де такого інституту взагалі не існувало.

Мотивом розлучення могли бути, наприклад, сварки між подружжям, ті чи інші незгоди у родині. Цього цілком було достатньо. Були розлучення, що мотивувалися невиліковними, важкими та тривалими хворобами одного з подружжя [57]. Також відзначимо у якості можливості розлучення тривалу відсутність чоловіка (наприклад, який потрапив у полон). При цьому такого було достатньо, щоб жінка отримала право повторного шлюбу. Щоправда, в разі, якщо чоловік повертався, то перевага надавалася першому шлюбу. У цьому випадку шлюб, що був укладений у період відсутності чоловіка, скасовувався. В цілому можна зазначити, що для більшості регіонів України розлучення було соціально засуджуваним дійством. Як зазначають

дослідники-етнографи, «... укладанню шлюбу та збереженню родини в минулому приділялося величезне значення. Родину намагалися зберегти в будь-якому випадку, незалежно від того, як склалися сосунки у подружжі [146, с. 284]». Українська громада легітимізувала тільки законні розлучення, мотивами яких були або відсутність дітей, або тяжка хвороба одного з подружжя.

Взагалі факт розлучення відкривав можливість повторного шлюбу для обох сторін. Саме ж розлучення сприймалося як процес, що обов'язково мав характер двосторонньої згоди. У випадку, коли в подружжя були діти, то вони розподілялися між батьком і матір'ю, знову ж таки, за їхньою двосторонньою домовленістю.

Серед мотивацій розлучення також варто виокремити і такий аспект, як факт зміни одним з подружжя релігії. Але, знову ж таки, і в цьому випадку, як і в решті інших, останнє слово залишалося за самим подружжям, всі питання мали вирішуватися всередині родини за обопільною згодою.

До речі, укладання шлюбів між представниками різних віросповідань, що мало місце у верхніх шаблях українського соціуму, в селянській культурі зазнавало осуду. Як пишуть автори «Історії української культури», «у народі виявлялося негативне ставлення до міжнаціональних шлюбів, що було одним із засобів збереження національних традицій, проявом вірності вірі батьків, природного почуття етнічного самозбереження. Такими були об'єктивні причини. Суб'єктивні ж зумовлювалися відмінностями внутрісімейних традицій, взаємостосунків між членами родини, норм поведінки, моралі, поглядів на місце і роль жінки у родині, на виховання дітей тощо. Зрештою, і самим побутом, укладом сім'ї не тільки в межах етносу, а й кожної етнографічної групи. Тому повідомлення про одруження з представниками різних національностей зустрічаються в документах украї рідко [57, с. 150]».

Тож, як бачимо з цих прикладів, основні причини, що призводили до розлучення, мали передусім морально-етичний характер. У них відобразилися народні погляди на сім'ю як на союз рівноправних осіб,

стосунки яких мають будуватися на взаємній повазі. Чималу роль тут відіграло традиційне ставлення до жінки не як до безправної істоти, а як до рівної чоловікові особи.

Враховуючи це, розлучення в традиційних українських шлюбно-сімейних відносинах відображало погляд на шлюб як на певний договір, котрий, як і будь-який договір, міг бути як укладений, так і розірваний. Що принципово важливе, те, що розлучення було фактично виведене з-під юрисдикції церковної влади, а було актом цивільного стану протягом тривалого часу аж до кінця XVIII ст. Адже звичаєве українське право формулювало ставлення до розлучення таким чином, що для цього тривалий час не потрібно було жодного юридичного документу – для розлучення було достатньо усної згоди сторін та згоди громади – і лише з XVII ст. для здійснення розлучення потрібні стали спеціальні «розлучні листи», а з XVIII ст. церква (Московська, що перенесла свої приписи на приєднані українські землі) підпорядкувала процес розлучення церковним приписам, делегітимізувавши традиційне українське звичаєве право [146].

Варто зазначити, що аналізовані нами аспекти історичного розвитку української сім'ї торкаються традиційної селянської української родини, адже протягом тривалого часу українська демографія була демографією сільського селянського населення.

Втім, аналіз історії української родини не буде повним, якщо ми хоча б стисло не скажемо про соціальну стратифікацію українських сімей, не вдаючись до глибшого аналізу. Так, відомо, що поруч із селянською сім'єю, очевидно, існували родини міські (втім, етнічно вони в більшості своїй були, в залежності від тієї чи іншої території, російськими, польськими, єврейськими із відповідними традиціями та культурою сімейного будівництва). Та й міські сім'ї фахівці поділяють на робітничі, сім'ї службовців та сім'ї інтелігенції зі своїми мікросоціальними особливостями. Дуже багато тут залежало від регіональних особливостей. Так, у часи індустріалізації Донецького басейну, багато селян з інших районів України

(українців та інших національностей) у пошуках заробітку кидали свої оселі та сім'ї, часто намагаючись спочатку затвердитися на новому місці, а вже потім забрати родину. Втім, особливості індустріального краю, відірваність від сталих традицій часто сприяли розірванню родинних зв'язків, а також певній трансформації внутрішньосімейних зв'язків та функцій.

Сільські сім'ї також не були соціально однорідними. Так, існували власне селянські сім'ї (тобто, що займалися землеробством), заробітчанські родини та родини так званої сільської інтелігенції (лікарі тощо).

Незважаючи на те, що існували ці варіанти родини, саме українська селянська родина в культурно-соціальному, міфопоетичному та інших вимірах сприймається як модель традиційної, класичної української родини, адже і з точки зору демографічної, і з точки зору суспільного розшарування, і з точки зору впливу на культуру, побут та ментальність саме вона стала тим паттерном, що цілісно уособив соціокультурні, морально-етичні, духовно-релігійні та інші аспекти української родинності.

2.2. Сучасна українська сім'я: соціокультурні, економічні та моральні проблеми

Трансформація інституту сім'ї в історико-культурному та соціальному просторі України, ті зміни, що відбувалися в процесі становлення та трансформації сім'ї та сімейних цінностей у традиційному українському ціннісному просторі а також ті суспільні трансформації, що переживало українське суспільство останні десятиліття, призвели до суттєвих змін в цьому соціальному інституті як з точки зору структурно-функціональної моделі, так і з точки зору ціннісно-моральних аспектів функціонування української сім'ї. Сучасна українська родина – це наслідок тривалих суспільно-культурних, економічних, політичних, демографічних та інших змін, що зазнав український соціум.

Розуміння проблем, перспектив та взагалі функціонування інституту сім'ї в сучасних українських реаліях можливе за умов цілісного аналізу соціально-демографічних особливостей українського суспільства, а це і рівень народжуваності, це і в цілому рівень життя в країні, і проблема розлучень тощо. Соціальні аспекти життя сучасного українського суспільства (проблема бідності, суспільного розшарування, житла, соціальної інфраструктури тощо) накладають значний, часто вирішальний відбиток на функціонування інституту сім'ї. Із соціальними аспектами пов'язані питання гендерних відносин в українській сім'ї, питання внутрішньосімейного насильства тощо.

Втім, одними з найсуттєвіших є проблеми, пов'язані із ціннісно-смысловими вимірами існування сучасної української сім'ї, а це питання морально-духовних аспектів, це виміри смислів існування родини не тільки як соціальної інституції, але й як духовного союзу люблячих особистостей. Саме ці аспекти існування української сім'ї є часто вирішальними та суттєво впливають і на соціальні, і на культурні особливості буття української родини.

Що ж із себе являє сучасна українська сім'я? З якими проблемами стикається, що є для неї пріоритетним та які цінності вона сповідує?

Перше, що впадає у вічі, – це те, що українська сім'я протягом ХХ століття сутнісно та кількісно змінилася. Сучасне суспільство перебуває на етапі, коли одні цінності вже втрачено, а інших ще не вироблено. У нинішніх соціально-економічних і політичних умовах цінності та орієнтації населення стосовно родини змінюються, як і вся система особистісних цінностей.

Коли ми аналізували традиційну українську родину минувшини, то вказали на те, що саме селянська родина являла собою уособлення класичної моделі, що пояснюється тим, що структура тодішнього українського соціуму в переважній більшості була саме селянською. Тепер же внаслідок суспільних трансформацій соціальний портрет української родини значно

ускладнився. Процеси урбанізації, поява нових суспільних шарів в українському соціумі призвели до зростання питомої ваги інших, неселянських моделей. Відповідно змінюються кількісні, якісні та ціннісні орієнтири та показники. Як зазначають дослідники, «сім'я (...) традиційно належить до базових цінностей у вітчизняній культурі, містить у собі могутній потенціал впливу на процеси суспільного розвитку. Як свідчить історичний досвід, потреби функціонування інституту сім'ї завжди були і є одним із значущих факторів соціальних змін, а її роль як важливого буфера між індивідами і соціальними змінами зростає саме у кризові періоди [119, с. 5]».

Велика родина, що складалася з кількох малих родин, вже не є традиційною для українського соціуму. Кінцеву перемогу врешті-решт отримала мала сім'я, а родинні зв'язки з попередніми поколіннями, або горизонтальним рівнем родинних зв'язків, перестають бути домінуючими. Традиційна модель української родини поступово, на думку більшості дослідників, все більше трансформується в бік європейських, західних моделей. Це стосується кількох аспектів. По-перше, перевага малої родини. По-друге, підвищення віку вступу до шлюбу. По-третє, зростання кількості альтернативних варіантів шлюбу (поруч із традиційним), зокрема громадянський шлюб. До речі, така модель була притаманна й українському соціуму, т. зв. шлюби на довіру, але вони не були значно поширеними та склали скоріше виняток, ніж правило. Тим не менше певне корегування ціннісних вимірів сучасного українського соціуму призвело до того, що однією з найсуттєвіших особливостей шлюбно-сімейних відносин на сучасному етапі розвитку українського суспільства стала т. зв. плюралізація форм шлюбу, тобто урізноманітнення форм сімейних об'єднань і шлюбних стосунків [121, с. 81-89].

Реалії сучасного українського соціуму дають портрет української сімейності як переважаючої та домінуючої серед інших соціальних інституцій. Принаймні свідчення про те, що майже дев'яносто відсотків

українських людей проживають у родинях (інша річ – в яких) є тому підтвердженням. Тобто рівень шлюбності в Україні є досить високим, що свідчить про високий рівень цінності родини як соціальної інституції. Українська людина все ще обирає саме сімейний варіант суспільного життя як пріоритетний. І навряд чи є привід казати, що ця ситуація зміниться. Українці серед інших представників європейських націй саме родину ставлять на перше місце серед всіх інших соціальних інститутів як гаранта стабільності, благополуччя, як матеріального добробуту, так і духовної близькості та взаємопідтримки.

Одними з найсуттєвіших мотивів вступу у шлюбні відносини українці вважають любовні стосунки, тобто романтичне кохання, можливість жити поруч із коханою людиною є пріоритетним у процесі створення родини. Якщо в цілому дивитися на ціннісні пріоритети українців з точки зору мотивування вступу у шлюбні відносини, то ситуація виглядає наступним чином: шлюб як соціальний інститут ґрунтується на романтичній любові, бажанні мати дітей і не бути самотнім, знайти людину із спільними поглядами та цінностями.

Останні роки свідчать, що щорічно в Україні утворюється близько трьох сотень тисяч нових сімей, а у роки, що передують високосним, така кількість зростає принаймні на третину. Відповідно, кількість зареєстрованих шлюбів у високосні роки зменшується [130, с. 10]. Можна в цьому бачити лише те, що український соціум значною мірою є залежним від марновірств та забобонів. Так чи інакше для деякої кількості українських людей є важливим перестраховатися та не вступати у шлюб у роки, які з тих чи інших причин не є сприятливими для початку родинного життя. Для українських людей такими є, очевидно, високосні роки, а також дуже популярні, принаймні на рівні пересічного громадянина, т. зв. роки «чорної вдови» та «чорного вдівця», що регулярно чергуються за наступною системою: за високосним роком завжди йде рік «чорної вдови», а за ним рік «чорного вдівця». Найближчими такими роками були 2009 та 2010 роки. Відповідно,

оскільки 2012 рік є високосним, то 2013 та 2014 будуть у відповідності до зазначеної циклічної закономірності. Такими «роздумами» та «прогнозами» переповнений Інтернет-простір та різноманітні форуми.

Переважає кількість сімей в Україні є простими, або малими. Принаймні десь близько шістдесят п'яти – сімдесят відсотків всіх сімей України малі. На сьогодні в Україні проживає близько чотирнадцяти мільйонів сімей.

Інша справа, що реалії сьогодення розшаровують навіть малу українську родину принаймні на кілька типів. Є родини повні, а є родини неповні. І це є однією з найбільших проблем сучасності. Більше одного мільйона родин в Україні є неповними, тобто в цих родинках немає одного з батьків (частіше батька).

Наступне, що треба враховувати, аналізуючи соціально-демографічний портрет сучасної української родини, це вік вступу до шлюбу. Ранні шлюби в більшості випадків відійшли в минуле. Часи, коли це було обумовлене ранньою смертністю, необхідністю скорішого вступу у господарчо-економічне життя відійшли в історію. Як ми вже зазначили, для сучасної України є характерною тенденція, коли вік вступу до шлюбу значно збільшується. Пояснення цьому можна знайти в кількох площинах як соціально-культурного, так і ціннісно-орієнтаційного вимірів. Те, що значна більшість жінок та переважна кількість чоловіків укладають шлюби у віці більше двадцяти років (жінки) та більше тридцяти років (чоловіки), свідчить про існування тут зв'язку із соціальними аспектами, пов'язаними з необхідністю ствердитися в соціально-економічному житті, «стати на ноги», а вже потім думати про сімейні стосунки. Це свідчить про те, що серед всіх інших факторів, що не сприяють утворенню шлюбу, питання соціалізації, включення в соціально-економічні відносини та утвердження себе в соціумі стають одними з перших. Чи можна це трактувати як перевагу відповідальності (спочатку стати на ноги, а вже потім утворювати родину) – питання відкрите, хоча певні тенденції свідчать про те, що відповідальність

за створення родини та виховання спільних дітей, матеріальне забезпечення тощо дійсно стають першочерговими, а вже потім вирішуються інші потреби. Тобто бачимо, що змінюються ціннісні пріоритети. Однак, незважаючи на певні тенденції, це ще не стало нормою, адже середній вік укладання першого шлюбу в Україні залишається нижчим, ніж у більшості європейських країн.

Ще одне питання, що пов'язано з попереднім, це те, що для більшості українців вступ до шлюбу є дійсно значним та відповідальним кроком у житті, адже для лівової частки шлюб – це, як то кажуть, раз і назавжди. Для українців, попри певні статистичні відомості, про які йтиметься далі, ідеальною формою шлюбу є один шлюб з однією людиною на все життя. Інша справа, реалії, вносять свої корективи в ці ідеали. З іншого боку, попри велику кількість розлучень, в Україні спостерігається і така особливість, що переважна кількість українців перебуває у першому шлюбі, і лише десь більше десятої частини – в другому, а частка людей, що перебуває в третьому чи більше шлюбі, коливається в межах відсотка. Інша справа, що тут не враховані ті, хто, розлучившись, вже не створюють другий шлюб, а залишаються самотніми чи живуть у громадянському шлюбі.

З певною зміною ціннісних орієнтирів пов'язано і те, що певна кількість українських людей не поспішає укласти офіційний шлюб. Як стверджують дослідники, причинами небажання укласти офіційний шлюб є зміна ціннісних пріоритетів населення, й зокрема молоді. Найважливішими зараз є «бажання бути незалежною», «концентрація на кар'єрі», «бажання самореалізуватися».

Докорінна якісна зміна ціннісних пріоритетів визначає трансформацію статевої моралі, сімейних стосунків, зміну соціокультурної позиції сім'ї і її ролі для суспільства і для окремої особистості. Незареєстрований шлюб, дистанційний шлюб, гостьовий шлюб – такі форми шлюбних об'єднань, які раніше були винятком, зараз є поширеним явищем. Тим не менше за результатами вибірових обстежень основною формою організації шлюбних

відносин між чоловіком та жінкою в Україні залишається офіційно зареєстрований шлюб. Однак при цьому кожна десята шлюбна пара офіційно не реєструє свої стосунки.

Певною тенденцією сучасного українського життя є те, що українці в більшості своїй в цілому позитивно ставляться до таких форм шлюбу, але наголошують на тому, що такий шлюб може мати місце тільки за таких обставин, що якщо це спільне рішення обох партнерів або це лише попередній етап перед офіційним шлюбом, або це можливість для співжиття, коли в родині ще немає спільних дітей. Тобто альтернативні форми шлюбу для переважної більшості українців все ж таки не є чимось традиційним, навпаки, вступають у протиріччя із усталеною системою цінностей. Взагалі ставлення до цих форм шлюбу у більшості населення є обережним. Частина людей, що відразу віддають перевагу альтернативному шлюбу, є дуже незначною. Для решти такі форми є або етапом, що передує офіційному, зареєстрованому шлюбу (такий варіант розглядається як випробувальний етап), або взагалі не розглядаються як актуальні. В цілому можна стверджувати те, що такий погляд на альтернативні форми шлюбу є свідченням зростання відповідальності за збереження традиційних форм шлюбу та сімейних цінностей, спільне виховання дітей та інші аспекти спільного подружнього життя, спільне подолання труднощів, пов'язаних із шлюбними відносинами.

Демографічна криза, про яку так часто пишуть та обговорюють в українському (і не тільки українському) суспільстві, все ще продовжує бути актуальною. І з цим безпосередньо пов'язаний ще один аспект сучасних шлюбно-сімейних відносин. Питання народження дітей, як ми вже казали, є одним з основних мотивів укладання шлюбу та функціонування сім'ї. Сучасні реалії українського соціуму суттєво відрізняються від того, що мало місце за часів становлення традиційної української родинності.

Народження дітей хоча і є одним із пріоритетних, тим не менше тут суттєву роль відіграють соціально-економічні фактори. Реалії давнини, коли

родина мала велику кількість дітей, залишилися в минулому. Тодішні реалії, коли дитина була в першу чергу господарським помічником, а відсутність ефективної медичної допомоги та, як наслідок, значна смертність серед немовлят вимагали великої народжуваності. Тепер ситуація інша. Фахівці стверджують, що основними перешкодами для народження бажаної кількості дітей є недостатність матеріального забезпечення, відсутність належних житлових та інших необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей. Саме ці фактори частіше всього називають наші люди, щоб виправдати свою небагатодітність.

Переважна кількість родин в Україні, що має дітей, має лише одну (близько сімдесяти відсотків), або, дещо менше, дві дитини. Багатодітних родин, тобто таких, що виховують трьох і більше дітей, в Україні не багато. Українські люди народжують мало дітей, адже розуміють всі складнощі економічного, фінансового, соціального характеру, що супроводжують факт появи малої дитини. Стає частою фраза «дитина – це розкіш», яка, на жаль, сьогодні характеризує ставлення громадян до поповнення родини. Народження дитини стає питанням, яке сучасні родини вирішують, зважуючи всі «за» та «проти». Розглядаючи сучасну демографічну проблему, з якою стикається сьогодні Україна, український соціолог Марія Пірен стверджує: «Аналіз сучасної демографічної ситуації, а також її динаміка за останні роки показує, що Україна поряд із соціально-економічними проблемами опинилась віч-на-віч із серйозною демографічною кризою. Причому, на відміну від економічної та політичної, демографічна криза більш інертна, пролонгована в часі та важко керована. Ці обставини можуть дати далекосяжні негативні наслідки для незалежного стабільного розвитку держави [93]».

Очевидно, що вирішення демографічного питання напряму залежить від кількості дітей, яка має народжуватися в українських родинах, а, це в свою чергу, залежить від соціально-економічних обставин, а врешті-решт –

від відродження цінності багатодітності. Ідеал родини, де виховується три чи більше дитини канув у вічність.

Втім, для більшості українців ідеальною моделлю родини є родина із двома дітьми. Хоча і тут ми стикаємося із протиріччям, амбівалентністю, адже для багатьох українців родина, де виховують трьох дітей, породжує схвальні відгуки та сприймається як гарант майбутнього подолання демографічної кризи, а, з іншого боку, ті люди, що так стверджують, самі не поспішають брати цей приклад у своє родинне життя саме через фінансові та житлові труднощі.

З іншого боку, сприйняття багатодітної родини, тобто родини, де виховується більше трьох дітей, неоднозначно оцінюється соціумом. Багатодітна родина вважається неблагополучною. Принаймні такий стереотип панує в певній частині соціуму.

Так чи інакше, але для більшості громадян велика родина – це недозволена розкіш. Тим не менше спостерігається певна тенденція до того, що одним з основних інтенційних мотивів для народжуваності стають не стільки соціально-економічні питання, а модель, що передбачає закономірність: скільки дітей було в моїй родині, стільки ж буде і в мене.

Соціально-економічні та ціннісно-моральні обставини сучасного життя, що не сприяють відродженню багатодітності української родини, в цілому обумовлені тим, що деякі дослідники називають суспільством ризику. Невпевненість у майбутньому, складність у прогнозуванні подальшої економічної ситуації, соціальної стабільності тощо є вагомими фактором, що впливає не тільки на питання народжуваності, але і в цілому на інститут сім'ї в Україні та на ті складнощі, з якими стикається майже кожна українська родина. Максима, що людина не може до кінця буди впевненою в своєму власному майбутті, робить наслідком тезу про те, що як у такій ситуації можна дозволити собі мати дитину або кілька дітей.

Одна з характерних рис сучасного суспільства, і українського в тому числі, – це розповсюдження такого явища, як «чайлдфрі», тобто, «свобода від

дитини». Мається на увазі свідома відмова подружжя від народження дітей. Як відомо, в Україні більше половини українських родин не має дітей. Щоправда, сюди входять і ті родини, що мають вже повнолітніх дітей, тобто відсоток родин, що взагалі не мають дітей, навряд чи відомий. Втім, сам факт існування такого явища не може не привертати уваги. Явище, що з'явилося у 1990-і роки в Сполучених Штатах Америки, дійшло і до України та перетворилося на специфічний соціальний феномен із власною ідеологією. Тут питання економічної недоцільності мати дітей відступає на другий план, оскільки обґрунтування бездітності має певну, хоча і не абсолютну, ідеологічну спрямованість та виражається у тезі про те, що мати дітей потрібно, але це нав'язувана суспільством точка зору, і вільна людина не повинна тут йти за соціумом. Така ідеологія подекуди має певний феміністський характер, адже спростовує максимум суспільства та традиційної культури про жінку, переважно чи взагалі в першу чергу, як матір.

В цілому ж ціннісно-моральні, соціально-економічні та інші орієнтири руху чайлдфрі окреслюють це явище, коли мова не йде про людей, які відкладають народження дітей на пізніший термін або не мають твердої позиції в цьому питанні. Безплідні можуть бути, можуть і не бути чайлдфрі, оскільки, з одного боку, природжене або придбане в результаті захворювань, травм тощо безпліддя не є свідомим вибором, а чайлдфрі можуть добровільно піти на стерилізацію; з іншого боку, можлива наявність прийомних дітей. Хоча наявність дитини суперечить формальному визначенню, це не заважає деяким людям відносити себе до чайлдфрі. Тобто цей рух не є однорідним, адже добровільна бездітність може бути ґрунтованою на дуже різноманітних (у тому числі і взаємовиключних) варіантах особистих переконань. На жаль, феномен, що отримав назву чайлдфрі, поки що не став об'єктом дослідження фахівців.

За свідченнями фахівців, в цілому ситуацію в цьому аспекті існування української родини, можна охарактеризувати наступним чином: «досліджуючи зміни, яких зазнав сімейний склад населення України, слід

вказати, що сімейна структура змінюється відповідно до змін та потреб суспільства. Поширення нуклеарних сімей пов'язано з індустріалізацією суспільства та мобільним способом життя. На зниження дітності сімей впливають економічні негаразди, невпевненість у майбутньому (власному та своїх дітей), бажання досягти високого матеріального рівня, емансипація жінок, поширення розлучуваності та безшлюбної народжуваності [119, с. 26]».

Проблеми сучасної сім'ї належать до найбільш важливих і актуальних. Їхня значущість визначається тим, що, по-перше, сім'я – один з основних соціальних інститутів суспільства, наріжний камінь людського життя, по-друге, що цей інститут нині переживає непрості часи. Не випадково, при характеристиці сім'ї ми все частіше чуємо вирази «демографічна катастрофа», «сім'я скоро відітре», заклики «врятуйте сім'ю». Правда, є і заспокійливі судження: мовляй, нічого небезпечного у сфері сімейних стосунків не відбувається. Просто здійснюється поступовий перехід від застарілої моделі сім'ї до нової, такої, що відповідає вимогам сучасного способу життя. Це є нібито нормальний розвиток подій, і тривожитися з цього приводу немає ніяких підстав.

Та все ж підстави казати, що інститут родини в Україні переживає непрості часи, є. І причиною цього, якщо розглядати в широкому плані, є загальні глобальні соціальні зміни, зростання мобільності населення, урбанізація, секуляризація та інші, які спричиняють розхитування «сімейних засад». Ці та ряд інших чинників зумовили падіння сім'ї як соціального інституту суспільства, зміни її місця в ціннісних орієнтаціях. У роки реформ сталося різке зниження цього статусу. Виявилися підірваними економічні, соціальні, моральні основи сім'ї, що прискорило процес певної девальвації сімейного способу життя, довічного шлюбу, малодітності, зростання престижу поодинок-холостяцької незалежності тощо.

Для сучасного українського соціуму соціально-економічні фактори стають дійсно переважаючими по відношенню до дітонародження. Серед

найбільш гострих у цьому аспекті є питання, пов'язані, як ми вже зазначали, із складністю матеріального забезпечення родини та дітей, питання житлово-побутових умов, забезпечення майбутнього виховання та навчання тощо.

Соціально-економічні реалії сучасного українського життя відбиваються на еволюції та існуванні інституту шлюбу та пов'язаних із ним підінституцій (в першу чергу інститут батьківства).

Матеріально-фінансове забезпечення родини, яке в першу чергу покладається на батька, є першою проблемою, з якою стикається українська людина ще на початку шляху до можливого укладання шлюбу. І часто від якості цього забезпечення залежить, чи взагалі буде утворено нову соціальний «осередок» чи ні [73, с. 60].

Соціально-психологічні проблеми, з якими стикається українська родина, включають у себе досить широкий спектр проблем, адже це і ті, що пов'язані із самим фактом одруження, шлюбно-сімейною адаптацією, узгодженням сімейних і внутрішньо-сімейних ролей, особистісною автономією і самоствердженням у сім'ї. Крім того, до них відносяться і проблеми подружньої сумісності, сімейних конфліктів, згуртованості сім'ї як малої групи, насильства в сім'ї. Відомо, що родина як соціальна система, громадський інститут переживає сьогодні своєрідну «вікову кризу»: відбувається перехід сім'ї як системи, що функціонує, на якісно інший рівень. Оскільки в сучасних умовах матеріальний чинник перестає бути відповідальністю виключно чоловіків, які протягом століть були відповідальними за виживання сім'ї, відбувається закономірний перехід з одного етапу розвитку (такого собі сімейного економічного патріархату) на інший, який у сучасній літературі отримав назву біархат (подвійна влада), а отже і зміна соціальних ролей всередині родини, що ставить проблему гендерних відносин всередині родини. Як відомо, під гендером розуміють організаційну модель соціальних стосунків між жінками і чоловіками, яка не лише характеризує їхнє спілкування і взаємодію між ними, але і визначає соціальні взаємовідносини в основних інституціях суспільства, зокрема і в

інституті шлюбу. Зміни, що відбуваються в суспільстві, певною мірою позначилися на статусі чоловіка і жінки в сім'ї і в повсякденному житті, на їхньому розумінні своїх прав і обов'язків по відношенню один до одного і до дітей [71, с. 198-162].

Сфера сімейного життя виявилася місцем різкого протистояння традиційних і сучасних поглядів на ролі чоловіка та жінки. Традиційно, підкреслюємо – традиційно, соціальна роль жінки – це роль дружини і матері, тому з цієї точки зору її гендерний статус – статус домогосподарки, охоронниці сімейного «вогнища», дбайливої і емоційної виховательки дітей і тому подібне. Статус чоловіка, навпаки, включає роль добувача, працівника, споживача домашніх послуг, який не займається дітьми, а піклується про сім'ю матеріально. Згідно традиції, жінка увесь свій час, емоції, всю себе віддає сім'ї, причому сприймає своє місце і роль в сім'ї як природній стан речей, тобто приймає їх як належне [5, с. 60-75]. Традиційні уявлення відбиті у безлічі стереотипів масової свідомості, наприклад, що чоловіки не можуть проявляти ніжності і ласки до дитини, оскільки вони менш емоційні, що жінки щасливі, коли не мають роботи поза домом тощо. Тим не менше, незважаючи на певні тенденції до кореляції або зміни пріоритетів у гендерних відносинах всередині родин на користь більш сучасних серед певної (не панівної) частини українського суспільства, все ще домінують традиційні цінності та інституції. Це, зокрема видно і в перевазі традиційних форм шлюбу на відміну від сучасних альтернативних. Хоча зміни у соціально-економічних реаліях сучасного українського суспільства накладають відбиток і тут. Так, прибічники сучасних гендерних ролей не обов'язково поділяють феміністські ідеї, скоріше просто не можуть дозволити собі мати сім'ї з «одним годувальником» саме з економічних причин і тому вважають за краще підтримувати модель сім'ї із «двома годувальниками» і гендерну рівність у цьому аспекті. Сучасні реалії та зміни в суспільстві сприяють кореляції усталених поглядів та практик у площині шлюбних відносин, а в цілому ж наявна певна тенденція того, що для жінок

більш характерним є підтримка традиційних форм гендерних відносин у родині. Але це майже не стосується таких тверджень, що більшість жінок хочуть сидіти вдома з дітьми і не працювати. Навпаки, в цій площині жінки більше зацікавлені в зламі гендерних стереотипів і встановленні гендерної рівності, яка дозволяє їм освоювати нові види діяльності, повніше реалізувати свій потенціал [65, с. 31]. Крім того, жінок більше і серед тих, хто вважає, що і чоловік, і жінка повинні вносити матеріальний вклад до сімейного бюджету. А, з іншого боку, багато жінок активніше, ніж чоловіки, підтримують застарілі стереотипи, наприклад, що чоловіки не можуть піклуватися про дітей, і це майже повністю має бути пріоритетом для жінки. Аналізуючи сучасну ситуацію в гендерних відносинах у родинах, українська дослідниця М. Хрустальова зазначає, що «гендерні уявлення про сімейні ролі в української молоді перебувають у процесі трансформації, мають риси як традиційного розподілу ролей, так і постмодерного. В очікуваннях щодо ролей як жінок, так чоловіків домінує установка на емоційну складову кохання та емоційну підтримку. Важливою складовою життя молоді сім'ї є розподіл влади [172]».

Соціально-психологічні аспекти буття шлюбу включають у себе також і питання сімейного насильства. Як відомо, під цим розуміються будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. Тобто насильство в родині передбачає такі форми, як фізичне, економічне, сексуальне та психологічне насильство. Коли ми говоримо про насильство в родині та різноманітні його форми, то мова йде про ті чи інші форми домінування або контролю над поведінкою іншої людини. Причому тут ми стикаємося із проблемами тривалими, що мають певну історію, яка часто сягає у сімейну матрицю того чи іншого члена родини. Як зазначає дослідник цієї проблеми М. Ларченко, «чинниками

криміналізації сімейно-побутових відносин є: 1) вікові та статеві невідповідності подружжя; 2) незадовільні умови його життя та суттєва різниця соціальних ролей і статусів; 3) порушення нормальної структури сім'ї та ведення домогосподарства; 4) стан психічного та фізичного здоров'я; 5) недоліки соціально-психологічної комунікації подружжя, в тому числі різниця у ціннісних орієнтаціях, рівнях емоційності; б) зловживання алкоголем або наркотиками тощо [72, с. 66-71]». Вже з цього видно, що проблема насильства в родині є проблемою психологічною, юридичною, економічною, моральною, яку вирішувати потрібно комплексно, залучаючи й державні, й громадські, й інші ресурси. Тим більше, що норма про рівноправність встановлена законодавством, це стосується як питання гендерної рівності, так і питання насильства, адже у Кодексі про шлюб та сім'ю в Україні прямо вказується, що «не допускається будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг при одруженні і в сімейних відносинах залежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин (ст. 4).

Досить гостро стоїть питання відчуття незахищеності, байдужості з боку держави, суспільства щодо проблем родини. З одного боку, це ставить питання відповідальності державних інституцій та посилення матеріально-фінансової підтримки, що у черговий раз свідчить про те, що будь-яка сім'я потребує державної і соціальної підтримки. З іншого боку, непоодинокими є думки, що в сучасному українському суспільстві наявний певний перекис у цьому сенсі, коли фактично всі питання щодо забезпечення родини люди перекладають на державу та не поспішають вирішувати їх самостійно.

Необхідність вирішувати різноманітні питання з укладанням шлюбу ставить і проблему фізичного здоров'я та можливості його підтримки. Стан здоров'я членів сім'ї і часта відсутність можливостей для хорошого лікування великою мірою хвилює сім'ї великих міст, що, на перший погляд,

виглядає дивно, ніж родини малих міст або сільські сім'ї. До певної міри складається суперечлива ситуація: з одного боку, у великому місті, очевидно, значно більше можливостей для хорошого лікування, більше медичних установ, у тому числі краще оснащених і обладнаних, ніж в малих і середніх містах, а тим більше сільських поселеннях. А з іншого боку, далеко не всі сім'ї великих міст можуть скористатися дорогими медичними послугами, а саме в таких містах відсоток захворюваності внаслідок екологічно несприятливої обстановки набагато більший [171, с. 53].

До певної міри така ж ситуація у площині житлово-побутового забезпечення родини. Для великих міст це питання стоїть набагато гостріше, ніж для малих міст та сільської місцевості, адже великі ціни на житло, особливо це стосується молодих родин, що не мають власного житла. Державні програми соціального житла поки що не працюють так, як хотілося б. Навпаки, питання дати дітям якісну освіту турбує як раз жителів малих міст та селищ, що, вочевидь, пов'язано із значно розвиненішою сіткою середніх та вищих навчальних закладів у великих містах. А отже у малих і середніх містах, в сільських поселеннях обмежені можливості дати дітям хорошу освіту є актуальнішим, ніж для великих міст, що є одним з найбільш вагомих факторів існування родини в Україні.

Серед проблем, з якими стикаються українські родини, є проблеми у вихованні дітей, які частіше зустрічаються у великих містах, дещо менше в сім'ях середніх і малих міст та особливо в сільських сім'ях (хоча там свої проблеми, пов'язані із тотальним крахом сільської соціальної інфраструктури та докорінними змінами у господарсько-економічних інституціях села). Тим не менше певною тенденцією стає те, що чим більше міста, тим сильніше роз'єднані в них батьки і діти, тим ширше коло спілкування дітей і підлітків серед однолітків, більше «спокус» і місць проведення дозвілля. У сільських сім'ях, навпаки, міцніше родинні зв'язки, велика інформованість батьків про своїх дітей з боку вчителів, сусідів і інших жителів поселення. З цим пов'язано те, що значна більшість українських родин стикається із

проблемою поєднання роботи з вихованням дітей (очевидно, гостра для сімей із малими дітьми), що є проблематичнішим саме для міських сімей, ніж для сільських. Це пояснюється великою завантаженістю міських батьків на роботі, великими відстанями і віддаленістю роботи від будинку. Менш проблематично для сільських жителів у порівнянні з міськими є також стосунки в сім'ї і на роботі, що теж пояснюється особливостями сільського життєвого устрою. Ця проблема набуває особливої гостроти, адже послаблюється роль батьків у вихованні. Дійсно, це відбувається в силу трудової зайнятості, перевантаженості побутовими проблемами, втрати моральних орієнтирів, переоцінки цінностей, а нерідко невміння і небажання займатися з дітьми, особливо батьків. І тут ми стикаємося із цілою низкою проблем, пов'язаних не тільки із проблемами виховання, а і самого існування родини як єдиної спільноти [104, с. 103-108].

Як відомо, шостий принцип Декларації прав дитини стверджує, що «дитина для повного й гармонійного розвитку особистості потребує любові і розуміння. Вона має, якщо це можливо, рости під опікою та відповідальністю своїх батьків, в атмосфері любові і моральної та матеріальної забезпеченості». А згідно статті 12 Конституції України «виховання в сім'ї є першоосновою розвитку особистості дитини. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право й зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за порушення прав і обмеження законних інтересів дитини на охорону здоров'я, фізичний і духовний розвиток, навчання, невиконання та ухилення від виконання батьківських обов'язків відповідно до закону» (Конституція України, стаття 12).

Ситуація із проблемою виховання дітей у сучасних українських родинях ускладнюється розшаруванням у цій площині, адже існують суттєві відмінності у вихованні в родинях, де одна дитина, де дві дитини, у багатодітних родинях, а також неповних родинях.

Звісно, непотрібно стверджувати про якусь тотальну загрозу, але і закривати очі не треба на те, що за останні десятиліття саме внаслідок процесів, що нами були описані вище, ще більше загострилися проблеми соціального сирітства, збільшилася кількість дітей, кинутих батьками або відібраних у них згідно із законом. Зростає кількість дітей, що втікають із сімей внаслідок жорстокого поводження з ними або відсутності взаєморозуміння. Все більше з'являється малолітніх бомжів, бродяг, жебраків, росте і фемінізується підліткова і дитяча злочинність.

І тут проблеми соціально-економічні стають в один ряд із проблемами ціннісно-моральними. Розмивання ідеалів і моральних цінностей падає на ґрунт кризи у соціально-державному забезпеченні здорового розвитку інституту родини, батьківства та виховання дітей, що видно з різкого скорочення випуску вітчизняної дитячої літератури і витворів мистецтва, коли екрани телебачення і кінотеатрів заповнені фільмами, що частенько пропагують жорстокість, насильство, порнографію, зменшується число дитячих бібліотек, позашкільних установ естетичного напрямку, багато хто з них функціонує на приватній, а відтак платній, основі тощо.

Те, що дитина в дитячі роки придбає в сім'ї, вона потім зберігає впродовж усього подальшого життя. Важливість сім'ї як інституту виховання обумовлена тим, що в ній дитина знаходиться впродовж значної частини свого життя, і по тривалості своєї дії на особу жоден з інститутів виховання не може порівнятися із сім'єю. В ній закладаються основи особистості дитини, і до вступу до школи вона вже є більш ніж наполовину сформованою як особистість.

Сім'я може виступати як позитивним, так і негативним чинником виховання. Позитивна дія на особистість дитини полягає в тому, що ніхто,

крім найближчих для неї в сім'ї людей (матері, батька, бабусі, дідуся, брата, сестри тощо), не відноситься до дитини краще, не любить її так і не піклується про неї стільки. І в той же час ніякий інший соціальний інститут не може потенційно завдати стільки шкоди у вихованні дітей, скільки може зробити сім'я. Варто розуміти, що сім'я – це особливого роду колектив, що грає у вихованні основну, довготривалу і найважливішу роль.

Однією з найбільш гострих проблем сучасного українського соціуму є проблема розлучень, адже питання соціальної стабільності українських родин є дійсно одним з найболючіших.

При тому, що в Україні кількість розлучень зменшується, Україна тим не менш залишається на одному із чільних місць в Європі (друге після Росії) за цими показниками. Незважаючи на складність та болючість цієї проблеми, Інтернет-мережа наповнена даними та порадами на кшталт «як оформити розлучення», «як швидко розлучитись» та скільки це коштує, як правильно розділити майно, приклади оформлення документів тощо.

Фахівці говорять, що економічний чинник не є найголовнішим руйнівником шлюбу. Головна причина – це в першу чергу міжособові конфлікти, конфлікти інтересів, відсутність взаєморозуміння. Також варто зазначити, що кожен четвертий шлюборозлучний процес починається через алкоголізм. Також одним з чинників розлучень в Україні є труднощі житлово-побутових умов та інших матеріально-фінансових проблем (тобто економічні чинники на третьому місці). А вже за ними йдуть питання зради, насильства, ревності та сексуальне незадоволення тощо. Ще одно важливе спостереження соціологів стосується того, що в нашій країні дитина не є стримуючим чинником. До половини розлучень в Україні відбувається в сім'ях, де є діти. Іншими словами, причинами великої кількості розлучень в багатьох випадках стала втрата морально-етичних основ сім'ї та святості подружніх стосунків. Звісно, причини є набагато глибшими, але однією з них є сімейні конфлікти, причиною яких є різні фактори, зокрема: неправильне розуміння сутності шлюбу та сім'ї, недостатня психологічна підготовленість

молодих пар до спільного сімейного життя, неготовність до обмеження власної свободи та багато іншого.

Складність ситуації з розлученнями в Україні обумовлена тим, що статистика тут не є стабільною і, на жаль, за свідченнями фахівців, не є позитивною. Незважаючи на те, що у двотисячні роки кількість розлучень в країні до певної міри зменшується, хоча і залишається на кризовій стадії «на два шлюбу одне розлучення», у подальшому ситуація може змінитися, адже може спрацювати «міна уповільненої дії», що була запущена у 90-і роки ХХ ст. Саме тоді нестабільна соціально-економічна обстановка, злам культурних пріоритетів та моральних норм, загальна психічна нестабільність та нервозність безжально розколювали сім'ї. Сьогодні діти тих, хто в ті 1990-ті розлучився, стали «групою ризику». Вони вже самі обзавелися сім'ями, і, на жаль, багато з них на межі розлучення. Тут ми можемо спостерігати певну тенденцію та очевидний зв'язок, з одного боку, що коли сім'я проходить разом крізь кризи (економічні, психологічні тощо), коли подружжя продовжує залишатися разом, не дивлячись ні на що, воно стає прикладом для дітей. Іншими словами, ті, хто виріс в повноцінних сім'ях, триматимуться один за одного. З іншого боку, ті, у кого розвелися батьки (у ті роки), розлучаються з партнером при щонайменших труднощах саме внаслідок того, що не знають іншої моделі розвитку.

Проблема розлучення як фактору соціальної нестабільності ставить питання наслідків, як соціальних, так і інших. Так, серед основних наслідків розлучень, що сутнісно впливають на подальший суспільний розвиток країни, називають кореляцію у дітонароджуваності. У ряді випадків жінка після розлучення так і залишається самотньою. Тобто зростає кількість неповних родин. Також варто зазначити небажання розлучених вступати у повторний шлюб.

Виходячи із зазначеного, варто розуміти, що розлучення є однозначно негативним явищем у суспільстві. Для покращення такої ситуації потрібно виховувати в людях морально-етичні основи сім'ї.

Українська традиційна культура, менталітет, що відобразилися, зокрема, і в українській мові, дуже чітко визначають ті ціннісно-моральні пріоритети, які український соціум вбачав за потрібне мати у шлюбно-сімейних відносинах. Так, відомо, що якщо в російській мові етимологія слова «брак» походить від дієслова «брати», «відбирати». Тобто воно вказувало на пріоритет одноосібної, односторонньої системи, де суб'єктом відносин був чоловік, а жінка – пасивним об'єктом впливу, що обумовлювалося патріархальною парадигмою суспільних відносин. Українська ціннісна парадигма вбачала у цьому феномені, навпаки, взаємообумовлений, гармонійний контакт та зв'язок, адже українське слово «шлюб» бере свій початок від давньослов'янського слова «сьлюб», що означало урочисту обіцянку, а відтак «слюбитись» в українській мові означає «домовитися» [50, с. 441]. Відтак, для української ментальності родина – це особливо важливий соціальний інститут.

Родина була і є для українського суспільства, попри всі соціальні зміни сучасності, пріоритетом та однією з найвищих цінностей, адже в сім'ї відбуваються народження і виховання дітей, в ній піклуються про престарілих і непрацездатних її членів, організують побут і відпочинок. У хорошій, дружній сім'ї людина знаходить своє щастя, діти зростають здоровими і гідними членами суспільства, від обстановки в сім'ї багато в чому залежить, як людина вчиться, працює, поводить себе в побуті.

Розвиток сім'ї як соціального інституту пов'язаний із багатьма аспектами сучасного соціуму, соціальних, соціально-економічних, соціально-психологічних, емоційно-почуттєвих, сексуально-гендерних питань.

Сім'я, оскільки є головним осередком суспільства, відчуває на собі фактично всі проблеми, які мають місце в соціумі. Тому характер реалізації властивих родині функцій залежить великою мірою від стану суспільств в цілому. Фактично все, що зв'язує нас із навколишнім світом, пов'язано із сім'єю. Моральні цінності, орієнтири і переконання людини закладаються у родині. Перші уроки «можна» і «не можна», «добре» і «погано», перші

прояви тепла і опікування, жорстокості і байдужості формуються сім'єю і в сім'ї. Істинно вихована людина може бути вихована в тому середовищі, в якому шанують традиції і звичаї поколінь, де є спадкоємність між минулим, сьогоднішнім і майбутнім. Таку можливість дає людині тільки її сім'я.

2.3. Формування партнерської моделі сім'ї в умовах сучасної України

У попередніх підрозділах даного дисертаційного дослідження ми проаналізували погляди, які формувалися щодо сім'ї найвидатнішими представниками періоду античності (Платон, Аристотель), середньовіччя (Августин, Т. Аквінський), епохи Просвітництва (Т. Гоббс, М. Монтень, Дж. С. Мілль, Ш. Фур'є, І. Кант, Й. Г. Фіхте, Г. Гегель), нового часу (І. Бахофен, Ф. Енгельс, Л. Морган), а також погляди сучасних американських, західноєвропейських, радянських соціологів, філософів та культурологів (Е. Тоффлер, Т. Парсонс, Е. Гідденс, П. Сорокін, А. Харчев). Простежили еволюцію західноєвропейської сім'ї у період постмодерну, розглянули культурні особливості традиційної української (селянської) сім'ї, а крім того, подали її сучасний портрет із притаманними їй проблемами та перспективами, що дає нам передумови для формування партнерської моделі сім'ї в умовах сучасної України.

Для формування такої моделі автором даного дисертаційного дослідження за співробітництва з Всеукраїнським благодійним фондом «Сім'я», компанією AVON Україна, дослідницькою компанією ONLY PRAVDA з липня по листопад 2012 року вперше в Україні було організовано та проведено всеукраїнське комплексне (якісне і кількісне) дослідження на тему «Фактори сімейного щастя», головна мета якого – виявити факти, що сприяють міцним відносинам подружжя та щасливому шлюбу, дослідити

причини нещасливих шлюбів, щоб зрозуміти шляхи та дії для зміцнення української сім'ї.

Дослідження проводилося в п'яти регіонах країни: містах Львів, Київ, Конотоп, Донецьк, Севастополь і передбачувало 1256 інтерв'ю з дорослим населенням, серед якого були як розлучені, так і одружені, причому одружені були умовно поділені на три групи за «рівнем щастя»: «нещасливі», «середні» і «щасливі».

Для отримання максимально об'єктивних результатів, згідно з розробленими квотами, були опитані респонденти різної статі, віку, з різним рівнем прибутку, які представляють різні соціальні класи, професійні групи тощо.

Слід зазначити, що перед початком польового етапу дослідження, в межах його якісної складової у м. Києві та Львові було проведено 10 діад (парні інтерв'ю) з жінками та чоловіками щасливого подружжя (шлюб триває довгий час, подружжя вміє знаходити вихід із складних ситуацій, має або планує мати дітей) і 10 глибинних інтерв'ю з тими, в кого шлюб виявився невдалим (постійні конфлікти в родині, розлучення), тривалість яких, загалом беручи, склала 2700 хвилин (45 годин). Протягом цього часу респонденти в невимушеній атмосфері розмовляли із соціологами, розповідаючи історії свого сімейного життя, від періоду знайомства до теперішнього часу. Говорили про успіхи та помилки у своїх взаємовідносинах, про те, що, на їхню думку, зміцнює і що руйнує сім'ю.

Дана робота дозволила найякісніше підготувати анкети, передбачені для польового етапу дослідження (опитування респондентів), які містили в собі весь спектр питань, відповіді на які дозволяють нам зробити максимально об'єктивні висновки щодо умов і основних складових формування щасливої сім'ї.

Отже, із впевненістю можна стверджувати, що партнерська сім'я може бути створена тільки на засадах любові та згоди, довіри, вірності, рівної

поваги люблячих людей один до одного, терпіння, уважного ставлення і ніжності за умови достатньої особистісної зрілості кожного з подружжя.

Розглянемо дану квінтесенцію більш детально.

Першою складовою формування партнерської сім'ї, на якій ми акцентували увагу, є любов. Як ми зазначали раніше, присвятивши цілий підрозділ дослідженню даного феномена, любов – це в першу чергу бажання і готовність жити заради добра і щастя другої половини. Це увага і турбота, вміння відчувати душу тієї людини, яка поряд із тобою. Це повага один до одного і терпіння. Любов – це спільна творчість і щаслива праця. Заради любові людина повинна бути готовою змінюватися на краще і вдосконалюватися. Вона повинна прагнути зробити свою половинку щасливою. Але для цього потрібно зрозуміти, що таке щастя, як його зберегти і як приблизити любов у сім'ї. За певних умов любов зберігається в сім'ях навечно і ніколи їх не залишає, не стає слабшою з часом, а навпаки, стає більш міцною та глибокою.

І коли двоє людей впевнені, що саме так вони розуміють любов, більш того, вони готові поступово формувати таку любов у своїх взаємостосунках, то це є добрим ґрунтом для створення партнерської сім'ї.

Щоб сім'я була щасливою від самого початку, потрібно відповідально підійти до вибору своєї другої половини. Вибір повинен бути заснований не тільки на зовнішніх якостях: красі, стрункості, силі, – він повинен бути приємним для душі. Закохані повинні розуміти і відчувати один одного з одного тільки погляду. «Кожен з нас – це половинка людини, розсіченої на дві камбалоподібні частини, – зазначає у своєму відомому міфі про андрогінів Платон, – і тому кожен шукає завжди відповідну йому половинку...Коли будь-кому...трапляється зустріти як раз свою половину, обох охоплює таке дивовижне почуття прихильності, близькості і любові, що вони воістину не хочуть розлучатися навіть на короткий час. І люди, які проводять разом усе життя, не можуть навіть сказати, чого вони, власне, хочуть один від одного. Адже не можна ж стверджувати, що тільки заради задоволення похоті настільки

ревно прагнуть вони бути разом. Ясно, що душа кожного хоче чогось іншого; чого саме, вона не може сказати і лише здогадується про свої бажання, лише туманно натякає на них...Причина цьому так, що така була споконвічна наша природа і ми становили щось цілісне [95, с. 98-100]».

В сучасному європейському суспільстві, на відміну від цілого ряду історичних періодів минулого, головним мотивом вступу до шлюбу є почуття любові між чоловіком та жінкою [130, с. 21]. Отже, створюючи сім'ю, подружжя вірить, що в нього вона буде міцною та щасливою. Проте дійсний стан речей свідчить про інше. Як ми вже зазначали в першому розділі, на 1000 шлюбів в Україні в середньому припадає 550 розлучень [43], при цьому, більшість сімей з тих, що не розлучилися, не є щасливими у своєму подружньому житті.

Чому відбувається так, що більшість сімей не спроможна «виростити» власне щастя і зробити шлюб таким, яким вони хочуть, щоб він був? Однозначної простої відповіді тут бути не може. Однак із впевненістю можна стверджувати, що одного тільки прагнення і бажання бути щасливими недостатньо. Необхідно мати певні уявлення про сім'ю, усвідомлювати принципи, на яких будується справжня сім'я, знати, як працювати над стосунками в сім'ї, а в першу чергу розуміти, що є основою сім'ї, її глибинною екзистенціальною сутністю.

Щоб розглянути змістові складові сказаного, почнемо від самого початку. Припустимо, що двоє людей (чоловік та жінка), які так довго шукали один одного, все-таки зустрілися. Вони закохані і цікаві один одному. Вірять, що їхнє кохання буде жити вічно, і кожен є саме тією половинкою, яку вони повинні були знайти на цій землі. Але що ж відбувається далі? Закохані повинні розуміти, що їм дано час (місяць, рік, два), протягом якого вони повинні пізнати один одного і зрозуміти, чи готові вони створити сім'ю і прожити один з одним усе життя в любові і турботі один про одного, доки смерть не розлучить їх.

Однак усі використовують цей час по-різному. Нерідко протягом декількох тижнів або місяців майбутнє подружжя готується до весілля як до найбільш грандіозної події в їхньому житті. Воно підбирає ресторани, ретельно продумує список і кількість гостей, шукає кращих операторів та фотографів, думає про оздоблення автомобілів, планує різні розваги та багато іншого, і все це лише для того, щоб їхнє торжество пройшло добре. Так, весілля дуже важлива подія в житті молодої сім'ї, але ця подія триває всього один або кілька днів, а потім перетворюється на історію.

А далі починається сімейне життя. І тут виникає питання: наскільки ретельно люди до нього готувалися. Адже воно є набагато більш складною та трудомісткою справою, ніж організація нехай навіть найбільш пишного весілля. Чи замислювалося подружжя про форму взаємовідносин у їхній майбутній сім'ї, про те, які завдання буде виконувати кожен із подружжя, про те, як вони будуть вирішувати труднощі та конфлікти, як будуть спілкуватися зі своїми новими друзями та родичами. А також якими є найближчі плани їхньої сім'ї: чого подружжя хоче досягнути за перший, другий рік свого сімейного життя.

Або існує надія на те, що все якось складеться само по собі. Але, як ми вже писали у першому розділі дослідження, наводячи статистику і основні причини розлучень, у подружньому житті нічого не складається само по собі. В цей період, пізнаючи один одного, кожен сам повинен подумати над питаннями, без відповідей на які просто не можна зробити крок до створення своєї власної сім'ї:

- *Наскільки добре я знаю свою другу половину?*
- *Чи зможу я оточити піклуванням цю людину?*
- *У чому саме я готовий змінитися заради створення нашої сім'ї?*
- *Чи зможе ця людина бути щасливою зі мною?*
- *Наскільки в нас співпадають погляди і позиції з важливих життєвих напрямків (чи то народження та виховання дітей, чи то погляди на світ, наші цінності)?*

Про це необхідно думати, розмірковувати, розмовляти до створення сім'ї, а не після. Адже дуже часто ми думаємо про певні речі, розраховуємо на щось, але не ділимося цим зі своєю половиною. Нам здається, що в неї чи в нього така ж думка з того чи іншого питання, що і в нас, хоча насправді все може бути зовсім інакше. Як приклад можна навести наступну ситуацію: чоловік хоче виховувати двох або трьох дітей, а його друга половина навряд чи замислюється про одну дитину, більш того, тільки після декількох років кар'єри. Це неодмінно стане причиною конфліктів.

Таким чином, якщо в процесі пізнання один одного люди виявляють труднощі чи невідповідності, які у подальшому будуть перешкоджати формуванню щасливих взаємин у їхній родині, необхідно намагатися вирішувати ці труднощі, а не відкладати їх на невизначений термін. Оскільки надалі вони самі по собі не вирішаться, а, можливо, тільки посиляться, що цілком імовірно зможе зіпсувати подружжю життя.

Для створення щасливої партнерської сім'ї важливо, щоб у цей період люди проводили час так, щоб вони максимально могли пізнати один одного. Зустрічатися необхідно не тільки в кафе, клубах, на вечірках у компанії друзів, оскільки для пізнання один одного цього недостатньо. Варто відвідувати кіно і театр, їздити на екскурсії, проводити час із батьками свого коханого або коханої. Сьогодні багато хто не приділяє цьому належної уваги. Хоча, якщо в люблячих один одного людей серйозні наміри, видається логічним більше приділяти уваги, наприклад, спілкуванню з батьківськими сім'ями один одного.

Маючи уявлення про батьків і родичів своєї другої половини, людина дуже багато дізнається про глибину його або її особистості. І якщо, наприклад, в родині чоловіка ставляться один до одного турботливо і ласкаво, значить дуже ймовірно, що і він буде так само ставитися до своєї другої половини. Якщо він любить і поважає своїх батьків, імовірно, що він буде розвивати любов у своїй сім'ї і цінувати відданість один одному.

Батьківська сім'я – це середовище, в якому майбутнє подружжя може бачити ті моделі, які кожен із них буде намагатися підсвідомо побудувати в своїй сім'ї. Які стосунки між батьками, братами і сестрами, як вони виявляють повагу і любов, чи виявляють її взагалі, як проводять вільний час, як розподіляються обов'язки між членами сім'ї – все це значимі елементи пізнання один одного. Про це не варто забувати, якщо ми хочемо сформувати дійсно щасливу сім'ю. При цьому головне пам'ятати, що труднощі або невідповідності, які виявляють закохані, необхідно не відкладати з надією на те, що все зміниться на краще після весілля, а вирішувати зараз, оскільки в подальшому це буде зробити набагато складніше.

Як вже було сказано, любов – фундамент щасливої сім'ї. Однак це не єдина основа, на якій можна створити таку сім'ю. Наступними ключовими складовими є довіра і чесність. «Як можна мати справу з людиною, якій не можна довіряти? Якщо у візку немає осі, як можна в ньому їздити?» – говорив видатний стародавній мислитель і філософ Китаю Конфуцій, розглядаючи довіру як одну з основ, на яких формуються взаємини людей. «Довіра, – пише С. Крилова, – це глибинна основа стосунків чоловіка та жінки, стрижень, без якого розпадається сім'я. Без довіри подружжя сім'я перетворюється на союз самотніх людей, відчужених один від одного. Довіра створює в сім'ї атмосферу свободи й екзистенціальної відкритості, а тому допомагає розвивати відносини, робить їх творчими і натхненними [167, с. 63]».

Однак така довіра не є даністю, вона формується в процесі спілкування і пізнання один одного. Які вчинки робить кожен із подружжя, чи підтримують вони один одного в складних життєвих ситуаціях, як реагують на ті чи інші обставини в житті тощо.

Щоб подружжя могло повністю довіряти одне одному, воно повинно розвивати в своїх відносинах аспект дружби. Щасливі сім'ї – це сім'ї справжніх друзів. В житті чи не кожному людину супроводжують друзі і

товариші, більш того, дуже часто друзям довіряють значно більше, ніж членам сім'ї або близьким. Однак із того моменту, коли двоє людей формують свою сім'ю, взаємовідносини з їхніми друзями і близькими повинні зазнати суттєвих змін. Тому що саме чоловік і дружина із цього моменту є найдорожчими і близькими один одному людьми. В них не повинно бути проблем чи питань, які вони не могли б обговорити один з одним. І якщо, створивши сім'ю, подружжя буде, як і раніше, більше довіряти своїм друзям або близьким, то навряд чи можна буде вести мову про формування повної довіри в сім'ї.

Досягнути повної довіри в сім'ї складно, для цього необхідні час і зусилля, однак втратити його можна за мить. Тому протягом усього спільного життя подружжя повинно бути максимально чесним один перед одним.

Наступною, не менш значимою складовою, без якої неможливо сформувати партнерську сім'ю, є вірність. «Що можуть люди без вірності? Що вдається без вірності? Нічого», – зазначає російський філософ І. Ільїн [55]. «Все велике закладено глибоко; воно зріє повільно; потребує людей із глибокими почуттями і твердою волею – людей, маючих потребу в остаточній міцності своїх переконань і почувуючих себе лише тоді добре, коли знають, що їх підтримує вірність. Швидко виникає лише неповноцінне; проте воно й живе недовго [55]».

Багато хто розглядає феномен вірності лише як подружню вірність. Але це дуже поверхово. Суть цього слова значно глибше і полягає в тому, що подружжя, перед тим як створити свою сім'ю, зобов'язано «спалити всі мости», які дозволили б йому повернутися назад. «Щоб бути вірним, треба щось любити; тобто треба взагалі вміти любити, а саме безроздільною повною любов'ю. Ця любов і визначає людину. Вона прив'язує її до улюбленої цінності, і вірність, таким чином, є прихильністю цінності. Хто нічого не любить, той, неприкаяний, пурхає, нічому не вірний, хто все зраджує. Хто дійсно любить, той «не може інакше»: в ньому панує

внутрішній закон, свята необхідність. Не те щоб ця необхідність була йому за тягар або поневолювала його: ні, але він і не хоче інакше, він нічого іншого і не бажав би і не міг. Цю необхідність він сприймає як щось обране ним і бажане: як самовизначення, як істинну свободу. Вона для нього легка і «природня»; і він несе і свою вірність, як єдину і природну можливість свого життя... [55]».

Людина не в силах передбачити те, що чекає на неї в житті. Не виключено, що з часом у сім'ї може трапитися лихо (подружжя не зможе мати дітей, хтось, потрапивши в аварію, стане інвалідом, і йому буде необхідний догляд, більш того, пара більш не зможе вести статеве життя і т.д.) Кожен із подружжя повинен поставити собі запитання: «Як я буду поступати в такій ситуації?» І тільки тоді, коли закохані з усією відповідальністю зможуть сказати, в першу чергу самим собі, а потім і один одному, що готові любити свою другу половину і піклуватися про неї і в радості і в горі, і в багатстві і в бідності, і в хворобі і в здоров'ї, до самої смерті, тоді можна робити крок до створення своєї сім'ї, оскільки є підстави, що подружжя зможе подолати ті труднощі і конфлікти, які неодмінно виникнуть в їхньому житті.

«В сфері людських стосунків віра, – зазначає з цього приводу Е. Фромм, – є неодмінною рисою всякої серйозної (...) любові. «Мати віру» в іншу людину – це значить бути впевненим у надійності й незмінності її фундаментних установок, самої суті її особистості, її любові. Під цим я маю на увазі не те, що людина не може змінювати своїх думок, а те, що її основні мотивації залишаються одними і тими ж; наприклад, що її повага до життя і людської гідності складає частину її самої і не може змінитися [161, с. 179]». Цю унікальну властивість вірності І. Ільїн описує наступним чином: «Я залишаюся тим, хто я є, я буду любити те, що прив'язало моє серце; і я буду діяти так, поки мої груди будуть здійматися від подиху життя». Здається, як просто поводитьься вірність! Однак вона – рідкісний гість на землі [55].

Отже, розглянувши кілька ключових складових, необхідних для формування партнерської сім'ї, ми підійшли до наступної умови. Для того щоб подружжя могло свідомо розвивати і підтримувати у своїй родині описані вище чесноти, кожен з них певною мірою повинен бути зрілою особистістю, де зрілість в першу чергу означає вміння взяти на себе певні зобов'язання і готовність відповідати за прийняті рішення.

Згідно з нашим законодавством, як, втім, і із законодавством більшості європейських держав, перед тим як одружитися, людина повинна досягнути 18 років. Тобто прийнято вважати, що до цього віку людина вже може бути відносно зрілою особистістю, яка здатна взяти відповідальність за себе, свою другу половину, за дітей і т.д. Однак до цього віку всі люди мають зовсім різний рівень зрілості.

Слід зазначити, що подружжя зрілість містить в собі декілька основних видів: фізичну, юридичну, сексуальну, економічну, психологічну. Однак якщо з фізичною (здатність організму виконувати елементарні завдання, які передбачає шлюб, такі як прибирання, готування їжі, покупка продуктів та інш.) та юридичною (досягнення 18 років до реєстрації взаємин) зрілістю все відносно зрозуміло, то на сексуальній, економічній та психологічній зрілості варто зупинитися більш детально.

Отже, що ж таке сексуальна зрілість? Було б глибокою помилкою вважати, що це лише здатність і вміння вести статеве життя. Якщо подружжя саме так розглядає цей аспект зрілості, сприймаючи один одного як об'єкт задоволення певних своїх потреб, це неминуче призведе до руйнування взаємин.

Сексуальна зрілість – це складний феномен, який містить в собі цілу низку компонентів: і біологічний (можливість народжувати дітей), і емоційний (пов'язаний з почуттєвим сприйняттям статевого партнера, з інтуїтивним сприйняттям його намірів, бажань, його стану), і інтелектуально-вольовий (пов'язаний із піклуванням про іншу людину) тощо.

На жаль, ані в школі, ані в батьківській сім'ї більшість з нас, проходячи стадії дитинства та юності, як правило, не отримує знань про те, що значить сексуальність людини і як нею необхідно розпоряджатися в житті. Не отримуючи цих знань вдома, підліток черпає їх із вулиці, а вулиця вчить його споживати. Сучасна музика, живопис, фотографія, реклама і мода, ЗМІ та інші засоби комунікації переповнені еротикою і сексуальністю, все навколо говорить про те, щоб людина цим користувалася і, таким чином, брала від життя все.

Однак серйозною проблемою тут є те, що молодь, занадто рано заглиблюючись у практичне вивчення природи людської сексуальності, ведучи активне і безладне статеве життя, не знає розміру ціни, яку їй так чи інакше доведеться за це заплатити в майбутньому.

До цієї страшної ціни входять: безпліддя, небажана вагітність, аборти, різні венеричні хвороби, підвищений ризик подружньої зради, властивий як чоловікам, так і жінкам (це пояснюється тим, що в людини, яка веде активне статеве життя до шлюбу, з'являється звичка змінювати партнерів, і, перебуваючи в шлюбі, їй набагато важче придушити дане прагнення і зупинитися), психічні розлади тощо.

У той час як, ми вже зазначали це раніше, чи не кожна людина, яка живе на землі, прагне створити власну сім'ю і рано чи пізно її створює. Однак, коли двоє людей, які знайшли один одного, прийняли рішення створити сім'ю, мріючи про дітей і прекрасні взаємини, раптом дізнаються, наприклад, про те, що вони ніколи не зможуть мати своїх власних дітей, і причиною такої ситуації у більшості випадків є їхня незріла, неправильна сексуальна поведінка в юнацькому віці, – це трагедія. Це та ціна, яку вони, як правило, не готові сплачувати.

За офіційною статистикою станом на 2010 рік в Україні зафіксовано понад 820 тисяч безплідних подружніх пар [130, с. 143]. За неофіційними даними станом на початок 2012 року таких сімей налічується близько 1,5 млн. Причин тому багато, але їхня лєвова частка припадає саме на незріле

відношення до своєї сексуальної поведінки в юнацькому віці. Крім того, змінюючи сексуальних партнерів, постійно створюючи і розриваючи взаємовідносини, травмується емоційно-психологічний, почуттєвий, духовний світ людини.

Тому вкрай важливо пам'ятати, що перед тим як приймати будь-яке рішення, необхідно уявляти, яким буде результат. Треба поставити собі питання: «Яку ціну я повинен буду заплатити за це задоволення?» Однак людина не завжди готова думати та аналізувати до того, як робити якісь вчинки. Часом простіше сприйняти те, що диктує суспільство та навколишній світ.

Що ж включає в себе економічна зрілість? Звичайно ж, це здатність забезпечити всім мінімально необхідним для нормального існування себе та членів своєї сім'ї, незалежно від віку подружжя.

Однак тут все не так однозначно. На жаль, у нашій державі вкрай рідко можна зустріти економічно зрілу сім'ю, тим більше молододу, оскільки рівень бідності в країні є вкрай високим, а рівень життя – низьким. Більш того, за даними Інституту соціологічних досліджень, найбіднішими в Україні є саме сім'ї з дітьми. Так, рівень бідності сімей з двома дітьми становить 39,6%, з трьома – 53,8%, з чотирма і більше дітьми – 72,3%. Нонсенсом є те, що навіть у сім'ях, в яких обоє батьків працюють, рівень бідності досягає 23,1% [102].

Таким чином, в умовах наших реалій певна економічна незрілість – це абсолютно нормальне явище, особливо властиве молодій сім'ї.

Однак є різниця, якщо уявити, наприклад, молододу пару, яка хоче створити свою сім'ю, хоча в змозі покривати лише 20-30% своїх витрат, але при цьому майбутнє подружжя має реальне бачення того, в який спосіб протягом певного часу воно зможе збільшити свої прибутки. В такій ситуації можна говорити про певну економічну зрілість закоханих.

Однак коли двоє студентів, не маючих зовсім ніяких доходів, не маючи, крім того, і терпіння, створюють свою сім'ю, їх не можна назвати готовими до шлюбу. Вони ще занадто незрілі, оскільки недооцінюють той

вплив, який буде чинитися на їхню сім'ю тими, хто буде їх утримувати, чи то батьки, чи друзі або будь-хто ще. Така сім'я не зможе приймати самостійні рішення і нести за них відповідальність. Перший час, можливо, це і не буде помітно, однак незабаром усі незручності, пов'язані з повною залежністю, почнуть проявлятися, травмуючи взаємини, що найімовірніше призведе до розриву.

При цьому важливо не впадати в іншу крайність і розуміти, що для щастя в сім'ї необхідний достаток, а не розкіш. Якщо в людини занадто багато речей, будинків, автомобілів, то в неї всі думки зайняті речами. І в неї не залишається часу на спілкування з коханими. Для коханої жінки і коханого чоловіка набагато важливішими є любов, увага і турбота, повага, ніж зміна вбрання і покупка машин. Розкіш руйнує моральність, здоров'я і щасливі сім'ї. Речей потрібно стільки, скільки необхідно. Ні більше і не менше.

Отже, ми підійшли до п'ятого виду зрілості – зрілості психологічної. Сьогодні про неї дуже багато говорять у суспільстві, однак говорять досить розмито. З точки зору автора, психологічна зрілість – це квінтесенція всього того, що ми досліджували вище. Це стан, який сприяє процвітанню в житті, розкриттю всіх талантів людини, її здібностей, конструктивному спілкуванню з іншими людьми, адекватному сприйняттю реальності, задоволенню важливих потреб людини соціально прийнятним чином.

Психологічна зрілість сприяє добробуту в сім'ї, блискучій кар'єрі та професійному зростанню, взаєморозумінню при спілкуванні з людьми. Зріла людина так розпоряджається своєю психічною і біологічною енергією, що практично вся вона йде на конструктивні потреби: творчість, любов, розвиток, освіта, зростання рівня життя тощо.

Резюмуючи, слід зазначити, що людину не можна вважати підготовленою до шлюбу, соціально зрілою, якщо в неї не сформовані уявлення про те, навіщо вона вступає до шлюбу, чого чекає від сім'ї, які взаємини хоче побудувати.

Як вже було сказано раніше, для створення гармонійної сім'ї, люди, які мають на меті побратися, повинні вміти спроектувати оптимальну і реалістичну модель своєї майбутньої сім'ї, її спосіб життя, враховуючи при цьому вплив способу життя і традицій батьківських сімей, житлові та економічні умови, джерела доходів, а також шляхи здійснення своїх планів на майбутнє.

Це абсолютно не означає, що у кожного має бути готова ідеальна картинка майбутньої сім'ї і розуміння того, як все буде відбуватися, проте ці питання людям, які створюють сім'ю, повинні бути не байдужі, більш того, вони повинні знаходити на них відповіді.

Подружня зрілість не формується за рік чи п'ять, вона формується протягом усього життя з моменту нашого зачаття. В кожного з нас різні дитинство і юність, у когось вони нестерпні, у когось щасливі, тим не менш, якими б вони не були, ми завжди можемо змінювати і коригувати своє життя і самих себе.

Слід зазначити, що на рівень щастя в сім'ї істотно впливає якість спілкування між подружжям: про що вони розмовляють, скільки цьому приділяють часу, чи розмовляють взагалі і в якій атмосфері відбуваються їхні бесіди.

Переважна більшість конфліктних ситуацій у сімейному житті ґрунтується на нерозумінні почуттів та емоцій, які відчуває подружжя в тій чи іншій ситуації. «Велика глибина сама людина ... волосся її легше порохувати, ніж її почуття і рухи її серця [2, с. 60]». Ці слова Блаженного Августина підтверджують те, що почуття мають величезне значення в життєдіяльності людини і, не враховуючи їх, ми не зможемо зрозуміти поведінку людини. Так, досить часто перебуваючи в одних і тих же обставинах, подружжя по-різному може реагувати на одну і ту ж ситуацію, і, відповідно, в нього можуть виникати різні почуття.

Наприклад, при їзді автомобілем в екстремальній ситуації кожним із подружжя оволодівають різні почуття. Якщо чоловік, як правило, може

відчувати напругу, холоднокривність, відчуття контролю над ситуацією, то у жінок в такій ситуації частіше виникають почуття переляку, страху, незахищеності тощо.

Слід розуміти, що почуття є частиною кожного з нас і наслідком нашої спонтанної внутрішньої реакції на місце, подію, обставину. Важливо сказати, що почуття не повинні бути предметом дискусії, оскільки наші відчуття – це частина нас самих, і якщо вони виникають, то не є добрими чи поганими, а лише приємними чи неприємними. І ми не можемо сказати, що хтось із нас відчував би в даній ситуації по-іншому. В нас просто виникають ті чи інші почуття і далі наш розум і воля формують певну позицію або якусь дію.

Розуміючи, що почуття мають величезне значення в побудові гармонійних стосунків у сім'ї, виникає питання: як подружжя може дізнатися про почуття одне одного? – Тільки за допомогою діалогу.

Подружжя обов'язково повинно говорити про свої переживання, бо це частина правди про кожного з них. Коли вони діляться почуттями між собою, то глибше пізнають один одного. Це пізнання призводить до більшого взаєморозуміння, оскільки кожен із них починає більше розуміти особливості характеру своєї другої половини, її реакцію на ті чи інші обставини. І якщо, наприклад, чоловік буде чути, що при певних його діях, словах чи жестах у його дружини виникають неприємні переживання, то, якщо він її любить, він повинен докласти зусиль і зробити необхідні корекції в своїй поведінці.

Вище ми зазначили, що подружній діалог – це спільна тривала спокійна розмова, спрямована на підтримку єдності та любові в сім'ї. Розглянемо дане визначення більш детально.

Отже, що означає спільна розмова? Знаходиться поруч зовсім не означає бути разом. Дві людини, які пліч-о-пліч сидять в одній кімнаті, не обов'язково знаходяться разом. Бути разом – значить цілком приділяти увагу один одному. Якщо, наприклад, батько грає у м'яч із маленькою дитиною, не

займаючись більше ніякими справами, можна говорити про те, що вони разом. І дитині це подобається. Однак як тільки батько паралельно починає розмовляти по телефону або займатися ще якимись справами, то емоційний зв'язок втрачається, і вони вже не разом, а просто знаходяться поруч. Дитина, на відміну від дорослого, миттєво відчуває це і починає робити все, щоб повернути той емоційний зв'язок, який ще кілька митей тому був між нею та її батьком. Вона вередує, робить те, що зазвичай забороняють батьки, і все лише для того, щоб знову бути разом.

Подібна ситуація складається і по відношенню до подружжя. Так, наприклад, присутність третьої особи в приміщенні, де розмовляє подружжя, знижує якість цієї розмови, незалежно від теми, яку вони обговорюють. Навіть якщо подружжя розмовляє при ввімкненому телевізорі, якість і результат їхньої розмови буде нижчий, ніж тоді, коли цей телевізор буде вимкнений. Тому що потік інформації з нього, наповнюючи їхню свідомість, не забезпечує зосередження уваги членів подружжя на питаннях, які вони обговорюють. І, як результат, вони можуть неодноразово повертатися до одного і того самого питання.

Що означає тривала розмова? Дослідження свідчать про те, що в сучасній європейській сім'ї якісному спілкуванню один з одним (коли вимкнений телевізор, телефон, комп'ютер) у середньому відводиться до 10 хвилин на добу.

Але це мізерно мало для розмови, щоб її можна було назвати подружнім діалогом. Потрібно намагатися кожен спільну бесіду робити більш довгою. Адже діалог, крім розвитку і підтримки подружніх відносин, – це ефективний засіб для вирішення різних проблем, конфліктних ситуацій, сімейних труднощів.

Зіткнувшись з якимось життєвим завданням, подружжя повинно знати, що завжди зможе знайти час для того, щоб сісти і вдвох розібрати ту чи іншу проблему, виявити її причинно-наслідкові зв'язки, знайти рішення і діяти згідно із прийнятим рішенням. Коли в розпорядженні сім'ї є такий серйозний

інструмент, то, що б не трапилося, кожен із подружжя буде знати, що, сівши за стіл, вони зможуть все пояснити один одному і знайде вихід із ситуації, що склалася. Це забезпечує впевненість подружжя один в одному і надійність їхніх відносин.

Слід зазначити, що подружній діалог не є статичним. Його необхідно постійно розвивати. Якщо подружжя перестане приділяти увагу спілкуванню в сім'ї, то незабаром це призведе до того, що їх навряд чи буде щось об'єднувати. Що, на жаль, можна часто бачити в сучасних сім'ях, коли подружжя живе просто за звичкою, не маючи спільних інтересів і захоплень, єдиних цінностей і пріоритетів, тем для спілкування та інше. Хоча з дитинства, думаючи про сім'ю, кожен бачить її щасливою, з міцними і глибокими взаєминами.

Не менш важливим із вже розглянутих аспектів подружнього діалогу є атмосфера, в якій спілкується подружжя. Вкрай важливо пам'ятати, що забезпечення спокою при розмові приносить їй якісний результат. Незважаючи ні на які труднощі, подружжя повинно знаходити в собі сили не скидати своє роздратування й емоції один на одного, оскільки це травмує відносини, а в разі, коли у когось з подружжя формується звичка скидати свої емоції на другу половину, нерідко це веде до розриву сімейних взаємин. Подружжю варто взяти за правило, що якщо, наприклад, дружина у зв'язку з поганим настроєм або певними труднощами скидає своє роздратування на другу половину, то чоловік повинен знайти в собі сили не відповісти тим самим, а просто перемовчати. Тому що, як правило, пройде незначний проміжок часу, і роздратування піде, і тоді подружжя зможе спокійно поговорити один з одним, не завдаючи шкоди своїм взаєминам.

Така поведінка між подружжям повинна бути правилом, наслідком їхньої спільної домовленості, відпрацьованої часом. Тому що продуктивна розмова, яка здатна принести користь сім'ї, в ситуації роздратування неможлива. Отже, якщо двоє людей хочуть побудувати щасливу сім'ю,

вони повинні навчитися ніколи не вирішувати сімейні питання в гніві або коли хтось із них перебуває в стані роздратування

Описані вище принципи подружнього діалогу є допоміжними інструментами для досягнення найголовнішого – розвитку любові між подружжям, зміцнення єдності і взаєморозуміння. Якщо подружжя не приділяє належної уваги подружній комунікації, не розмовляє про свої проблеми, почуття, емоції, цілі і завдання, які стоять перед його членами в житті, – воно відмовляється від значимого спілкування. Іншими словами, воно відмовляється від сім'ї.

Така позиція розвиває феномен відчуженості в сім'ї. «В строгому смислі відчуження, – зазначає Н. Хамітов, – це процес і результат порушення єдності людини і світу, а так само людини й іншої людини [167, с. 152]». Е. Фромм, широко використовуючи категорію відчуження в своїй творчості, зазначає, що джерело відчуження криється не тільки в соціальних умовах, але і в самій особистості. «Відчуження, яким ми бачимо його в сучасному суспільстві, носить майже вселюдний характер; воно пронизує ставлення людини до своєї роботи, до споживаних нею речей, до держави, до своїх ближніх і до самої себе [159, с. 89]». Єдина можливість подолати відчуження, на думку Е. Фромма, – це справжня любов, що з'єднує довіру, турботу, рівну повагу, вірність і відповідальність.

Самотність, що є однією з найбільш глибоких причин відчуження, в сім'ї особливо яскраво проявляється, коли подорослішали діти покидають батьківську сім'ю [163, с. 124]. Раптом виявляється, що чоловік і дружина – абсолютно чужі один одному люди. Вони багато років у шлюбі, живуть в одному будинку, сплять в одному ліжку, але при цьому глибоко самотні. Між ними прірва, вони бачать один одного, але нічого більше не можуть зробити. У них різні пріоритети і цінності, немає спільних інтересів і захоплень. Вони можуть спілкуватися лише через посередників, якими, як правило, виступають діти, батьки або близькі, і це єдине, що їх об'єднує.

Чому так відбувається? Адже, коли чоловік та жінка створювали сім'ю, вони були вкрай цікавими один для одного, сповнені життя, привабливі, їм завжди було про що говорити, вони хотіли якомога більше часу знаходитися поруч. Що з усім цим відбулося? Куди поділося? «Хибне уявлення, відповідно до якого любов можна мати, призвело їх до того, що вони перестали любити», – знаходимо ми в творчості Е. Фромма. «Шлюбна угода, – продовжує філософ, – дає кожній зі сторін виключне право на володіння тілом, почуттями і увагою партнера. Тепер вже немає потреби нікого завойовувати, адже любов перетворилася на щось таке, чим людина володіє, – в свого роду власність. Ні той, ні інший із партнерів вже більше не докладає зусиль для того, щоб бути привабливим і викликати любов, тому обидва починають набридати один одному, і в результаті краса їхня зникає. Обидва розчаровані і спантеличені. Хіба вони вже не ті люди, якими були раніше? Чи не помилилися вони? [161, с. 233]».

Як правило, кожен з них намагається відшукати причину подібної зміни в своєму партнері і відчуває себе ошуканим... Тепер замість того, щоб любити один одного, вони задовольняються спільним володінням тим, що мають: грішми, суспільним становищем, будинком, дітьми.

Таким чином, в деяких випадках шлюб, що спочатку ґрунтувався на любові, перетворюється на мирне спільне володіння власністю, якусь корпорацію, в якій егоїзм одного поєднується з егоїзмом іншого і утворює щось ціле: «сім'ю» [161, с. 233].

Завершуючи аналіз необхідних для формування партнерської сім'ї умов і елементів, наведемо міркування І. Ільїна про поняття щастя в більш широкому розумінні. «Що ти маєш на увазі, друже, що ти хочеш, коли говориш про щастя? – «Цілком природно: здоров'я, щоб вимагати всього, багатства, щоб все могли; влади, щоб усього досягти. Ось я і щасливий!» Щасливий? Навряд чи! Лише тоді ти зрозумієш, що тобі не вистачає самого істотного; що ти бредеш по великій і широкій дорозі розчарування. Хочеш дізнатися секрет щастя? Так послухай. Щастя не можна впіймати. Не шукай,

не ганяйся за ним, залиш старання і муки! Щастя приходить само. Але не чекай на нього, не питай про нього, не вимагай нічого! Шукай чогось іншого: чого-небудь вірного, великого, за що варто було б жити, боротися і померти. Присвяти себе цій справі з любов'ю, живи нею так самовіддано, як тільки зможеш; служи їй вірно і самозабутньо, але не шукай «щастя»...Ти цього не можеш? Чи ти цього не хочеш? Тоді перебувай в омані і далі. Ти попереджений [55]».

Тим вірним і великим, заради чого варто жити, боротися і померти, є в першу чергу сім'я, в самому екзистенціально глибокому розумінні цього слова. Оскільки, коли в сім'ї кожного чоловіка, жінки, дитини живе любов і злагода, довіра, вірність, рівна повага, терпіння, уважне ставлення, ніжність, це дозволяє їм вийти на якісно новий рівень буття, наближаючи до єднання з Абсолютом. Саме такі чесноти можуть лежати в основі по-справжньому щасливої партнерської сім'ї.

2.4. Вдосконалення механізмів соціокультурної регуляції та актуалізації сімейних відносин

Соціально-економічне, фізичне, культурне та духовне здоров'я сім'ї значною мірою залежить від ставлення держави до цього важливого інституту. Глибокі суспільні перетворення, які почалися в Україні ще на початку 90-х років ХХ століття, є важливим чинником, який до цього часу продовжує породжувати низку проблем у сучасній українській сім'ї та ставить певні виклики на шляху до формування і реалізації сімейної політики в державі.

Слід зазначити, що значна частина родин так і не змогла адаптуватися до нових соціально-економічних умов сьогодення. Змінилися джерела забезпечення сім'ї. Сьогодні відповідальність за утримання та виховання дітей значно більшою мірою покладена на батьків, ніж на державу, значно

зросла роль сім'ї в оздоровленні та лікуванні дітей, отриманні ними освіти, спеціальності тощо. Такі трансформації відбиваються на функціонуванні та розвитку сім'ї, а також впливають на її репродуктивність. Вкрай низький рівень матеріальної забезпеченості більшості українських родин породжує їхню неспроможність задовольнити житлово-побутові потреби, не кажучи вже про культурно-духовний розвиток, що формує масову соціальну нереалізованість. У людей накопичується психологічне напруження, роздратування та агресивність, що за кінцевим рахунком становить суттєву небезпеку як для суспільства, так і для держави.

Отже, для всебічного зміцнення матеріальних та моральних засад сімейного життя, утвердження у суспільній свідомості особливої цінності інституту сім'ї та шлюбу держава, громадськість, інші соціальні інститути, бізнес-структури, ЗМІ, заклади культури повинні здійснити комплекс невідкладних заходів, зосередивши увагу на низці вузлових завдань.

Почнемо з державної сімейної політики. Її зародження в СРСР, як і в більшості інших європейських країн, припадає на початок ХХ століття. Тоді сімейні політики здебільшого були направлені на підтримку працюючих членів суспільства. Так, в період з 20-х до першої половини 30-х років така політика зосереджувалась на жінках, які поєднували працю в суспільному виробництві з материнськими обов'язками [111, с. 134]. Після 30-х років і до 70-х, враховуючи загострення демографічної складової, найбільша увага приділялась стимулюванню високої народжуваності та підтримці багатодітності, що було пов'язано з великими втратами населення в роки Великої Вітчизняної війни. У 70-80-ті роки державна сімейна політика в більшій мірі спрямовувалась на покращення матеріального становища сімей з дітьми та підтримку батьків у вихованні дітей [115; 58, с. 23].

Слід зауважити, що тогочасна державна політика щодо сім'ї, незважаючи на певні ідеологічні обмеження та інші вади адміністративно-командної системи, відіграла важливу роль у забезпеченні соціального захисту материнства та дитинства [6].

Проте з перших років незалежності нашої держави ми вже можемо казати про формування української державної сімейної політики. Незважаючи на те, що у вітчизняному законодавстві досі відсутнє визначення самого терміну «державна сімейна політика», сьогодні її намагаються розглядати як цілісну систему заходів, принципів, оцінок організаційного, економічного, правового, наукового, пропагандистського характеру, спрямованих на всебічне зміцнення сім'ї, поліпшення умов і підвищення якості її життя.

Слід зазначити, що основи державної політики щодо сім'ї були визначені в Концепції державної сімейної політики, затвердженій Постановою Верховної Ради України від 17 вересня 1999 року № 1063-XIV, яка була першим рамковим документом незалежної України із сімейних питань. Вона й дотепер залишається чи не єдиним орієнтиром для діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у цій сфері.

Концепція визначає загальну стратегію і пріоритетні напрями державної сімейної політики. Передбачає здійснення цілісної системи заходів із урахуванням того, що Україна розбудовується на принципах ринкової економіки, в умовах економічних і демократичних перетворень, впроваджує принципи соціального партнерства тощо.

Концепція має на меті підвищення ролі сім'ї як основи суспільства, створення правових, суспільно-політичних та соціально-економічних умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня [130, с. 184].

Слід зазначити, що механізмом виконання цієї концепції є державні та регіональні програми підтримки сім'ї. Так, першою такою державною програмою була програма «Українська родина» на 2001–2005 роки, метою якої було поліпшення стану сім'ї, демографічної та соціальної ситуації в країні, підвищення рівня духовних, моральних цінностей і авторитету української родини, створення сприятливих умов для її всебічного розвитку як основи суспільства і держави [103].

Для досягнення поставленої мети основними її завданнями було визначено наступне:

- формування в свідомості людей розуміння важливості ролі сім'ї у житті суспільства, вихованні нового покоління, забезпеченні суспільної стабільності та прогресу;
- реалізація заходів, спрямованих на сприяння функціонуванню української родини;
- створення сприятливих умов для повноцінного морально-психологічного, соціального, культурного і духовного розвитку сім'ї, гармонізації взаємовідносин поколінь;
- формування нових засад соціального і правового захисту сімей з дітьми, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-інвалідів;
- сприяння формуванню в підлітків та молоді розуміння пріоритету виховання дітей у сім'ї та гуманних взаємин між членами кожної родини та в суспільстві;
- недопущення бродяжництва, безпритульності, насильства, наркоманії, алкоголізму, проституції та розповсюдження порнографічних видань;
- співпраця центральних і місцевих органів виконавчої влади, міжнародних, громадських, релігійних та інших організацій у сфері забезпечення економічної, соціальної, духовної, культурно-освітньої діяльності української родини.

Реалізація поставлених завдань передбачала формування комплексу заходів економічного, правового, соціально-психологічного та соціально-педагогічного характеру.

Але, виходячи з обмежених фінансових можливостей держави та досить абстрактних завдань, які були визначені програмою, основні зусилля були спрямовані лише на вдосконалення нормативно-правової бази з підтримки сім'ї; ведення роботи з молодими парами, які бажають

одружитися, до речі, безсистемної; здійснення щорічного моніторингу становища сімей та реалізації сімейної політики, а також проведення щорічних родинних фестивалів, конкурсів та змагань.

Важливим кроком, здійсненим у рамках виконання програми «Українська родина», стало прийняття Закону України «Про попередження насильства в сім'ї». Нарешті держава офіційно визнала існування проблеми домашнього насильства та відкрила її суспільству, винісши з розряду особистої справи кожної окремої родини. У законі «Про попередження насильства в сім'ї», окрім визначення основних понять, було виокремлено перелік владних органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, та визначено межі їхньої відповідальності.

Оскільки програма «Українська родина» була державною, це означало, що вона є обов'язковою для виконання в регіонах України, тому певні заходи здійснювалися також і на місцевому рівні. Основними з них були організація благодійних заходів та акцій, сімейних свят (день матері, день сім'ї, в деяких регіонах – і день батька), до яких залучалися регіональні громадські об'єднання, підприємства, установи та організації. Також в деяких регіонах, зокрема в Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській областях, проводилися навчальні заходи з підготовки молоді до подружнього життя та відповідального батьківства, за результатами яких було видано ряд буклетів та інформаційних матеріалів.

Незважаючи на те, що близько 80% заходів програми «Українська родина», за результатами інформаційно-аналітичних звітів про стан її виконання, реалізовувалися у повному обсязі, досягти поставленої мети не вдалося [130, с. 188].

У зв'язку з великою кількістю невирішених завдань, а також із завершенням терміну реалізації Програми, в 2007 році Урядом України було затверджено нову Державну програму підтримки сім'ї на період до 2010 року. Метою цієї програми було наступне: створення правових, соціальних, економічних умов для належного функціонування та розвитку

сім'ї, утвердження духовно і фізично здорової, матеріально та соціально благополучної сім'ї, забезпечення виконання сім'єю основних її функцій.

Серед пріоритетних завдань цієї програми було визначено:

- вдосконалення нормативно-правової бази з питань сім'ї для її належного розвитку та виконання соціальних функцій;
- всебічне зміцнення правових, моральних та матеріальних засад сімейного життя;
- запровадження правової, психологічної, педагогічної та методичної системи для повноцінного виховання дітей у сім'ї;
- підвищення рівня економічної активності та самостійності сімей, оптимізація їх соціального захисту, передусім тих, які мають дітей;
- створення системи цілеспрямованої підготовки майбутніх батьків до подружнього життя.

Слід зазначити, що важливою позитивною відмінністю цієї Програми була активізація заходів щодо соціального захисту та економічної підтримки багатодітних і малозабезпечених сімей; заходів, спрямованих на подальшу боротьбу з насильством в сім'ї та подолання гендерних стереотипів щодо розподілу соціальних ролей у сім'ї.

Так, у 2007 році з метою відзначення багатодітних матерів, які народили п'ять та більше дітей і виховали їх до восьмирічного віку, було запроваджено виплату (у десятикратному розмірі від прожиткового мінімуму) одноразової грошової винагороди жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня» [145].

В 2009 році Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту було ініційовано внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань соціального захисту багатодітних сімей [53]. Відповідним законом було запроваджено низку пільг для вказаної категорії сімей, перш за все, пільги на оплату житлово-комунальних послуг, освіти та охорону здоров'я дітей (безкоштовне забезпечення ліками при лікуванні дітей вдома до досягнення ними 3 років, а також право на відпуск лікарських засобів для амбулаторного

лікування за рецептами лікарів з оплатою 50% вартості для дітей у віці від 3 до 6 років); для дітей – безкоштовний проїзд у міському та міжміському пасажирському транспорті тощо.

Важливо також зазначити, що в період дії зазначеної Програми неодноразово вносилися зміни до деяких нормативно-правових актів із метою збільшення розмірів та вдосконалення механізмів виплати допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку та допомоги при народженні дитини.

Так, якщо, наприклад, у 2001 році допомога при народженні дитини надавалася у розмірі 118 грн., у 2005 р. – 764 грн., то з 2008 р. вона складала вже 12 240 грн. при народженні першої дитини, 25 тис. грн. – другої та 50 тис. – третьої дитини. При цьому в 2011 році її знову було збільшено більш ніж в два рази, а також змінено порядок її нарахування в інтересах людини (раніше була фіксована сума, сьогодні ж вона визначається відповідно до розміру прожиткового мінімуму для дітей у віці до шести років). Таким чином, в Україні допомога при народженні дитини, яка народилася після 31 грудня 2011 р., надається у сумі, кратній 30 розмірам прожиткового мінімуму – на першу дитину, кратній 60 розмірам прожиткового мінімуму – на другу дитину, кратній 120 розмірам прожиткового мінімуму – на третю і кожен наступну дитину, що станом на 01.08.2012 р. становить 27 510 грн., 55 020 грн. та 110 040 грн. відповідно.

Такими суттєвими розмірами виплати допомоги при народженні дитини, до речі, не може похвалитися більшість європейських країн. Так, зазначені виплати, наприклад, у Бельгії становлять 1043 євро, у Норвегії – 4200 євро, у Франції – 820 євро, у Великобританії – 728 євро, у Латвії – 425 євро, в Польщі – 129 євро [183, с. 213] тощо.

Серед позитивних тенденцій Програми слід також зазначити суттєве розширення кола її виконавців з числа центральних органів виконавчої влади, а також залучення до реалізації заходів недержавних вітчизняних та міжнародних громадських організацій. Крім того, на виконання цієї

Програми, як і минулої, більшістю областей були прийняті відповідні регіональні програми підтримки сім'ї. Хоча не можна не зазначити, що в окремих регіонах (у Вінницькій, Донецькій, Запорізькій, Київській, Львівській, Одеській, Чернігівській областях) вони носили короткотерміновий характер, а частина взагалі не фінансувалася з місцевих бюджетів (зокрема у Запорізькій та Львівській областях) [130, с. 190].

Однак, незважаючи на певні позитивні тенденції внаслідок реалізації Державної Програми, очікуваних результатів вже вдруге досягнуто не було. Одною з ключових проблем такої ситуації є те, що проголошені цілі, а відтак і очікувані результати від реалізації заходів Державної Програми підтримки сім'ї, а також виконання інших нормативно-правових актів, регулюючих питання розвитку інституту сім'ї та шлюбу в державі, носять декларативний характер, оскільки на практиці держава не має достатньо ресурсів для того, щоб виконати свої зобов'язання перед різними категоріями сімей.

Так, на початку 2010 року, після набрання чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань соціального захисту багатодітних сімей», до Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та інших органів виконавчої влади постійно надходили скарги від багатодітних родин стосовно проблем, пов'язаних із наданням задекларованих державою пільг для цієї категорії сімей. У більшості регіонів діти з таких родин не могли скористатися правом безоплатного проїзду в міському пасажирському транспорті, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських і міжміських маршрутів, оскільки уряд не відшкодував регіональним перевізникам витрати, пов'язані з наданням цих послуг. Також, з тих же причин, у багатодітних родин виникають проблеми з безоплатним одержанням ліків за рецептами лікарів та безоплатним одержанням послуг з оздоровлення та відпочинку відповідно до

Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» (ст. 13 Закону України «Про охорону дитинства») [54].

Право багатодітних сімей та матерів-героїнь на першочергове одержання житла взагалі не реалізовано, оскільки наприклад в м. Києві черга на отримання пільгових довготермінових кредитів на будівництво (реконструкцію) та придбання житла в якій станом на 14.11.2012 перебуває близько 1420 претендентів серед яких також є зазначені категорії людей, майже не рухається, оскільки в столиці по цьому напрямку програми виділяється до 2-х квартир на рік [44]. Проте інші напрямки програми – здешевлення вартості іпотечних кредитів шляхом надання часткової компенсації процентів, доступне житло, пільговий кредит за рахунок власних коштів, набагато краще фінансуються з боку уряду, але є вже більш комерційним пропозиціями, користатися якими багато сімей не мають фінансової можливості.

Але, можливо, одним з головних недоліків, якій стає перешкодою на шляху до досягнення проголошених цілей щодо покращення стану сім'ї в Україні, як зазначив заступник Міністра у справах сім'ї, молоді та спорту Ю. Сизенко на парламентських слуханнях, присвячених проблемам сім'ї (21.09.2011), є те, що сама державна сімейна політика розглядається як система заходів, спрямованих на усунення наслідків, а не причин, що перешкоджають повноцінному функціонуванню інституту сім'ї. Крім того, сім'я розглядається як соціальний інститут, не здатний до самостійного повноцінного функціонування. Внаслідок цього держава сприймає сім'ю як суспільну проблему, з якою потрібно боротися, а не надавати їй підтримку для самостійного функціонування [118].

Внаслідок такого підходу в останнє десятиліття основний вектор державної політики спрямовувався на матеріальну підтримку окремих категорій сімей. Кожен рік із державного бюджету України здійснюється безліч виплат: допомога при народженні дитини, при усиновленні, по вагітності і пологах, по догляду за дитиною до досягнення нею 3 років, на

дітей, які знаходяться під опікою чи піклуванням, саодиноким матерям, малозабезпеченим сім'ям, тимчасова допомога, якщо хтось із батьків не сплачує аліменти та ін. Видатки бюджету на виплати цих видів допомоги у 2010 склали 23,7 мільярда гривень, у 2011 – 26,3, а у 2012, за прогнозом експертів, зростуть ще більше.

Але в органах влади бракує розуміння того, що державна допомога сім'ям з дітьми є тимчасовим компенсатором витрат, а не видом постійного фінансового забезпечення. Мета соціальних послуг і допомоги – розв'язання і профілактика проблем вразливих груп населення. Сьогодні ж здійснюється лише кризова інтервенція або через надання грошових дотацій сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, або шляхом втручання державних служб після виникнення неблагополуччя замість надання соціальних послуг для його попередження [68]. Такі дії з боку держави призводять до формування пасивної, споживацької поведінки окремих категорій сімей та ніяк не сприяють зростанню загального рівня життя сімей з дітьми.

До речі, деякі виплати є досить мізерними в грошовому еквіваленті та носять декларативний характер, оскільки зняти їх взагалі зі статей витрат держбюджету ніхто не наважується, а у зв'язку зі складною загальною соціально-економічною ситуацією в країні збільшити їх розмір не видається можливим.

Наступною проблемою, на якій слід акцентувати увагу, є неузгодженість державної сімейної політики з політикою щодо регулювання ринку праці, зайнятості населення, його захисту від безробіття, а також пенсійною та податковою політикою.

Адже поліпшення соціально-економічного стану української сім'ї неможливо без переходу на більш високій рівень оплати праці в країні. На жаль, за даними Інституту соціологічних досліджень, найбільш бідними в Україні є саме сім'ї з дітьми. Так, рівень бідності сімей із двома дітьми дорівнює 39,6%; з трьома – 53,8%; з чотирма і більше дітьми – 72,3%.

Нонсенсом є те, що навіть у сім'ях, в яких двоє батьків працюють, рівень бідності сягає 23,1%.

Важко собі уявити життя таких сімей, те, в яких труднощах батьки виховують своїх дітей. Яке приниження, біль та страх вони долають кожного дня, коли, наприклад, батько йде до магазину та гадає, як на ті гроші, які він має, купити продукти та нагодувати сім'ю або як сплатити за ту чи іншу квитанцію за житлово-комунальні послуги, вартість яких постійно зростає, чи як одягати дітей тощо. У даному випадку мова взагалі не йде про духовно-інтелектуальний розвиток дитини, тим більше сім'ї, заняття спортом, відвідання кіно чи театру, подорожування та задоволення інших потреб, які необхідні кожній родині для повноцінного існування та розвитку.

В тих родинах, які виховують маленьких дітей, таку ситуацію значно загострює відсутність доступної інфраструктури. У зв'язку з руйнацією системи дитячих дошкільних закладів та інших форм змістовного дозвілля в батьків немає можливості ефективно використовувати свій трудовий потенціал, що завдає суттєвих збитків як державі в цілому, так і кожній окремій сім'ї. Внаслідок такої ситуації, наприклад, народження дитини нерідко розглядається батьками, найчастіше – матір'ю, взагалі як кінець професійної кар'єри, що суттєво впливає на демографічну ситуацію в країні.

Проте досвід економічно розвинутих країн, зокрема США, свідчить про те, що система дошкільних закладів, якщо вони працюють на сучасному рівні, тобто забезпечують сприятливі умови для фізичного, інтелектуального і духовного розвитку дітей, є важливим і високоефективним засобом підтримки сімей з дітьми [183, с. 198]. Крім того, статистка свідчить про те, що дошкільні заклади можуть бути значно більш ефективними щодо виховання та розвитку дитини, ніж батьки, оскільки сім'я не може дати дитині те, що вона отримує від колективу та професійних вихователів. Також відомо, що розвиток системи дошкільних дитячих закладів на високому рівні не лише найбільшою мірою задовольняє вимоги до виховання дітей, а й є високоефективним і з економічного боку «У дитячому закладі одна людина

забезпечує професійний догляд за багатьма дітьми, а в сім'ї одна людина непрофесійно доглядає одну дитину або небагатьох дітей. Отже, знайдеться вельми небагато інститутів, які настільки безпосередньо сприяють підвищенню продуктивності праці [46]».

Серед проблемних питань державної політики щодо сім'ї в Україні не можна не сказати про досить болюче питання відсутності в членів Уряду та вищих посадових осіб держави розуміння важливості та послідовності якісної реалізації цієї складової політики. До цього часу вона так і не стала окремим пріоритетним напрямком соціальної політики держави. Країна зазнає величезних втрат у зв'язку з постійним реформуванням профільного відомства, перерозподілом його функцій та завдань.

Так, за часи незалежності України орган виконавчої влади, який відповідає за реалізацію сімейної політики, нібито з метою підвищення ефективності її виконання, перейменовувався сім разів (п'ять з яких відбулися за каденції одного Президента).

Так, в 1995 р. було створено Комітет у справах жінок, материнства і дитинства [143]. В 1996 р. створено Міністерство України у справах сім'ї та молоді [141]; в 1999 р. Міністерство реорганізовано у Державний комітет України у справах сім'ї та молоді [140]; в 2000 р. – в Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України [137]; в 2002 р. – в Державний комітет України у справах сім'ї та молоді [142]; в 2004 р. створюється Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді [138]; в 2005 р. перейменовано у Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту [139]; в 2011 р. функції щодо реалізації державної політики у сферах сім'ї, дітей, а також забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків передано Міністерству соціальної політики України .

Слід враховувати, що наслідком будь-якої реорганізації або іншої трансформації того чи іншого органу виконавчої влади є дестабілізація його злагодженої роботи, порушення ефективної взаємодії з регіональними структурними підрозділами, втрата фахівців, а разом із тим й великі витрати

бюджетних коштів та інші наслідки, які унеможлиблюють ефективне та послідовне впровадження державної політики з відповідного напрямку.

Все це говорить про те, що на сучасному етапі розвитку української держави виникає необхідність усвідомлення та переосмислення пріоритетів державної сімейної політики.

Вкрай необхідно, нарешті, визнати сімейну політику окремим пріоритетним напрямком соціальної політики країни. Це, в свою чергу, стане можливим у тому випадку, якщо перші особи держави, нарешті, зможуть почути і зрозуміти важливість цієї складової на шляху до розвитку і процвітання держави. Сьогодні керівництво держави ще й дотепер недооцінює значущість присутності в державі фізично та морально здорової, щасливої сім'ї. Президент, прем'єр-міністр, голова Верховної Ради, тим більш депутати та члени Уряду протягом багатьох років практично не говорять про сім'ю на нарадах, в ефірі, у ЗМІ, не відвідують і тим більш не організують публічні, соціально значимі заходи із сімейної проблематики (форуми, міжнародні конференції, симпозіуми тощо), що, безумовно, свідчить про нерозуміння важливості сімейної складової для поступального розвитку і досягнення стабільності в державі. Одним з останніх яскравих цьому підтверджень є організація та проведення у вересні 2011 року парламентських слухань на тему «Стан сім'ї в Україні: виклики та перспективи».

Працюючи в профільному Міністерстві і займаючись організацією даних парламентських слухань, автор даного дисертаційного дослідження може сказати, що цей захід має наслідком величезний об'єм роботи: запрошуються члени уряду, представники регіональної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, регіональні, всеукраїнські і міжнародні організації, союзи та об'єднання, науковці, експерти, громадські діячі, представники різних ЗМІ (преса, радіо, телебачення) тощо. В межах проблематики збирається багато інформації, на підставі якої готуються виступи, презентації; все це узгоджується, формуються списки виступаючих,

що в результаті робить можливим проведення подібного заходу. Однак, незважаючи на те, що в Україні подібні парламентські слухання було організовано вперше за всю історію незалежності держави, слід зазначити, що пройшли вони зовсім «нечутно». Їх начебто не було. Хоча зал був заповнений, з'їхалася громадськість із всіх областей України – все, в принципі, відбулося. Однак даний захід ніхто з перших осіб держави не відвідав, більш того, у залі практично не було членів уряду та народних депутатів України.

В той час як у країні у розпалі йшла реформа органів виконавчої влади [144], профільне відомство – Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту – реорганізовано, а функції щодо сімейної політики нікому не передано. В результаті доповідь від уряду робив голова комісії з реорганізації зазначеного Міністерства, що остаточно нівелювало значимість парламентських слухань. Хоча, на наш погляд, дані слухання – це була прекрасна нагода повернути вектор сімейної політики у правильний бік. Імовірно, було б правильним, щоб захід такого рівня відкривав Президент країни, публічно визначивши пріоритетні напрямки, над якими буде працювати нове відомство, проблеми та перспективи сімейної політики, що свідчило б не про байдужість, а про глибоку зацікавленість у процвітанні та розвитку інституту сім'ї. У такому випадку слухання б пройшли в зовсім іншій атмосфері, вони б не залишилися непоміченими, більш того, ті рекомендації, які були б прийняті після їхнього завершення, мали б зовсім інший авторитет і пріоритет у виконанні. Однак цього не відбулося, що в черговий раз підкреслило, що сімейна політика не є значимою, крім того, в державі дотепер немає розуміння того шляху розвитку, рух по якому дозволить реально поліпшити стан сім'ї в Україні.

Населення це бачить та розуміє. Розуміє, що проблеми розвитку сім'ї уряд не цікавлять. Так, воно встановило суттєві виплати на народження дитини, підняло декілька інших напрямків по виплатах, але на цьому увага уряду до проблем сім'ї практично закінчується.

Сімейна політика, на жаль, по-давньому розглядається виключно як комплекс заходів, спрямованих на посилення соціального захисту сімей, які знаходяться в складних життєвих обставинах, малозабезпечених та багатодітних сімей. Як вже було зазначено, сьогодні здійснюється лише кризова інтервенція або через надання грошових дотацій сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах (виплати та пільги є абсолютно переважаючою формою соціального захисту), або шляхом втручання державних служб після виникнення неблагополуччя замість надання соціальних послуг для його попередження, що ніяк не сприяє зміцненню сім'ї та покращенню її становища.

Державі необхідна цілісна стратегія розвитку сім'ї на основі визнання фундаментальної цінності партнерської сім'ї для сучасного українського суспільства, яка, крім стратегічних напрямків, повинна містити у собі конкретний план заходів. Як вже було сказано раніше, в Україні існує Концепція державної сімейної політики [100], яка на сьогодні є основним документом, що регламентує даний напрямок. Це добрий, досить системний документ, однак слід акцентувати увагу на тому, що концепція лише визначає вектор сімейної політики у державі, але не передбачає реалізацію тих чи інших заходів ані на державному, ані на регіональному рівнях. Ті програми, які розробляються на підставі цієї концепції, є недостатніми для вирішення існуючих проблем сім'ї, оскільки вони мають більш ніж обмежений характер, не містячи в собі цілого ряду ключових аспектів функціонування та розвитку сім'ї (питання забезпечення житлом, умови суміщення професійної зайнятості з батьківством та материнством, пільгового оподаткування тощо). Більш того, головним виконавцем передбачених сімейними програмами заходів є, як правило, одне профільне відомство (Міністерство або Комітет), що знижує значимість та силу його впливу і, відповідно, робить неможливою якісну системну роботу за даним напрямком.

Цілісна стратегія розвитку сім'ї, про яку ми говоримо, має бути заснованою на вже існуючій концепції державної сімейної політики, однак вона повинна об'єднати і узгодити положення цілої низки

значимих державних документів, у яких порушуються проблеми сім'ї. А саме: Державної цільової соціальної підтримки сім'ї на період до 2016 року [101, 110], Програми економічних реформ України на 2010-2014 рр. та відповідних щорічних Національних планів дій щодо її впровадження, Програми подолання та запобігання бідності в Україні на 2010-2015 рр. [102], а також державних програм зайнятості та забезпечення населення житлом.

Об'єднання в одній цілісній стратегії цілого комплексу заходів, що безпосередньо стосуються розвитку інституту сім'ї, які сьогодні розрізнено містяться у зазначених програмних документах, дозволить об'єднати та, що найголовніше, узгодити роботу різних відомств по даному напрямку, виключивши існуюче дублювання напрямків й істотно підвищивши значимість сімейної складової у соціальній політиці держави. Що в результаті зробить можливим формування і реалізацію дійсно системної роботи як Уряду, так і інших суб'єктів політики в напрямку покращення стану сім'ї в Україні.

При цьому важливо зрозуміти, що держава має перестати бути монополістом у галузі сімейної політики. Адже досвід розвинених демократичних країн переконливо свідчить про те, що ефективна реалізація соціальної політики, зокрема її сімейної складової, можлива лише за умови консолідації зусиль держави, бізнесу та інституцій громадянського суспільства. При цьому роль держави має полягати не в прагненні отримати з них податки, що, на жаль, переважно має місце сьогодні, а в стимулюванні їхньої діяльності шляхом впровадження прозорого механізму співпраці, надання рівного доступу до реалізації завдань та заходів відповідного напрямку державної політики; заохочення урядовими та відомчими нагородами, подяками, а також публічним визнанням важливості їхньої участі у розвитку сімейної політики в країні.

Тим більше що в Україні є достатньо нормативно-правових актів, спрямованих на створення сприятливих умов для розвитку громадянського

суспільства та залучення різних об'єднань до реалізації державної політики. Серед них: Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, що затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 р., № 1035-р, Закони України «Про об'єднання громадян» від 16.07.1992 р., № 2460-XII, «Про благодійництво та благодійні організації» від 16.09.1997 р., № 531/97-ВР, «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 р., № 966-IV, постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 р., № 1378, «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та інші нормативно-правові акти.

Також не можна не сказати про те, що на сьогодні в державі є приклади такої співпраці. Про це свідчить той факт, що за останні 8 років сформувалося коло організацій, що стабільно співпрацюють з органами влади і, зокрема, стали партнерами Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту щодо реалізації сімейної політики у двох основних напрямках – установлення гендерної рівності та боротьба з домашнім насильством. Більш того, така співпраця стала дійсно помітною для суспільства, оскільки її результат – це здійснення модернізації законодавства України з даних питань, а також широкомасштабні інформаційні кампанії.

Так, у межах даних напрямків при Міністерстві у справах сім'ї, молоді та спорту було проведено дослідження з метою вивчення та оцінки актуального стану українського державного механізму запобігання та можливої протидії насильству в сім'ї, його ефективності та комплексності, включаючи аналіз юридичних норм законодавства України, наявність служб соціальної та медичної допомоги жертвам насильства, а також аналіз профілактичних програм для правопорушників. Було створено експертну робочу групу, яка обговорює з експертами Програми Розвитку ООН шляхи вдосконалення національного механізму запобігання насильству в сім'ї, розробляє відповідні рекомендації тощо [85, с. 49-50].

Результатом співпраці міжнародних організацій також є те, що з 2008 року в Україні проходить національна кампанія «Стоп насильству», спрямована на привертання уваги громадськості до проблеми насильства у сім'ї і формування абсолютної нетерпимості до домашнього насильства. У межах цієї програми в шести великих містах України (Дніпропетровську, Києві, Харкові, Сімферополі, Одесі) було розміщено 187 біл-бордів і 320 сіті-лайтів із пропагандою боротьби з насильством [85, с. 50]. У межах співпраці також було реалізовано проекти щодо запобігання торгівлі людьми та гендерній дискримінації; підготовлено та випущено навчально-методичні посібники, проведено семінари, тренінги та багато іншого.

Однак тут не можна не виокремити як мінімум дві проблеми. По-перше, до реалізації зазначених напрямків були причетні лише міжнародні впливові організації, а саме: Координатор проектів Організації безпеки і співробітництва в Європі в Україні (ОБСЄ), Програма розвитку Організації Об'єднаних націй (ПРООН), Міжнародна організація з міграції (МОМ), Шведське агентство міжнародного розвитку (SIDA), Агентство США міжнародного розвитку (USAID) [85, с. 50].

В той час як на подібну співпрацю з вітчизняними організаціями та об'єднаннями, які тим не менш несуть цікаві продуктивні ідеї, держава йде неохоче, і, відповідно, такі організації мають мінімальні шанси на співробітництво з органами виконавчої влади. При цьому, у зв'язку із черговим реформуванням Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, тим українським організаціям, яким все ж таки вдалося укласти меморандуми або договори про співробітництво і, таким чином, мати можливість брати участь у реалізації державної політики, необхідно буде знову подолати колосальні труднощі, пов'язані з продовженням такої діяльності. Оскільки необхідно шукати нові шляхи до взаєморозуміння з керівництвом та спеціалістами відповідних структурних підрозділів нового Міністерства, укладати нові договори й угоди про співпрацю та багато іншого.

Друга проблема полягає у тому, що серед перелічених вище міжнародних партнерів Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту немає жодної організації, яка сприяла б розвитку української сім'ї, відродженню її морально-духовних цінностей і традицій. Всі ці організації несуть інші цінності до нашої країни. Більшість з них виступає за аборти, дошлюбні сексуальні взаємостосунки, пропагуючи безпечний секс, популяризує серед жінок ідею пріоритету кар'єри по відношенню до народження дітей, а у разі кризових явищ у сім'ї (насильство чи гендерна нерівність) – категорично виступає за припинення таких взаємостосунків, вбачаючи єдиний вихід лише у розлученні.

В результаті подібна практика роботи із громадськістю не сприяє розвитку соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу і не посилює якість реалізації сімейної політики в державі.

Отже, повертаючись до смислового змісту тих змін, які сьогодні необхідно здійснити з метою підвищення ефективності реалізації державної сімейної політики, акцентуємо увагу на кількох пріоритетних її напрямках.

По-перше, сімейна політика має бути орієнтованою на підтримку та розвиток благополучної сім'ї, а не тільки тієї, в якій вже зафіксовано факт неблагополуччя, яка розпалася або у якій батьки – алкоголіки, в яких потрібно відібрати дітей. Настав час зосередити максимум зусиль на зміцненні у суспільстві цінності сім'ї, шлюбу, батьківства та материнства, а також виховання сімейного способу життя. В межах цього пріоритету особливу увагу слід приділити вихованню підлітків, проблемам молоді сім'ї, а саме її підготовці до подружнього життя, бо саме молода сім'я є одним з найважливіших суб'єктів як соціально-демографічного, так і соціокультурного розвитку суспільства [79, с. 164], і в той же час вона належить до найбільш нестійких соціальних категорій. Оскільки перед молодією сім'єю надзвичайно гостро стоїть велика кількість викликів: матеріальна складова (рівень зайнятості та оплати праці); житлово-побутова (наявність окремого житла з гідними умовами проживання); психологічна

або шлюбно-сімейна складова (рівень подружньої та особистісної зрілості, навички спілкування в родині, вміння вирішувати конфлікти) тощо.

Під підготовкою молоді до подружнього життя мається на увазі процес передачі підліткам і молодим сім'ям комплексних знань про сімейне життя. Про те, що таке сім'я, на яких засадах вона повинна створюватися, про причини прагнення чи не кожної людини до її створення; про особливості міжособистісних, ролевих та сексуальних взаємовідносин у сім'ї; про аспекти виховання дітей, ведення хатнього господарства, сімейного бюджету та інші питання, розуміння яких вкрай необхідно кожному з подружжя для створення щасливої родини.

Слід зазначити, що ідея підготовки молоді до сімейного життя не є новою для нашої країни. Раніше вона реалізовувалась через сільську громаду, парубоцькі та дівочі громади. У 80-ті роки ХХ століття підготовка молоді до подружнього життя реалізовувалась навіть на рівні школи у вигляді уроків зі статевих виховання і спецкурсу «Етика і психологія сімейного життя» [79, с. 165]. Однак у зв'язку з відсутністю спеціалістів і фінансових можливостей подібну практику в школах достатньо швидко було припинено.

Тим не менш та кризова ситуація, у якій знаходиться сучасна українська сім'я, повинна примусити суспільство в особі державних структур, громадських організацій, ЗМІ повернутися до розгляду питання про підготовку молоді до сімейного життя, більш того, до її якісної і системної реалізації на території усієї країни. Хочеться підкреслити, що ключовим аспектом тут є саме комплексний підхід до впровадження даного пріоритету. Оскільки, як вже було зазначено, підготовка ведеться і сьогодні, але єдині загальнонаціональні підходи та механізми реалізації наразі відсутні.

В Україні накопичилося більш ніж достатньо спеціалізованої літератури, навчальних програм, посібників, наукових статей з підготовки до подружнього життя [147; 92; 4; 91; 176]. Крім того, згідно зі звітами управлінь у справах сім'ї, молоді та спорту обласних державних

адміністрацій, у більшості регіонів України (Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька та інші області) проходять лекційно-тренінгові заняття зі зміцнення взаємостосунків у сім'ї, круглі столи, семінари з підготовки до подружнього життя: «Сім'я від А до Я», «Повна сім'я – щаслива сім'я», «Шлюб – основа сім'ї» і т.д. [85, с. 37-47; 130, с. 43-44].

Однак ці приклади в черговий раз лише ілюструють нам повну відсутність системної роботи за даним напрямом. Насправді ж зазначені вище навчальні програми так і лежать по кабінетах Міністерства освіти, соціальних служб, а навчальна література – по бібліотеках, а не в руках педагогів, а регіональні курси підготовки до подружнього життя, в своїй більшості, є лише у звітних документах профільних структурних підрозділів облдержадміністрацій.

В той час як науковці свідчать про те, що соціальне сирітство, дитяча бездоглядність та безпритульність, інвалідність, підліткова злочинність, насильство в сім'ї та багато інших кризових проявів інституту сім'ї, з якими намагається боротися держава, витрачаючи на це чималі кошти, є наслідками елементарної непередготовленості людини до подружнього життя та нерозуміння того, що є сутністю сім'ї, нерозуміння тих подружніх та батьківських обов'язків, які накладає на неї сімейно-шлюбне життя. Так, наприклад, за даними Державного комітету статистики України, з 14 242 дітей, які перебували протягом 2009 року в притулках, четверта частина є вихованцями повних сімей (25%), а дві третини мають неповну сім'ю (62,8%). Основні причини потрапляння дітей до притулку: вилучення з родин, у яких батьки неналежним чином виконують свої обов'язки (45,5%), та самовільне рішення покинути сім'ю, переважно через ті ж самі обставини (31,4%) [130, с. 37].

Іншим показовим прикладом є те, що, за даними Міністерства внутрішніх справ України, за 9 місяців 2010 року (станом на кінець звітного періоду) на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ перебуває

понад 101 тис. осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та виявлено 47,5 тис. сімей, в яких застосовується насильство до членів родини. При цьому, знову ж таки, встановлено, що більшість кривдників мали в своєму житті негативний приклад стосунків в батьківській сім'ї, частина виховувалась в одиноких сім'ях, як правило, без батька, чи взагалі зростала в інтернатних закладах [130, с. 37].

Приклади можна продовжувати. Проте є зрозумілим, що значно легше попередити проблему, ніж потім її вирішувати. Отже, одним з оптимальних механізмів попередження проблем у сімейному житті є комплексне вирішення питання підготовки молоді до життя в подружжі шляхом організації роботи центрів із такої підготовки в необхідній кількості на території всієї країни.

Слід зазначити, що у 2006 р. з експериментальною метою у м. Києві було організовано роботу такого центру. Навчальна програма була розрахована на молодь, яка планує створити свою власну сім'ю, і передбачувала 12 тематичних занять протягом одного місяця за наступними темами:

- Вступна зустріч. Основи сім'ї;
- Закоханість, любов і мови любові;
- Психологія нареченства;
- Дозрілість до подружжя в контексті дозрілості любові;
- Будова і функціонування статевої системи;
- Усвідомлення спільної плідності чоловіка та жінки. Методи розпізнавання плідності;
- Розвиток дитини у лоні матері. Вагітність, пологи, грудне вигодовування
- Штучні методи планування сім'ї (контрацептивні, інтерцептивні та ранньоабортивні засоби). Аборт. Постабортний синдром. Штучні репродуктивні технології
- Почуття, подружній діалог. Прощення;

- Життя після одруження;
- Правові питання та сім'я ;
- Духовність в житті подружжя.

Заняття проводилися групою фахівців, до якої входили психологи, медичні та соціальні працівники, юрист та священник. Слід зазначити, що експеримент вдався. Програма отримала велику кількість позитивних відгуків від сімей, які її пройшли, не залишилася без уваги і з боку ЗМІ, було підготовлено ряд телевізійних сюжетів, матеріалів у газетах, проведені виступи спеціалістів на радіо. Все це стало серйозною мотиваційною базою для міських чиновників щодо подальшої роботи курсів. В результаті з 2008 р. у столиці працювало вже 10 центрів підготовки, по одному у кожному з районів міста. Програма успішно продовжує працювати і сьогодні, молодь столиці вже знає про її існування і все більш охоче йде на курси підготовки перед формуванням власної сім'ї [70].

Подібний успішний у всіх відношеннях досвід організації роботи курсів підготовки необхідно використовувати для системної реалізації в масштабах усієї країни, щоб курси підготовки працювали у кожній області, а також у районах у тій кількості, в якій це буде необхідно.

Слід зазначити, що початок цьому вже покладено. При підготовці проекту Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року до плану її заходів було внесено і даний пріоритет. Більш того, в проекті державного бюджету на 2014 р. вже заплановано фінансування навчання обласних спеціалістів з проведення курсів, хоча, до речі сказати, об'єми фінансування незначні. Програму, нарешті, вже схвалено урядом України. З початку 2014 року в повній мірі розпочнеться її реалізація. Відповідно обласні і районні державні адміністрації мають узгодити зміст заходів Державної програми із відповідними регіональними програмами підтримки сім'ї. Однак для того, щоб даний пріоритет було реалізовано в масштабах країни, Міністерству соціальної політики необхідно буде докласти чималих зусиль, співпрацюючи з обласними

органами виконавчої влади і мотивуючи їх до забезпечення якісної реалізації Програми на рівні області. А виконавча влада, в свою чергу, зобов'язана знайти компроміси у цьому питанні з органами місцевого самоврядування, оскільки саме вони розпоряджаються бюджетом району, міста і т.д.

Все це потребує чималих зусиль, тривалих погоджувальних процедур, фінансових ресурсів, однак необхідність якісної і скорішої реалізації даного пріоритету не повинна братися під сумнів.

Другим не менш важливим пріоритетним напрямком державної сімейної політики є розвиток інформаційно-ідеологічних інструментів і їхнє більш ефективне використання.

Даним аспектом політики, результативність роботи якого знову ж таки не викликає сумнівів, сьогодні, можна сказати, в Україні нехтують. В той час як це один з небагатьох швидкодіючих інструментів, за допомогою якого можливо досягти того, щоб сімейний спосіб життя нарешті ставав престижним в Україні.

Важливим і актуальним завданням усього суспільства сьогодні є прагнення до того, щоб бути сім'янином стало модним, щоб у суспільстві було прийнято і вважалось гідним мати сім'ю, відпочивати з родиною, приділяти їй достатньо уваги, займатися розвитком взаємостосунків у сім'ї тощо. Для чоловіків це означає, наприклад, приймати безпосередню участь у вихованні дітей, причому від самого їхнього народження, а не з підліткового віку, як це нерідко відбувається у реальності.

Для цього ми повинні більше говорити про сім'ю, читати та писати про неї, вивчати причинно-наслідкові зв'язки її психологічних, ролевих та інших проблем. Звичайно ж, тут необхідні імпульси в першу чергу від держави. Органи влади як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні повинні приділяти більше уваги сімейній складовій, організовувати та проводити публічно-масові заходи: наукові конференції, конгреси, різні форуми, тематичні семінари. При цьому вкрай важливо, щоб на подібних заходах були присутні представники Уряду, Верховної Ради, якщо,

наприклад, захід має всеукраїнський статус, а на регіональних – керівники обласної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування.

Присутність таких людей є необхідною через цілу низку причин. По-перше, відвідуючи подібні заходи, влада заявляє людям про те, що стан української сім'ї, її проблеми та перспективи не байдужі державі, що про життєдіяльність і розвиток сім'ї в Україні згадують не тільки раз на рік у міжнародний день сім'ї чи день матері, а що цими питаннями займаються протягом усього року.

По-друге, присутність на будь-якому заході високопосадовців завжди задає даній події відповідний тон. До нього більш ретельно готуються в організаційному плані, на ньому є присутньою значно більша кількість преси: представники телебачення, радіо, друкованих видань. Відбувається більш динамічне спілкування, люди ставлять питання, народжуються дискусії. Все це в подальшому широко висвітлюється у самих різних засобах масової інформації. Більш того, розставлені журналістами у різних виданнях акценти продовжують глибоко розвивати вчені й експерти.

З часом такий діалог буде сприяти розвитку соціально відповідального бізнесу, оскільки інвестувати кошти в сім'ю для різних організацій та бізнес-структур стане набагато престижнішою справою, ніж сьогодні, що в комплексі дозволить сформувати зовсім відмінний від її сьогоднішнього стану статус сім'ї і сімейного способу життя в нашій країні.

Отже, розглядаючи питання оптимізації державної сімейної політики, а також соціальної регуляції сімейних взаємовідносин, ми зробили акцент лише на двох пріоритетних напрямках. Однак ми зробили це з тією метою, що саме ці напрямки в умовах достатньо складного економічного стану держави і відповідного рівня життя населення є сьогодні найбільш реальними і здійсненними, оскільки потребують мінімального ресурсного забезпечення.

Звісно, очікувати повного видужання інституту сім'ї без вирішення ще як мінімум двох глобальних і вкрай важливих проблем – низької оплати

праці та неможливості більшості сімей вирішити проблему з житлом – видається малоімовірним.

Існує об'єктивна необхідність значного підвищення частки фонду оплати праці у валовому внутрішньому продукті, у встановленні такої ціни на робочу силу, яка б забезпечувала її повноцінне відтворення, а також вжиття більш радикальних, ніж прийняті сьогодні, засобів вирішення житлового питання.

Слід зазначити, що аналізу і пошуку рішень даних проблем приділено багато уваги як з боку науковців та експертів, так і з боку державних інститутів, громадських організацій. Проте ось вже багато років проблеми залишаються невирішеними. В державі, як і раніше, існує колосальний рівень бідності населення, особливо серед сімей з дітьми (статистичні дані були нами представлені вище), а питання придбання житла, особливо для молодій сім'ї, у більшості випадків є просто нерозв'язним.

Хоча ці пріоритети є одними з ключових інструментів стимулювання і народжуваності, і показників ефективності державної сімейної політики як таких.

У разі вирішення цих проблем українську сім'ю не треба буде прохати і мотивувати народжувати не одну, а двох чи трьох дітей, як це відбувається сьогодні.

Ця думка підтверджена не поодинокими дослідженнями. Так, за результатами спеціального вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009», метою якого було вивчення характеристик дітородних орієнтацій українців, встановлено, що середня запланована кількість дітей склала 1,76 дитини (у міських поселеннях – 1,7, у сільській місцевості – 1,92). Половина респондентів віком 15-49 рр. планувала мати двох дітей; 27% – збиралися народити лише одну дитину; бажання народити три або більше дитини виявили 9,4%; близько 2% не хотіли би обмежувати кількість дітей у своїй сім'ї і відповідали, що матимуть стільки дітей, скільки народиться.

Цікавим фактом є те, що поряд із запланованою кількістю дітей респондентам було запропоновано вказати ту кількість дітей, яку вони хотіли б мати за наявності всіх необхідних умов, без урахування конкретних життєвих обставин. Третина опитаних, які вказали, що планують мати одну дитину, за наявності необхідних умов хотіли б мати двох і більше дітей; майже 11% респондентів, які планують мати двох дітей, бажали б народити трьох і більше, однак життєві обставини змушують їх обмежитися народженням лише двох.

При цьому основними перешкодами для народження бажаної кількості дітей респонденти називали недостатність матеріального забезпечення, відсутність належних житлових та необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей.

Це в черговий раз лише підтверджує той факт, що поліпшення соціально-економічного стану сім'ї, підвищення народжуваності неможливо вирішити різними матеріальними виплатами і допомогами, на що сьогодні робиться акцент у державній політиці. Скільки б коштів не направив би на це Уряд – ситуація не покращиться. Найкращим інструментом соціального захисту інституту сім'ї є необхідність створення умов для: економічної самостійності сім'ї, можливості реалізації її дітородних орієнтацій, поєднання професійної зайнятості з материнством тощо.

Ми вже не говоримо тут про такі складові державної політики, як: створення сприятливих умов для поєднання професійної зайнятості з материнством та батьківством; удосконалення ринку соціальних послуг по догляду за дітьми, їх вихованню і навчанню, зокрема, модернізацію системи дошкільних закладів і поліпшення умов їхньої діяльності; стимулювання роботодавців до впровадження механізмів гнучкої зайнятості для забезпечення можливості поєднання роботи з вихованням дітей та інше, оскільки це окремі теми, які потребують глибокого вивчення та аналізу, що має стати предметом подальших досліджень.

Резюмуючи даний підрозділ нашого дисертаційного дослідження, зазначимо, що досягти зменшення негативних тенденцій у розвитку сім'ї можливо лише за умови об'єднання загального соціально-економічного та культурно-духовного розвитку країни зі спеціальними заходами зі зміцнення сім'ї, підвищення її соціальної цінності, а також цінності людських потреб, в ім'я реалізації яких і створюється сім'я, а саме любові, шлюбу, дітей.

Але на швидке вирішення проблем, з якими сьогодні стикається сім'я в Україні, не варто сподіватися, оскільки реалізація тих аспектів сімейної політики і соціальної регуляції сімейних взаємовідносин, на яких ми акцентували увагу, потребує часу. Реалізувавши їх навіть вже сьогодні, більш-менш системні результати ми зможемо побачити лише через 7-10 років. Тому ми в черговий раз підкреслюємо, що пріоритет підтримки та розвитку сім'ї повинен займати одну з ключових позицій у щоденній роботі законодавчої та виконавчої влади і ставати об'єктом підвищеної уваги всього суспільства. Саме тоді ми зможемо розраховувати на принципові позитивні тенденції.

Висновки до другого розділу

У другому розділі дисертації приділено увагу соціокультурній динаміці сім'ї в українському просторі. Дана частина дослідження дає можливість в узагальнено-теоретичній формі зробити такі висновки:

1. Варто зазначити, що в традиційних українських сім'ях шлюб завжди був не тільки актом цивільно-правового характеру, а й об'єднував у собі соціальні, біологічні, матеріальні та духовні аспекти. До цього варто додати, що протягом століть складалася важлива риса ставлення до сім'ї, сімейних цінностей як основи життя, коли українці вбачали в сім'ї найважливішу й неодмінну умову життя кожної людини, господарську та моральну основу правильного способу життя.

Традиційний шлюб в Україні значною мірою є патріархальним, де чоловік, як господар, є уподібненим до монарха. Такий його статус включає роль добувача, працівника, споживача домашніх послуг, який не займається дітьми, а піклується про сім'ю матеріально. При цьому жінка зобов'язана була бути вірною і слухняною, в усьому йому покірною, а її буття в більшості обмежувалось кухнею, дітьми та церквою.

Але в той же час, особливо у барокові часи, українська родина набуває матріархальних рис, тобто маємо певний баланс між патріархальним та матріархальним у традиційній українській сім'ї.

Якщо подивитися на перелік робіт, що виконували чоловіки та жінки в традиційній українській сім'ї, то впадає у вічі наступне: чоловік виконував переважно, по-перше, складну та фізично важку роботу, пов'язану з великим господарством (земля, худоба тощо). По-друге, так чи інакше, але майже вся робота чоловіка зосереджувалася поза хатою. Чоловік фактично представляв сім'ю перед світською та церковною громадськістю. Що стосується жінки, то загалом сфера її діяльності зосереджувалася у хаті та безпосередньо навколо неї. Жінка в традиційній українській культурі сприймається як головний охоронець сімейних цінностей, як берегиня сімейного вогнища, як жриця сімейного ритуалу, а врешті решт, як певний магічний осередок та міфічний образ, яким і навколо якого створюється світ.

Розлучалися українські селянські сім'ї дуже рідко. Єдина причина розлучення, яку до певної міри могла якщо не виправдати, то хоча би зрозуміти громада, – це відсутність дітей. До речі, діти сприймалися як дар Божий, а їх відсутність сприймалася як велике нещастя.

2. В наш час внаслідок суспільних трансформацій соціальний портрет української родини значно ускладнився. Процеси урбанізації, поява нових суспільних шарів в українському соціумі призвели до зростання питомої ваги інших, неселянських, моделей сім'ї. Відповідно змінюються кількісні, якісні та ціннісні орієнтири та показники.

Велика родина, що складалася з кількох малих родин, вже не є традиційною для українського соціуму. Кінцеву перемогу врешті-решт отримала мала сім'я, а родинні зв'язки з попередніми поколіннями, або горизонтальним рівнем родинних зв'язків, перестають бути доміантними.

Основною формою організації шлюбних відносин між чоловіком та жінкою в Україні залишається офіційно зареєстрований шлюб. Однак при цьому кожна десята шлюбна пара офіційно не реєструє свої стосунки.

Народження дітей хоча і залишилось одним із пріоритетних, тим не менше реалії давнини, коли родина мала велику кількість дітей, залишилися в минулому. Переважна кількість родин в Україні, що має дітей, має лише одну (близько сімдесяти відсотків), або, дещо менше, дві дитини.

Одна з характерних рис сучасного суспільства, і українського в тому числі, – це розповсюдження такого явища, як «чайлдфрі», тобто, «свобода від дитини». Мається на увазі свідома відмова подружжя від народження дітей.

3. Автором дисертаційного дослідження на підставі аналізу концепцій, які формувалися щодо сім'ї найвидатнішими представниками періоду античності, середніх віків, епохи Просвітництва, нового часу, поглядів сучасних американських, західноєвропейських і радянських соціологів і філософів, а також враховуючи результати проведеного в 2012 р. всеукраїнського дослідження «Фактори сімейного щастя», вперше зроблено спробу сформулювати комплексну модель щасливої родини.

Отже, можна стверджувати, що партнерська сім'я може бути створена тільки на основі любові та злагоди, довіри, вірності, рівної поваги люблячих один одного людей, терпіння, уважного ставлення і ніжності за умови достатньої особистісної зрілості кожного з подружжя, що детально аналізується в дослідженні.

4. За результатами аналізу концептуальних засад державної сімейної політики, її нормативно-правового забезпечення, акцентовано увагу на необхідності розробки цілісної стратегії розвитку сім'ї, направленої на об'єднання й узгодження положень основних державних документів, в яких

піднімаються проблеми сім'ї, на основі визнання фундаментальної цінності партнерської сім'ї для сучасного українського суспільства, а також необхідності визнання сімейної політики окремим пріоритетним напрямком соціальної політики сучасної України.

Державна сімейна політика має бути орієнтованою на підтримку та розвиток благополучної сім'ї, а не тільки тієї, в якій вже зафіксовано факт неблагополуччя. Настав час зосередити максимум зусиль на зміцненні в суспільстві цінності сім'ї, шлюбу, батьківства та материнства, а також виховання сімейного способу життя.

В межах цього пріоритету особливу увагу слід приділити вихованню підлітків, проблемам молодого сім'ї, а саме її підготовці до подружнього життя, бо саме молода сім'я є одним з найважливіших суб'єктів як соціально-демографічного, так і соціокультурного розвитку суспільства, і в той же час вона належить до найбільш нестійких соціальних категорій. Оскільки перед молодією сім'єю надзвичайно гостро стоїть велика кількість викликів: матеріальна складова, житлово-побутова, психологічна або шлюбно-сімейна складова тощо.

ВИСНОВКИ

1. Прагнення людини до створення сім'ї від самого початку закладено в самій її природі. Про це свідчить вся логіка людської історії, а також аналіз священних книг, зокрема Біблії і Корану, а також відомих філософських концепцій статевої любові як Сходу, так і Заходу.

2. Сім'я являє собою одну з найдосконаліших форм соціальної організації буття людини і виступає глибинно-екзистенціальною основою реалізації як кожної окремої особистості, так і всього людського роду. Саме в сім'ї людина може актуалізувати ту глибоку й усвідомлену любов, яка є сутнісною характеристикою людського буття.

3. Сенс буття сім'ї, згідно з метаантропологічною концепцією, полягає не тільки в організації сексуального життя, народженні і вихованні дітей, веденні спільного господарства, але й в особистісному єднанні людей, що в комплексі формує гармонійну сім'ю, яка здатна повноцінно виконувати свої функції та завдання. При цьому головною умовою, тим фундаментом, на якому можливо побудувати таку сім'ю, є любов, як найбільший природний та очевидний прояв метаграницного буття людини.

4. Важливо розуміти, що любити – дієслово активне, воно означає діяти. Основним критерієм любові є не те, що відчуває або говорить людина, важливо, що вона робить, як вона практикує свою любов, оскільки, як зазначає Е. Фромм, «любов до кого-небудь – це не просто сильне почуття, це рішучість, це розумний вибір, це обіцянка. Почуття приходить та йде. Як я можу знати, що воно залишиться навіки, якщо моя дія не містить розумного вибору та рішення?»

Проте, коли чоловік та жінка перестають працювати над своїми стосунками, починають думати, що через шлюб вони отримали виключне право володіти тілом, почуттями та увагою один одного, любов залишає подружжя, це знецінює подружнє життя та робить його лише відчуженим союзом двох людей протилежної статі. Після чого сім'я вже не в змозі

досягнути своєї головної мети і перетворюється на соціокультурну систему, в якій панує відчуження.

5. Розвиваючи метаантропологічний підхід у дослідженні феномена любові, нами акцентовано увагу на різниці між поняттями любові та закоханості. «Закоханість, – зауважує Н. Хамітов, – не є любов і завжди носить тимчасовий та минуший характер. У закоханості, яка розцвічує буття і підіймає людину над обрієм щоденності, завжди живе відчуття її завершення». Закоханість, на відміну від любові, не потребує ніяких зусиль. Істинна ж любов – свідомо; вимагає зусиль та дисципліни. Закоханість може з'явитись раптово, проте справжня любов зростає поступово та найчастіше перевірена щирою дружбою, часом і життєвими випробовуваннями. Вона базується на взаємовідносинах, турботі, знанні характеру другої особи, а не на першому враженні.

При закоханості фізичний контакт – це самоціль. Це дійство, яке приносить задоволення і позбавлено будь-якого іншого сенсу. Закохані вважають фізичний потяг головним доказом своєї любові. Для люблячих же людей фізичний контакт важливий, але він має підпорядковане значення. Він виражає їхні почуття.

6. Одною з головних умов формування партнерської сім'ї, окрім фундаментальних основ – любові, вірності та віри, – є зрілість кожного з подружжя, яка в першу чергу означає вміння взяти на себе певні зобов'язання і готовність відповідати за прийняті рішення.

Створюючи сім'ю, людина повинна мати певні уявлення про шлюб та подружні відносини; розуміти іншу людину, її переживання й прагнення; усвідомлювати принципи, на яких будується сім'я; вміти відрізнити щирі людські цінності від уявних, а в першу чергу розуміти, що є основою сім'ї, її глибинною екзистенціальною сутністю. Отже для створення партнерської сім'ї необхідно мати певний рівень етичної і психологічної культури. Проте, якщо в свідомості людини не сформовані уявлення про те, навіщо вона

вступає до шлюбу, чого чекає від сім'ї, які взаємини хоче побудувати, її не можна вважати зрілою та підготовленою до шлюбу.

7. Щодо першочергових кроків стосовно вдосконалення механізмів соціальної регуляції та актуалізації сімейних відносин в роботі акцентується увага на необхідності:

1) реалізації системної підготовки молоді до життя в подружжі. Під такою підготовкою мається на увазі процес передачі підліткам і молодим сім'ям комплексних знань про сімейне життя, про те, що таке сім'я, на яких засадах вона повинна створюватися; про особливості міжособистісних, ролевих та сексуальних взаємовідносин у сім'ї; про аспекти виховання дітей, ведення хатнього господарства, сімейного бюджету та інші питання, розуміння яких вкрай необхідно кожному з подружжя для створення щасливої сім'ї.

Дана ідея не є новою для нашої країни, у деяких регіонах (Івано-Франківська, Київська, Миколаївська, Чернівецька та інші області) проходять круглі столи, лекційно-тренінгові заняття зі зміцнення взаємостосунків у сім'ї, проте системна робота за даним напрямом в країні відсутня, що і не дозволяє якісно покращити стан багатьох аспектів життєдіяльності та розвитку сім'ї.

Слід зазначити, що зразковим прикладом, який слід системно поширювати на території країни, може бути програма «Щаслива сім'я», запроваджена Київською міською державною адміністрацією з 2007 року в м. Києві;

2) узгодження державної сімейної політики з політикою щодо регулювання ринку праці, зайнятості населення, його захисту від безробіття, а також пенсійною та податковою політикою. Зокрема, підвищенні заробітних плат населенню до економічно обґрунтованого рівня як однієї з найголовніших умов забезпечення нормальної життєдіяльності сім'ї, а також важливого джерела відтворення населення. Це підтверджується даними Щорічної державної доповіді Президентові України, Верховній Раді України

і Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики (за підсумками 2000-2009 років), згідно з якими головною умовою, за якої як чоловіки, так і жінки розглядали би питання про народження дитини, є підвищення матеріального добробуту (такої думки дотримується майже третина українських жінок (29%) та більше чверті чоловіків (27%)).

У той час як в останнє десятиліття основний вектор державної політики спрямовується на надання пільг та матеріальної підтримки окремим категоріям сімей. В органах влади бракує розуміння того, що матеріальна державна допомога сім'ям є тимчасовим компенсатором витрат, а не видом постійного фінансового забезпечення. Мета соціальних послуг і допомоги – розв'язання і профілактика проблем вразливих груп населення. Сьогодні ж здійснюється лише кризова інтервенція або через надання грошових дотацій сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах, або шляхом втручання державних служб після виникнення неблагополуччя замість надання соціальних послуг для його попередження. Такі дії з боку держави призводять до формування пасивної, споживацької поведінки окремих категорій сімей та ніяк не сприяють зростанню загального рівня життя сімей з дітьми;

3) розвитку інформаційно-ідеологічних інструментів і більш ефективного їх використання.

Даним аспектом політики, результативність роботи якого знову ж таки не викликає сумнівів, сьогодні, можна сказати, в Україні нехтують. В той час як це один з небагатьох швидкодіючих інструментів, за допомогою якого можливо досягти того, щоб сімейний спосіб життя нарешті ставав престижним в Україні. Важливим і актуальним завданням усього українського суспільства сьогодні є прагнення до того, щоб бути сім'янином стало модним, щоб у суспільстві було прийнято і вважалось гідним мати сім'ю, відпочивати з родиною, приділяти їй увагу, свідомо займатися вихованням дітей, розвитком взаєностосунків у сім'ї та інше.

Слід зазначити, що досягти зменшення негативних тенденцій у розвитку сім'ї можливо лише за умови об'єднання загального соціально-економічного та культурно-духовного розвитку країни зі спеціальними заходами зі зміцнення сім'ї, підвищення її соціальної цінності, а також цінності людських потреб, в ім'я реалізації яких і створюється сім'я, а саме – любові, шлюбу, дітей.

Але на швидке вирішення проблем, з якими сьогодні стикається сім'я в Україні, не варто сподіватися, оскільки реалізація тих аспектів сімейної політики і соціальної регуляції сімейних взаємовідносин, на яких лише в цьому дослідженні ми акцентували увагу, потребує часу. Реалізувавши їх навіть вже сьогодні, більш-менш системні результати можна буде побачити лише через 7-10 років. Це в черговий раз підкреслює нашу тезу про те, що пріоритет підтримки та розвитку сім'ї повинен займати одну з ключових позицій у щоденній роботі законодавчої та виконавчої влади і ставати об'єктом підвищеної уваги всього суспільства. Саме тоді ми зможемо розраховувати на принципові позитивні тенденції.

8. Незважаючи на всі труднощі й небезпеки трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному українському соціокультурному просторі, ми прийшли до висновку, що криза інституту сім'ї, тим більше його падіння або крах, про які говорять деякі автори, з багатьох об'єктивних обставин не має місця. Навпаки, в сучасному суспільстві відбувається унікальне, як з історичної, так і з культурологічної точки зору, формування нового «партнерського» типу сім'ї, який характеризується відсутністю патріархальної субординації і висуненням на перший план духовно-душевних відносин і особистісної реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Блаженный. Об истинной религии. Теологический трактат / Августин Блаженный. – Мн.: Харвест, 1999. – 1600 с.
2. Августин. Сповідь / Августин; [пер. з латин. Ю. Мушака; Післям. С. Здіорука]. – К.: Основи, 1999. – 319 с.
3. Аврелий А. О супружестве и похоти / А. Аврелий // Философия любви. 4.2. Антология любви / Сост. А.А. Ивин. – М.: Политиздат, 1990. – С. 479–490.
4. Алексеєнко Т. Ціннісні орієнтації родинного виховання / Т. Алексеєнко // Рідна школа. – 1997. – № 10. – С. 69–72
5. Амджадін Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз / Л. Амджадін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 60–75
6. Андреев И. Происхождение человека и общества / И. Андреев. – М.: Мысль, 1988. – 415 с.
7. Андрущенко В. Соціокультурна динаміка ХХ століття (досвід аналітичного огляду) / В. Андрущенко, В. Радчук // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Видавництво Українсько-фінського інституту менеджменту і бізнесу, 1999. – С. 203–211.
8. Андрущенко В. Характер особистості: гармонія національних і загальнолюдських цінностей / В. Андрущенко, Ю. Руденко // Освіта. – 2008. – 3–10 грудня. – № 47/48. – С. 6–7.
9. Андрущенко И.В. Постмодернизм / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк // Философский словарь. – К.: А.С.К., 2006. – С. 675–676.
10. Андрущенко Т.В. Комунікативні чинники толерантності / Т.В. Андрущенко // Гілея: науковий вісник: [зб. наук. праць]. – 2011. – Вип. 51 (№ 9). – С. 497–503.

11. Андрущенко Т.І. Два плани існування естетичного та художнього осмислення «єдиного» / Т.І. Андрущенко // Гілея: науковий вісник: [зб. наук. праць]. – 2011. – № 43. – С. 243–249.
12. Антонов А.И. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. – М.: МГУ, 1996. – 304 с.
13. Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII ст.: Ч. 2. Руська історична бібліотека. – Львів, 1904. – Т. 24. – С. 356–357.
14. Аристотель. Политика; Афинская полития. / Аристотель. – М.: Мысль, 1997. – 458 с. – (Из классического наследия).
15. Аристотель. Політика / Аристотель; [пер. з давньогрец. О. Кислюка]. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
16. Афанасьев-Чужбинский А. Быть малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии) / А. Афанасьев-Чужбинский // Вестник Императорского Русского Географического общества. – 1855. – Ч. 13. – С. 139.
17. Бабенко Н.Б. Інтеграція родинних традицій, свят і обрядів у форми культурогенної життєдіяльності сучасної сім'ї / Н.Б. Бабенко // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С.73–83.
18. Бердяев Н.А. Самопознание: Опыт философской автобиографии / Н.А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 253 с.
19. Бердяев Н.А. Я и мир объектов // Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – С. 230-316.
20. Бердяев Н.А. Эрос и личность. Философия пола и любви / Н.А. Бердяев. – М.: Прометей, 1989. – 312 с.
21. Бердяев Н.А. Самопознание: Сочинения / Н.А. Бердяев. – М.: Эксмо, 2008. – 640 с. – (Антология мысли).
22. Бех В. Человек и Вселенная / В. Бех. – Запорожье: Просвіта, 2007. – 148 с.

23. Бех В.П. Генезис соціального організму країни / В.П. Бех. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 286 с.
24. Бех В.П. Философия социального мира: гносеологический анализ / В.П. Бех. – Запорожье: Тандем-У, 1999. – 284 с.
25. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К.: вид. Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. – 1416 с.
26. Біблія. Святе письмо Старого и Нового завіту мовою русько-українською / Переклад П.О. Куліша, І.С. Левицького і Пулюя. – London: Trinitarian Bible Society, 1998. – 1256 с.
27. Блумер Г. Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – С. 173-179.
28. Бондаренко Г. Спроба шлюбу / Г. Бондаренко // Голос України. – 2008. – 2 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/2008/10/22/19889.html>.
29. Вайнберг С. Первые три минуты: Современный взгляд на происхождение Вселенной / С. Вайнберг; [пер. с англ. А.В. Беркова]. – М.: Энергоиздат, 1981. – 208 с.
30. Вашкевич В. Исторична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: Навчальний посібник для вищ. навч. закл. / В. Вашкевич. – К.: Світогляд, 2010. – 274 с.
31. Верховна Рада України. Офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.
32. Вільна енциклопедія «Вікіпедія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ru.wikipedia.org.
33. Гегель Г.В.Ф. Система наук. Ч. 1: Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель; [пер. з нім. Г. Шпет]. – Репр. изд. 1959 г. – СПб.: Наука, 1999. – 444 с. – (Слово о сущем).

34. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель, А. Керимов (ред., сост.), Б.Г. Столпнер (пер. с нем.), В.С. Нерсесянц (вступ.ст.), В.С. Нерсесянц (ред., сост.), М.И. Левина (пер. с нем.). – М.: Мысль, 1990. – 527 с.
35. Гегель Г.В.Ф. Система нравственности // Г.В.Ф. Гегель. Сочинения в 8 тт. – М.-Л., 1954. – Т. 4. – С. 3–297.
36. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духу / Г.В.Ф. Гегель / Твори у 8 т. – М.-Л., 1954. – Т. 7. – 472 с.
37. Гэлбрейт Дж.К. Экономическая теория и цели общества / Дж.К. Гэлбрейт – М.: Прогресс, 1979. – 297 с.
38. Герасимова И.А. Структура семьи / И.А. Герасимова. – М.: Статистика, 1976. – 168 с.
39. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко]. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
40. Гребенников И.В. Основы семейной жизни / И.В. Гребенников. – М.: Просвещение, 1991. – 198 с.
41. Гребенников И.В. Хрестоматия по этике и психологии семейной жизни / И.В. Гребенников, Л.В. Кованько. – М.: Просвещение, 1986. – 272 с.
42. Гребенников И.В. Этика и психология семейной жизни / И.В. Гребенников, И.В. Дубровина, Т.П. Разумихина. – М.: Просвещение, 1984. – 256 с.
43. Дані державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.ukrstat.gov.ua.
44. Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.molod-kredit.gov.ua/rating.php>.
45. Дерлиця М. Селянські діти. Етнографічний нарис / М. Дерлиця // Етнографічний збірник НТШ. – Т.5. – 1898. – С. 123.
46. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М.: Мысль, 1986. – 576 с.

47. Дмитрів І. Міграційний капітал оплаканий слізьми та скроплений кров'ю / І. Дмитрів // Українське слово. – 2007. – 15.11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrslovo.net/feed/25/595.txt>.
48. Документи католицької церкви про шлюб та сім'ю [вибране від Лева XIII до Івана Павла II]. В 2 т. – Львів, 2002. – Т.1 – 286 с.
49. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т. 21. – С. 23–171.
50. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983 – Т. 6: У – Я / уклад. Г.П. Півторак [та ін.]. – 2012. – 568 с.
51. Етнографічні матеріали з Бойківщини (Великобerezнянський та Воливецький р-ни Закарпатської обл.). Записала у серпні 1995р. О. Кісь // Архів ІН Нану. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб. 418. – С. 30.
52. Етнографічні матеріали з Полтавщини (Полтавська обл.). Записала у липні 1997 р. О.Кісь // Архів ІН НАНУ. – Фонд 1. – Оп.2. – Од. зб. – 438 с.
53. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань соціального захисту багатодітних сімей» від 19 травня 2009 року № 1343-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1343-17>.
54. Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» від 4 вересня 2008 року № 375-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/375-17>.
55. Ильин И.А. Книга раздумий: [сборник] / И.А. Ильин; [пер. с нем. О. Колтыпиной, З. Антипенко]. – М.: Терра-Кн. клуб, 2007. – 525 с.
56. Ильин И.А. Путь духовного обновления / И.А. Ильин // Собр. соч. – М.: Русская книга, 1993. – Т. 1. – С. 39–284.
57. Історія української культури. У п'яти томах. Том 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – К.: Наукова думка, 2001. – 847 с.

58. Кайлова О. Семейная политика в странах Европейского Союза: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Кайлова Ольга Вячеславовна. – М., 2003. – 169 с.
59. Кант И. Метафизика нравов в двух частях / И. Кант // Соч. в 6 т. – Т. 4. – Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – 480 с.
60. Кант И. Об изначально злом в человеческой природе / И. Кант // Соч. в 6 т. – Т. 4. – Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – С. 5–57.
61. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / О. Кись // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история [под ред. Н.Л. Пушкаревой]. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 156–172.
62. Кікінежді О.М. Етнопсихологічні особливості еротичної культури українців / О.М. Кікінежді // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 6. – С. 190–199.
63. Кись О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / О. Кись. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 271 с.
64. Ковалев А. Человек – продукт природы и основа социума / А. Ковалев. – М.: Квадратум, 2000. – 424 с.
65. Коран. Перевод смыслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. – 10-е изд., доп. – М.: РИПОЛ классик, 2008. – 800 с.
66. Королева М.В. Нравственно-религиозные основы семейной политики Российской империи начала ХХ века / М.В. Королева, А.Л. Сеница // Демографическая и семейная политика: Сборник статей / Под ред. Елизарова В.В., Джанаевой Н.Г.; Экономический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова. – М.: МАКС Пресс, 2008. – С. 140–162.(«Демографические исследования», Вып. 15).
67. Королькова Е.А. Русская философия: В. Розанов и метафизика пола: Текст лекции / Е.А. Королькова. – СПб.: ГУАП, 2006. – 34 с.

68. Кочемировська О. Щодо інтеграції сімейної політики до економічної стратегії держави / О. Кочемировська, А. Авчухова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/842>.

69. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

70. Курси підготовки до подружнього життя «Щаслива сім'я». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://happy-family.kiev.ua>.

71. Лавриненко Н. Гендерные отношения в украинской семье / Н. Лавриненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 138–162.

72. Ларченко М. Запобігання сексуальному насильству в сім'ї / М. Ларченко // Сучасна українська сім'я: гендерні проблеми та шляхи їх подолання. Матеріали обласної науково-практичної конференції 4 лютого 2009 року, м. Чернігів. – Чернігів, 2009. – С. 66–71.

73. Литкіна Т. Розподіл влади в родині як фактор стратегій зайнятості й організації домогосподарства / Т. Литкіна // Рубіж. Альманах соціальних досліджень. – 2001. – № 16–17. – С. 60.

74. Макаренко О. Родинні виховні традиції українців як джерело соціального становлення особистості / О. Макаренко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Shps/2007_21/Makarenko_2007.pdf.

75. Малиновский Б. Избранное: Динамика культуры / Б. Малиновский; [Пер. с. англ.]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 959 с.

76. Мамардашвили М.К. О сознании / М. К. Мамардашвили // Необходимость себя. – М.: Лабиринт, 1996. – С. 214–228.

77. Маркс К. Письмо Женни Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 29. – 521 с.

78. Мацковский М.С. Ценность семьи в сознании различных слоев населения / М.С. Мацковский, В.В. Бодрова // Семья в представлениях

современного человека / Под ред. Г.А. Заикиной, М.С. Мацковского, Е.В. Фотеевой. – М.: Модек, 1990. – С. 154–166.

79. Медіна Т. Особливості функціонування молоді сім'ї в Україні в період трансформації суспільства: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Медіна Тетяна Вячеславна. – К., 2000. – 213 с.

80. Мельник Т.М. Міжнародний досвід гендерних перетворень / Т.М. Мельник. – К.: Логос, 2004. – 320 с.

81. Мельник Т.М. Міжнародний досвід утвердження гендерної рівності / Т.М. Мельник // Міжнародний досвід державного забезпечення рівності жінок та чоловіків. – К.: «Ліга 50/50», 2003. – С. 12–50.

82. Минева С. Постмодерни дискурси на етиката / С. Минева. – София: Фабер, 2002. – 150 с.

83. Мир и эрос: антология философских текстов о любви / Сост. Р.Г. Подольный. – М.: Политиздат, 1991. – 335 с.

84. Мир мусульманской женщины. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.islam.ru.

85. Молода сім'я в Україні: Державна доповідь про становище молодих сімей в Україні (за підсумками 2008-2009 р.) / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – К., 2010. – 153 с.

86. Монтень М. Опыты: В 3 кн. – СПб.: Кристалл, Респекс, 1998. – Кн. 1-я и 2-я. – 960 с.

87. Гоббс Т. Основы философии / Т. Гоббс // Гоббс Т. Избранные произведения. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – 487 с.

88. Никишина Н.В. Любовь как форма экзистенции личности: дис... канд. филос. наук: 09.00.04 / Никишина Наталья Владимировна. – Горловка, 2006. – 191 с.

89. Орлов Е.Н. Сократ. Платон / Е.Н. Орлов. Аристотель / Е.Ф. Литвинова; Сенека / Пл. Краснов. Бруно / Ю.М. Антоновский: Биограф.

очерки. – СПб.: ЛИО Редактор, 1995. – 326 с. – (Жизнь замечательных людей).

90. Осман Э. «Женщина в исламе» / Э. Осман; [перевод с турецкого]. – ООО «Издательская группа «САД», 2007. – 2-е издание. – 176 с.

91. Педагогічний словник для молодих батьків. – К.: ДЦССМ – ІПВ ІПНУ, 2002. – 348 с.

92. Підготовка сім'ї до народження дитини в Україні. Навчальний посібник / Під редакцією Жилки Н.Я. – К.: Сім'я від А до Я, 2006. – 160 с.

93. Пірен М. Молода сім'я в сучасному українському суспільстві: стан та проблеми / М. Пірен, А. Петрук // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації / Голов. ред. В. М. Бебик. – К.: Вид-во «Ун-т «Україна», 2011. – № 4. – С. 262–266.

94. Платон. Государство. Законы. Политик / Платон; [Предисл. Е.И. Темнова]. – М.: Мысль, 1998. – 798 с.

95. Платон. Пир / Платон // Платон. Собр. соч. в 4 т. – М.: Мысль, 1993. – Т. 2. – С. 81–134.

96. Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / А.П. Пономарев. АН УССР. Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рылского; Отв. ред. И.П. Березовский. – К.: Наукова думка, 1989. – 320 с.

97. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій / А.П. Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.

98. Попов Б.О. Взаимосвязь категорий счастья и смысла жизни / Б.О. Попов. – М.: Наука, 1986. – 91 с.

99. Попов Б.В. Феномен нації: основи життєдіяльності / Б.В. Попов, В.О. Ігнатов, М.Т. Степико. – К.: Знання, 1998. – 262 с.

100. Постанова Верховної Ради України від 17 вересня 1999 року N 1063-XIV Про Концепцію державної сімейної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>.

101. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року» від 15 травня 2013 року №341. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-%D0%BF>

102. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 року» від 31 серпня 2011 року №1057. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1057-2011-%D0%BF>.

103. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2001 року № 243 Про Програму «Українська родина». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/243-2001-%D0%BF>.

104. Постовий В. Виховання дітей в нових соціокультурних умовах української родини / В. Постовий // Український соціум. – 2004. – № 2 (4). – С. 103–108.

105. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд., вступ.ст. та комент. М.М.Пазяк. – К.: Наукова думка, 1990. – 522 с.

106. Развод. Демографический аспект: Сб. статей / Под ред. А.Г. Волкова и Л.Е. Дарского. – М.: Статистика, 1979. – 136 с.

107. Розанов В. В. Религия. Философия. Культура / В.В. Розанов. – М.: Республика, 1992. – 399 с.

108. Розанов В. Семейный вопрос / В. Розанов // Семья. Книга для чтения. Кн.1. / Сост. И.С. Андреева, А.В. Гулыга. – М.: Политиздат, 1991. – 240 с.

109. Розанов В.В. В мире неясного и нерешенного / Розанов В.В. Из восточных мотивов. Собр. соч. / Под общ. ред. А.Н. Николюкина. Комм. и сост. А.Н. Николюкина и С.Р. Федякина. – М.: Республика, 1995.– 462 с.

110. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року» від 31 травня 2012 року №325-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/325-2012-%D1%80#n9>.

111. Руденко Т. Молода сім'я в сучасній Україні: соціально-філософський аналіз: дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Руденко Тамара Петрівна. – К., 2004. – 191 с.
112. Ружмон Д. Любов і західна культура / Д. Ружмон; [пер. з франц. Ярина Тарасюк]. – Львів: Літопис, 2006. – 304 с.
113. Савельев С. Возникновение мозга человека / С. Савельев. – М.: ВЕДИ, 2010. – 324 с.
114. Санд Ж. Она и он: [роман] / Ж. Санд. – К.: Глобус, 1992. – 173 с.
115. Семья – здоровье – общество. – М.: Мысль, 1986. – 238 с.
116. Семья. Социально-психологические и этические проблемы: Справочник / В.И. Зацепин (рук. авт. колл.), Л.М. Бучинская, И.Л. Гавриленко и др. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 255 с.
117. Сивачук Н.П. Дитина у світогляді українського народу / Н.П. Сивачук // Початкова школа. – 2000. – №5. – С. 49–52.
118. Сизенко Ю. Парламентські слухання. Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення / Ю. Сизенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl2109111.htm.
119. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
120. Сімейний кодекс України; Житловий кодекс Української РСР, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>.
121. Слюсар Л. Пліуралізація форм шлюбу та її вплив на дітородні орієнтації / Л. Слюсар // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1. – С. 81–89.
122. Смелзер Н. Соціологія / Н. Смелзер; [пер. с англ.]. – М.: Феникс, 1994, – 688 с.
123. Соловьев В.С. Первый шаг к положительной эстетике / В.С. Соловьев // Философия искусства и литературная критика. – М.: Искусство, 1991. – С. 90–98.

124. Соловьев В.С. Избранное / В.С. Соловьев. Сост. А.В. Гулыги, С.Л. Кравца. – М.: Сов. Россия, 1990. – 496 с.
125. Соловьев В. Смысл любви / В. Соловьев. Сост. В.А. Роменец. – К.: Лыбидь – АСКИ, 1991. – 64 с.
126. Соловьев Н.Я. Семья в социалистическом обществе / Н.Я. Соловьев. – М.: Политиздат, 1981. – 63 с.
127. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; [Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; пер. с англ.]. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
128. Сорокин П. Кризис современной семьи / П. Сорокин // Ежемесячный журнал. – 1916. – № 2. – С. 174–186.
129. Софокл. Драмы / Софокл; [В пер. Ф. Ф. Зелинского; Изд. подгот. М. Л. Гаспаров, В. Н. Ярхо; АН СССР]. – М.: Наука, 1990. – 605 с.
130. Становище сімей в Україні (за підсумками 2000-2009 років): Щорічна державна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – Київ, 2011. – 224 с.
131. Сухомлинский В.А. Письма к сыну / В.А. Сухомлинский. – М.: Просвещение, 1979. – 96 с.
132. Ткачова В.О. Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Ткачова Вікторія Олександрівна. – О., 2008. – 210 с.
133. Токарев С.А. Исследование семьи в зарубежной социологической и этнографической литературе. Этносоциальные аспекты изучения у народов зарубежной Европы / С.А. Токарев. – М.: Мысль, 1987. – 267 с.
134. Тоффлер Е. Третья хвиля / Тоффлер; [пер. з англ. А. Євса]. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.

135. Трансформація ціннісних орієнтацій сучасної молоді України за роки незалежності [Електронний ресурс] / Український інститут соціологічних досліджень, 2011 р. – Режим доступу: www.uisr.org.ua.

136. Тульчинский Г. Л. Слово и тело постмодернизма. От феноменологии невменяемости к метафизике свободы / Г.Л. Тульчинский // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 35–53.

137. Указ Президента України «Про Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму» від 31 травня 2000 року, № 740/2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/740/2000>.

138. Указ Президента України «Про Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді» від 6 лютого 2004 року, № 166/2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/166/2004>.

139. Указ Президента України «Про Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту» від 18 серпня 2005 року № 1176/2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1176/2005>.

140. Указ Президента України «Про Положення про Державний комітет у справах сім'ї та молоді» від 16 червня 1999 року, № 664/99. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/664/99>.

141. Указ Президента України «Про Положення про Міністерство України у справах сім'ї та молоді» від 4 грудня 1996 року, № 1164/96. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1164/96>.

142. Указ Президента України «Про реорганізацію Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму» від 22 листопада 2001 року, № 1132/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1132/2001>.

143. Указ Президента України від 8 квітня 1995 року N 287/95 «Про Комітет у справах жінок, материнства і дитинства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/95>.

144. Указ Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>.

145. Указ Президента України Про одноразову винагороду жінкам, яким присвоєно почесне звання України Мати-героїня від 25 грудня 2007 року № 1254/2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1254/2007>.

146. Украинцы / [Отв. редакторы Н.С. Полищук, А.П. Пономарёв. Утверждено к печати Учёным советом Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая Российской академии наук]. – М.: Наука, 2000. – 535 с.

147. Українська родина. Навчальна програма спецкурсу для студентів усіх спеціальностей та форм навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vzvo.gov.ua>.

148. Уявлення про сім'ю та основні життєві пріоритети сучасної української молоді. ВБФ «Сім'я» [Електронний ресурс] / Інститут соціології Міжрегіональної Академії Управління Персоналом, 2009 р. – Режим доступу: <http://happy-family.kiev.ua>.

149. Фатеев В.А. Жизнь. Творчество. Личность / В.А. Фатеев, В.В. Розанов. – Л.: Худ. лит-ра, 1991. – 368 с.

150. Фейербах Л. Сочинения в 2 т. / Л. Фейербах; [пер. с нем.; Ин-т философии]. – М.: Наука, 1995. Т. 2. – 425 с.

151. Философская антропология: словарь / Под ред. Н. Хамитова. – К.: КНТ, 2011. – 472 с.

152. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989, – 815 с.
153. Фихте И.Г. О понятии наукоучения // Фихте И.Г. Соч. в 2 т. – СПб.: Мифрил, 1993. – Т. 1. – С. 7–64.
154. Фишер К. История новой философии / К. Фишер. Том VIII. Гегель, его жизнь, сочинения и учение. – М.: Гос. социально-экономическое издательство, 2008. – 612 с.
155. Фомін Ф.В. Вдосконалення механізмів соціальної регуляції та актуалізації ролі сім'ї в суспільстві / Ф.В. Фомін // Мультиверсум. Філософський альманах / [гол. ред. В.В. Лях]. – К., 2012. – Вип. 9 (117). – С. 54–64.
156. Фомін Ф. Сім'я у нестабільній сучасній реальності / Ф. Фомін // Людина в модифікаціях інформаційного світу: синергетичний аспект: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 23 жовтня 2012 року, м. Київ. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2012. – С. 285–292.
157. Фомін Ф. Сім'я як соціокультурний феномен: аналіз підходів та методологій дослідження / Ф. Фомін // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2012. – № 1. – С. 59–64.
158. Фомін Ф.В. Феномен любові як екзистенціальна та моральна основа сім'ї / Ф.В. Фомін // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 67 (№ 12). – С. 316-321.
159. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе / Э. Фромм; [пер. с нем.]. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 571 с.
160. Фромм Э. Искусство любви / Э. Фромм. – Минск: ТПЦ «Полифакт», 1991. – 80 с.
161. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть / Э. Фромм; [пер. с англ.]. – К.: Ника-Центр, 1998. – 400 с.

162. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма; [пер. с англ.; Под общ. ред. А.В. Александровой]. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 474 с.
163. Хамитов Н. Одиночество женское и мужское: научно-популярное издание / Н. Хамитов. – К.: Аттика, 2010. – 224 с.
164. Хамитов Н. Тайна мужского и женского / Н. Хамитов. – К.: Либідь, 2002. – 176 с.
165. Хамитов Н. Философия и психология пола / Н. Хамитов. – К.: Ника-центр, М.: Институт общегуманитарных исследований, 2001. – 224 с.
166. Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир / Н. Хамитов. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 456 с.
167. Хамитов Н. Этика и эстетика. Словарь ключевых терминов / Н. Хамитов, С. Крылова, С. Минева. – К.: КНТ, 2009. – 336 с.
168. Хамітов Н. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології / Н. Хамітов. – К.: Гранослов, 2000. – 251 с.
169. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР / А.Г. Харчев. – М.: Наука, 1979. – 217 с.
170. Харчев А.Г. Исследования семьи: на пороге нового этапа / А.Г. Харчев // Социологические исследования. – 1986. – №3. – С. 23–33.
171. Хасбулатова О. Социальное самочувствие женщин и мужчин в средних городах Украины / О. Хасбулатова // Социологические исследования. – 2008. – №11. – С. 48–54.
172. Хрустальова М. Гендерні аспекти сімейних ролей / М. Хрустальова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2011_50/files/ST50_50.pdf.
173. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66–96.
174. Цюркало Т.І. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання / Т.І. Цюркало // Вісник Національного технічного

університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2009. – № 2(26). – С. 148–152.

175. Чаша мудрости: Афоризмы, изречения, высказывания отеч. и зарубеж, авт. / В. Воронцова. – М.: Детская литература, 1978. – 510 с.

176. Чередниченко В.І. Все починається з любові / В.І. Чередниченко. – Дніпропетровськ: Проміні, 1989. – 150 с.

177. Черниш Н. Соціологія / Н. Черниш. – Львів: Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. – 362 с.

178. Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч.: В 15 т. / Н.Г. Чернышевский. – М.: ГИХЛ, 1953. – Т.16 (дополн.). – 483 с.

179. Чорний О.О. Динаміка функціонування сучасної сім'ї як соціального інституту / О.О. Чорний. – К.: Стилос, 1993. – 168 с.

180. Швырков В.Б. Об общечеловеческих ценностях с позиций системно-эволюционного подхода (глазами психофизиолога) / В.Б. Швырков // Психологический журнал. – 1993. – Т.14. – №6. – С. 119–132.

181. Шинкарук В.І. Віра, надія, любов / В.І. Шинкарук // Віче. – 1994. – № 3 (24). – С. 145–150.

182. Шинкарук В.І. Духовная культура – человек – искусство / В.І. Шинкарук // Искусство в мире духовной культуры. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 9–29.

183. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

184. Экхарт М. Духовные проповеди и рассуждения / М. Экхарт. – М.: Политиздат, 1991. – XLVII. – 192 с.

185. Элиаде М. Избранные произведения: Миф о вечном возвращении. Образы и символы. Священное и мирское / М. Элиаде; [пер. с франц. А.А. Васильевой]. – М.: Ладомир, 2000. – 414 с.

186. Энциклопедия Мудрости. Сборник афоризмов / [сост. Андриевская К., Агеев М.]. – М.: РОСССА, 2007. – 814 с.

187. Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы / Отв. ред. О.А. Ганцкая, М.С. Кашуба, С.А. Токарев. – М.: Наука, 1987. – 197 с.

188. Ярошинська О.О. Етнопсихологічні особливості функціонування української родини / О.О. Ярошинська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zag-pedagogika.at.ua/publ/etnopsikhologichni_osoblivosti_funkcionuvannja_ukrajinsk_oji_rodini/1-1-0-12.

189. Яценко Т.О. Историчне коріння українського народного виховання / Т.О. Яценко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2001. – № 3. – С. 148–155.

190. Apel K.-O. Ethics and the Theory of Rationality / K.O. Appel. – New Jersey: Humanity Press, 1996. – 165 p.

191. Buss D.M. A half century of mate preferences: The cultural evolution of values / D.M. Buss, T.K. Shackelford, L. Kirkpatrick, R. Larsen // Journal of Marriage and the Family. – 2001. – № 63. – P. 491–503.

192. Carlson A.C. Family Questions. Reflection on the American Social Crisis / A.C. Carlson. – Nd Printing. New Brunswick. Oxford, 1990. – 231 p.

193. Croce B. Etica e Politica / B. Croce. – Milano, 1973. – 394 p.

194. Durkheim E. Sociology of Philosophy / E. Durkheim. – Glencove: Free Press, 1953. – 325 p.

195. Finkelhor D. Child sexual abuse: new theory and research / D. Finkelhor. – New York: Free Press, 1984. – 260 p.

196. Fisher H. Why We Love: the Nature and Chemistry of Romantic Love / H. Fisher. – New York: Henry Holt and Company, 2004. – 301 p.

197. Fromm E. Escape from Freedom / E. Fromm. – Camdrige Mass.: Harvard U P, 1941. – 268 p.

198. Fromm E. Man from Himself. An Inquiry into the Philosophy of Ethics / E. Fromm. – Lnd.: Routledge, 1947. – 254 p.

199. Fromm E. *On Being Human* / E. Fromm. – Baltimore: Hopkins Univ. Press, 2001. – 248 p.
200. Fukuyama F. *The End of Civilization and the Last Man* / F. Fukuyama. – N.-Y.: Free Press, 1992. – 448 p.
201. James W. *A Pluralistic Universe* / W. James. – Cambridge Mass.: Harvard Univ. Press, 1909. – 112 p.
202. Kahn J. R. *Intergenerational Patterns of Teenage Fertility* / J. R. Kahn, K.E. Anderson // *Demography*. – Feb, 1992. 29(1). – P. 39–57.
203. Khamitov N. *Metaantropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world* / N. Khamitov, S. Krylova. – Jinju, 2011. – P. 30–31.
204. La Barre, Weston *Muelos: a stone age superstition about sexuality*. – New York: Columbia University Press, 1984. – 140 p.
205. Lantz H. *The changing American family from the preindustrial to the industrial period: a final report* / H. Lantz, M. Shultz, O'Hara // *American sociological review*. – 1977. – №42(3). – P. 406–421.
206. Lederach J.P. *Preparing for Peace: Conflict Transformation across Cultures* / J.P. Lederach. – N.-Y.: Syracuse Press, 1995. – 206 p.
207. Levine R. *Love and marriage in eleven cultures* / R. Levine, S. Sato, T. Hashimoto, J. Verma // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 1995. – № 26. – P. 554–571.
208. Morgan L. *«Ancient Society»* / L. Morgan. – London, 1877. – 455 p.
209. *Special issue on work and family: Research informing policy* // *Work a. occupations*. – Beverly Hills; L., 1996. – Vol.23, N 4. – P.347–483.
210. Suber P. *Metaphilosophy: Themes and Questions* / P. Suber. – Richmond, Indiana: Earthan College Press, 2000. – 170 p.
211. Sweet J.A. *Amerikan families and households: Publ. for the Nat. comm. for researchon the 1980 Census* / J.A. Sweet, L.L. Bumpass. – N. Y., 1987. – XXXII. – 416 p.

212. Timple K. Free Will: Ultimacy and the Ability to Do Otherwise /
K. Timple. – Cambridge Mass.: Harvard Univ. Press, 2008. – 189 p.
213. Valett R. E. Humanistic Education: Developing the Total Person /
R.E. Valett. – St. Louis: St. Louis Univ. Press, 1977. – 169 p.